

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

İBN MÂCE’NİN MUKADDİME’SİNDEKİ HADİSLER
İŞİĞİNDA KELÂMÎ MESELELER

Yasin ŞİMŞEK

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Abdülkadir PALABIYIK

İZMİR – 2021

TEZ ONAY SAYFASI



YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum; “**İbn Mâce’nin Mukaddime’sindeki Hadisler Işığında Kelâmî Meseleler**” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

...../...../2021

Yasin ŞİMŞEK

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

İbn Mâce'nin Mukaddime'sindeki Hadisler Işığında Kelâmî Meseleler

Yasin ŞİMŞEK

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı

Temel İslâm Bilimleri Programı

İran sınırları içerisinde bulunan Kazvîn şehrinde 209/824 yılında dünyaya gelen ve 273/886 yılında vefat eden İbn Mâce, hicrî VII. asırdan itibaren Kütüb-i Sitte'ye dahil edilen es-Sünen adlı eseriyle tanınan bir muhaddistir. O, Horasan, Mısır, Rey, Şam, Basra, Kûfe ve Bağdat gibi ilim merkezlerine yolculuklar yapmış, Ali b. Muhammed et-Tanâfisî, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe, Hişam b. Ammar gibi zamanın önde gelen muhaddislerinden hadis rivâyet etmiştir. Kendisinden de Ebü'l-Hasen el-Kattân, Ebû Bekr Hamid el-Ebherî, Ebû Ca'fer Muhammed b. İsâ hadis rivâyet etmişlerdir.

İbn Mâce Sünen'ine Mukaddime ile başlamıştır. Bu mukaddimede sünnete ittibanın gerekliliği, hadis rivâyetinde ihtiyatlı olma, Hz. Peygamber adına hadis uydurmanın ağır vebali, râşid halifelerin sünnetine ittiba, sahabenin faziletleri, re'y ve kıyastan sakınma gibi konuların yanı sıra imanın tanımı ve mahiyeti, iman-İslâm ilişkisi, iman-amel ilişkisi, imanda artma azalma, kader, rü'yetullah ve Allah'ın sıfatları gibi itikadî tartışmalar ele alınmıştır.

Hicrî III. asırda cereyan eden siyasî ve itikadî tartışmalardan etkilenen İbn Mâce, Mukaddime'sini o devirde yoğunluklu olarak tartışılan meselelere ayırmış, gerek bâb başlıkları gerekse o bâbın altına yerleştirmiş olduğu rivâyetler ve araya serpiştirdiği âyetlerle hem Ehl-i Hadis'in görüşlerini desteklemeyi hem de muhaliflerine cevap vermeyi amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, İbn Mâce, Mukaddime, Sünen, Kelâm

ABSTRACT

Master's Thesis

Theolocigal Problems in the Light of Hadiths in the Muqaddima of Ibn Mace

Yasin ŞİMŞEK

Dokuz Eylul University

Graduate School of Social Sciences

Department of Basic İslâmic Sciences

Basic İslâmic Sciences Program

Ibn Maja who was born in the city of Kazvîn in İran in 209/824 and passed away in 273/886 is one of the hadith scholars known for his work named as as-Sunan which has been involved in Kutub-i Sitte since the seventh century. He traveled to religious science centers, such as Horasan, Egypt, Ray, Damascus, Basra, Kufa, Baghdad and narrates from the leading scholars of the time like Ali b. Muhammed et-Tanâfisî, Ebû Bekr b. Ebi Şeybe, Hişam b. Ammar. Ebû'l Hasen el-Kattan, Ebû Bekr Hamid el-Ebheri, Ebû Ca'fer Muhammed b. İsa narrated hadith from him, too.

Ibn Maja started his work called as as-Sunan with the Muqaddimah. In this Muqaddimah, as well as the issues about necessity of obeying he sunnah, being cautious in the narration of the hadith, the sin of inventing lies in the name of Prophet, the allegiance to the sunnah of the caliphs of the rashid, the merits of the companion and the avoidance of comparison; the definition and nature of faith, the relationship between faith and Islam, the relationship between faith and deed, increase and decrease in faith, destiny, ru'yatullah and attributes of Allah are discussed under subject headings.

Ibn Maja who was influenced by the political and creed debates occuring in third century, separated his Muqaddimah for the issues that were mostly discussed at that time and aimed to not only respond to his opponents, but also support the opinions of the Ahl-i Hadith through both the titles of the sections od hadiths, the rumors he placed under that sections of hadiths and the verses he interspersed.

Keywords: Hadith, İbn Maja, Muqaddimah, as-Sunan, Kalām

İBN MÂCE’NİN MUKADDİME’SİNDEKİ HADİSLER IŞIĞINDA KELÂMÎ MESELELER

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	xi
TABLolar LİSTESİ	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN MÂCE’NİN HAYATI, İLMÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

I. İBN MÂCE’NİN HAYATI	5
A. Doğumu, Memleketi Ve Yetişmesi	5
1. İbn Mâce’nin Adı ve Ailesi	5
2. Memleketi	5
B. İlmî Hayatı	6
1. Hocaları	6
2. Öğrencileri	6
3. İlmî Faaliyetleri ve İlim İçin Yaptığı Seyahatler	7
II. İBN MÂCE’NİN FIKHÎ VE İTİKADÎ MEZHEBİ	7
III. İBN MÂCE’NİN ESERLERİ	8
A. İbn Mâce’nin Sünen’i	8
1. Sünen’in Genel Özellikleri	8
2. Sünen’in Hadis Literatüründeki Yeri	9
3. İbn Mâce’nin Sünen’inin Kütüb-i Sitte’ye Dahil Edilmesi	10

4. İbn Mâce'nin Sünen'inin Kütüb-i Hamse'ye Zevâidi	11
B. İbn Mâce'nin Diğer Eserleri	11
1. Târîhu Kazvîn	12
2. Tefsîru'l-Kur'ân	12
C. İbn Mâce Ve Eserleri Hakkında Yapılan Çalışmalar	12
1. İbn Mâce'nin Sünen'ine Yapılan Şerh Çalışmaları	12
2. İbn Mâce'nin Sünen'ine Yapılan Zevâid Çalışmaları	13
3. Çağdaş Çalışmalar	13
IV. İBN MÂCE'NİN SÜNEN'İNİN MUKADDİMESİ	14
A. Mukaddime	14
B. Hadis Musannefâtında Mukaddime Geleneği	15
1. Müslim'in Sahih'inin Mukaddime'si	15
2. Dârimî'nin Sünen'inin Mukaddimesi	15
C. İbn Mâce'nin Sünen'inin Mukaddimesi	16
1. Mukaddime'nin Genel Özellikleri	16
2. Mukaddime'nin Muhtevası	17
3. Diğer Mukaddimelerden Farkları	19
4. Mukaddime'de Yer Alan Rivâyetlerin Değerlendirilmesi	21

İKİNCİ BÖLÜM

İBN MÂCE ZAMANINDA İTİKADÎ MEZHEPLER VE GENEL TARTIŞMA KONULARI

I. ÜÇÜNCÜ ASIRDA İTİKADÎ MEZHEPLER	22
A. Ehl-İ Sünnet	22
1. Ehl-i Hadis	23
2. Ehl-i Re'y	26
B. Şîa	29
C. Haricîlik	31
D. Mürcie	32
E. Cehmiyye	35
F. Kaderiyye	37

G. Mu'tezile	38
II. ÜÇÜNCÜ ASIRDAKİ KELAMÎ TARTIŞMA KONULARI	40
A. İmanla İlgili Tartışmalar	40
1. İman-İslâm İlişkisi	41
2. İman-Amel İlişkisi	46
3. İmanın Artıp Eksilmesi	48
B. Rü'yetullah Hakkındaki Tartışmalar	51
C. Allah'ın Sıfatları Hakkındaki Tartışmalar	53
1. Zât-Sıfat İlişkisi	54
2. Ehl-i Sünnet'e Göre Zât-Sıfat İlişkisi	56
3. Mu'tezile'ye Göre Zât-Sıfat İlişkisi	59
D. İnsanın İradesi Ve Kaza-Kader Hakkındaki Tartışmalar	61
1. Kaza ve Kader	61
2. Ehl-i Sünnet'e Göre Kaza ve Kader	62
3. Mu'tezile'ye Göre Kaza ve Kader	65

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KELAMÎ TARTIŞMALAR AÇISINDAN İBN MÂCE'NİN MUKADDİME'Sİ

I. KELAM KONULARI BAKIMINDAN MUKADDİME'DE YER ALAN RİVÂYETLER	68
A. İtikadî Konular	68
1. Mukaddime'de Yer Verilen İtikadî Konular	68
2. İtikadî Konulara Dair Rivâyet Adedi	69
B. Mukaddime'nin Bâb Başlıklarında İtikadî Konular	69
1. İman	69
2. Kader	70
3. Cehmiyye'nin İnkâr Ettiği Şeyler	71
C. Sünen'in Diğer Bölümlerinde Yer Verilen İtikadî Konular Ve Rivâyetler	73
1. Şefaât	73
2. Kabir Azabı	75
3. Ümmetin Yetmiş Üç Fırkaya Ayrılması	77

II. İBN MÂCE’NİN MUKADDİME’Sİ ÇERÇEVESİNDE İTİKADÎ GÖRÜŞLERİ	80
A. İmanla İlgili Görüşleri	80
1. İman-İslâm İlişkisi	80
2. İman-Amel İlişkisi	82
3. İmanın Artıp Eksilmesi	84
4. İman-Küfür Sınırı	85
5. İmanın Şubeleri	86
B. Allah’ın Sıfatları	87
C. Rü’yetullah	90
D. Kaza-Kader	91
III. İBN MÂCE’NİN MUHALİFLERİ HAKKINDA NAKLETTİĞİ RİVÂYETLER	93
A. Haricîler İle İlgili Rivâyetler	94
B. Kaderiyye Ve Mürcie İle İlgili Rivâyetler	96
IV. MUKADDİME’DE YER ALAN MÜTEŞÂBİH HADİSLER VE TEVİLİ	97
A. Müteşabih Hadis Kavramının Tahlili	97
B. Müteşabihlerin Yorumu İle İlgili Bazı Kavramlar	98
1. Tefsir	99
2. Muhkem	99
3. Müşkil	99
4. Müsterek	100
5. Te’vil	100
C. Müteşabih Hadislerin Yorumunda Genel Yaklaşımlar	102
1. Ehl-i Sünnet’in Yaklaşımı	102
2. Mu’tezile’nin Yaklaşımı	104
D. Tecsim İfade Eden Rivâyetler	106
1. Allah’ın Gülmesi	106
2. Allah’ın Üstte Oluşu	109
3. Allah’ın Amâ’da Olması	111
4. Allah’ın Arş’ta Olması	112
5. Allah’ın Yüzü	114

6. Kalplerin Rahman'ın Parmakları Arasında Olması	116
7. Allah'ın Hicabı	117
8. Allah'ın Eli	118
9. Allah'ın Göğü Sağ Eliyle Dürmesi	120
V. MUKADDİME'NİN İTİKADÎ KONULAR AÇISINDAN KİTÂBÜ'S-SÜNNE'LERLE MUKAYESESİ	121
A. Kitâbü's-Sünne	121
B. Mukaddime'nin Kitâbü's-Sünne'lerle Mukayesesi	122
1. Mukaddime'nin Ebû Davud'un Kitâbü's-Sünne'si ile Mukayesesi	122
2. Mukaddime'nin Ahmed b. Hanbel'in Kitâbü's-Sünne'si ile Mukayesesi	124
3. Mukaddime'nin Diğer Kitâbü's-Sünne'lerle Mukayesesi	126
SONUÇ	129
KAYNAKÇA	131

KISALTMALAR

a.g.m.	Adı geçen makale
b.	Bin (oğlu)
c.c.	Celle Cel��l��h��
D��A.	Diyanet ��sl��m Ansiklopedisi
D��B.	Diyanet ��şleri Başkanlığı Yayınları
ed.	Editör
h.	Hicrî
hz.	Hazreti
r.a.	Radiyall��hu Anh
s.	Sayfa
ss.	Sayfa sayısı
s.a.v.	Sallallahu Aleyhi ve Sellem
��rh.	��rh eden
TDV.	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	Tahkik eden
trc.	Tercüme eden
vb.	Ve benzeri
vs.	Vesaire
yy.	Yayınevi yok

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: İbn Mâce'nin Mukaddime'sindeki Bâb İsimleri

s. 17



GİRİŞ

KONU, KAYNAKLAR ve YÖNTEM

A. Konunun Önemi ve Amacı

İslâm'ın Kur'an'dan sonra ikinci temel kaynağı hadis/sünnettir. Müslümanların dînî anlayışları ve uygulamaları da bu iki kaynağa dayanmaktadır. Kur'an'ın doğru şekilde anlaşılması ve hayatımıza tatbik edilmesinin en temel şartlarından birinin, onun tebliğcisi, ilk ve en önemli yorumcusu olan Hz. Peygamber'in hadislerinin bilinmesidir. Bu durum başlangıçtan günümüze kadar Hz. Peygamber'in hadislerini öğrenip sonraki nesillere aktarmanın önemli amili olmuştur. Hadisler ilk dönemlerde daha çok şifâhî bir şekilde, hicrî II. asrın başlarından itibaren ise yazıya geçirilerek günümüze ulaşmıştır.

Hadis kitaplarının telifi açısından altın çağ kabul edilen hicrî III. asırda yazılmış olan eserlerden biri de İbn Mâce'nin (ö. 273/887) *es-Sünen*'idir. Musannif bu eserini oluştururken yaşadığı dönemin dînî, siyasî, kültürel yapısından ve o dönemdeki itikadî tartışmalardan etkilenmiştir. İslâm düşünce tarihinin en büyük ekolleri olan Ashâbü'l-Hadis, Ehl-i Rey, Havâric, Mu'tezile, Şîa ve Mürctie gibi mezhepler arasında cereyan eden itikadî tartışmalar günümüze kadar devam etmiştir. Bu dönemde ortaya çıkan mezhep ve mezhepleşmenin esasını itikadî, siyasî, dînî ve amelî tartışmalar oluştursa da bu anlaşmazlıkların temelinde Kur'an-ı Kerim ve hadisleri farklı te'vil etme, mezhebî mensubiyetler ve mezhebî ön kabuller yatmaktadır. Biz de bu çalışmamızda mezkûr mezhepler arasında cereyan eden tartışmaların genelde Ehl-i Hadis'in özelde ise İbn Mâce'nin bu tartışmalar karşısında takınmış oldukları tutum ve tavırların, onun eserine giriş mahiyetinde yazdığı Mukaddime'sinde zikretmiş olduğu hadislere nasıl yansıdığını tespit etmeye çalıştık.

İslâm dininin amelî boyutunda rivâyetlerin ortaya çıkan ihtilaflardaki rolü bilinen bir gerçektir. Nitekim bu tarzdaki ihtilaf ehline zaten rahmet olarak nitelendirilmiştir. Fakat dinin siyasî ve itikadî boyutunda rivâyetlerin etkisi söz konusu olduğunda durum farklılık arz etmektedir. Amelî konularda ortaya çıkan ihtilaflar yalnızca fikhî mezhepleri etkilerken, itikadî, siyasî ve ideolojik konular hususunda

hadisler rol alınca rivâyetler her mezhep tarafından farklı bir yöne çekilmiş ve naslar değişik hüviyetlere büründürülmüştür. Bu manada itikadî mezhepler arasında cereyan eden siyasî ve itikadî tartışmalardan etkilenen İbn Mâce, eserini bu atmosfer içinde şekillendirmiştir. O, Mukaddime'sini o devirde sıklıkla tartışılan konulara ayırmış, gerek bâb başlıkları gerekse o bâbın altına yerleştirmiş olduğu rivâyetlerle ve yer yer zikrettiği âyetlerle hem Ehl-i Hadis'in görüşlerini desteklemeyi hem de muhaliflerine cevap vermeyi amaçlamıştır.

B. Araştırmanın Metodu ve Planı

Tezimiz bir giriş, üç bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Girişte araştırmanın konusu, amacı, önemi ve kavramsal çerçevesinden bahsetmeye çalıştık.

Birinci bölümde İbn Mâce'nin hayatı, ilmi kişiliği, fikhî ve itikadî mezhebi, *Sünen*'i, Sünen üzerine yapılmış olan çalışmaları ve müellifin diğer eserlerini ele aldık. Daha sonra hadis musannefâtında mukaddime geleneğini ortaya koymaya çalıştık. Bu dönemde yazılmış olan İmam Müslim'in ve Dârimî'nin Mukaddimleri ile *Sünen*'in Mukaddimesi'ni konu, amaç ve yöntem açısından karşılaştırdık. Devamla Mukaddime'nin genel özelliklerini, muhtevasını ve diğer mukaddimelerden farklarını açıklamaya çalıştık. Birinci bölümün sonunda Mukaddime'de yer alan rivâyetleri sıhhat ve zevâid açısından değerlendirdik.

İkinci bölümde hicrî III. asırda Ehl-i Hadis, Ehl-i Rey, Şîa, Hâricîler, Mürcie, Cehmiyye ve Mu'tezile mezheplerinin görüşlerini ortaya koymaya çalıştık. Akabinde bu dönemde yoğunluklu olarak tartışılan iman, imanın mahiyeti, iman-İslâm ilişkisi, imanda artma azalma, rü'yetullah, Allah'ın sıfatları ve kader gibi itikadî konular hakkında bilgiler vermeye çalıştık.

Üçüncü ve son bölümde ise itikadî tartışmalar açısından İbn Mâce'nin Mukaddime'sini tahlil etmeye çalıştık. Kelam konuları bakımından Mukaddime'de yer alan rivâyetleri ve konuları ortaya koymaya çalıştık. Daha sonra *Sünen*'in diğer bölümlerinde yer verilen itikadî konular ve rivâyetleri ele aldık. Akabinde İbn Mâce'nin Mukaddime'si çerçevesinde; iman-İslâm, iman-amel ilişkisi, imanın artıp eksilmesi, imanın şubeleri, iman-küfür sınırı, Allah'ın sıfatları, kader ve rü'yetullah gibi akaid meseleleri hakkındaki görüşlerini rivâyetler ışığında değerlendirdik.

Mukaddime’de İbn Mâce’nin muhalifleri hakkında nakletmiş olduğu rivâyetleri zikrettik. Daha sonra Mukaddime’de yer alan müteşabih hadisleri ve bunların te’vili ile ilgili olarak alimlerin görüşlerini zikrederek rivâyetleri değerlendirdik. Son olarak Mukaddime’yi Ebû Davud’un *Kitâbü’s-Sünne*’si, Ahmed b. Hanbel’in *Kitâbü’s-Sünne*’si ve diğer Kitâbü’s-Sünnelerle mukayese ettik.

Tezimizde takip ettiğimiz metoda gelince; kaynaklarımızı özellikle İbn Mâce’nin yaşadığı dönemde cereyan tartışmalarla ilgili telif edilen eserlerden seçmeye gayret ettik. Bunun dışında dört, beş ve altıncı asırlarda bu konular hakkında veriler varsa onlardan da istifade cihetine gittik. Modern dönemde yazılmış olan kitaplara da müracaat ettik. Yine Ehl-i Hadis’in ve muhaliflerinin Kur’an âyetlerini, hadisleri ve istidlal ettikleri diğer delilleri nasıl yorumladıklarını ortaya koymaya çalıştık. İbn Mâce’nin *Sünen*’inin giriş kısmında yazmış olduğu Mukaddime’yi hadis, kelam ve İslâm mezhepleri tarihi açısından inceleyerek tahlil etmeye çalıştık.

C. Araştırmanın Kaynakları

Çalışmamız İbn Mâce’nin yaşadığı hicrî III. asrı kapsadığı için bu asırda hadis ve kelam ilimleriyle ilgili yazılan eserleri kaynak olarak kullanmaya gayret gösterdik. Bazı kaynaklar hicrî dört, beş ve altıncı asırlarda yazıldığı halde bu dönemde cereyan eden tartışmaları ilgilendiren bilgiler içerdiği için bu eserlerden de yararlanılmıştır. Tezimizde istifade edilen Arapça kaynakların büyük bir bölümü Mektebe-i Şamile’den alınmıştır.

İncelemeye çalıştığımız bu dönem siyasi, itikadî, fikri ve ilmi gelişmelerin yoğunluklu olduğu bir zaman dilimi olduğu için mezhepler arasında yaşanan tartışmalar hakkındaki bilgileri Hadis, Rical, Tabakât, Akaid/Kelam ve Tarih alanlarında yazılan eserlerden elde ettik.

Akaid kitapları olarak Ebü’l-Hasan el-Eş‘arî’nin (ö. 324/935) “*Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*”, Şehristânî’nin (ö. 548/1153) “*el-Milel ve’n-Nihâl*,”i, Abdülkâhir el-Bağdâdî’nin (ö. 1093/1682) “*el-Fark beyne’l-fırak*”ı kelam ilmi ile alakalı en çok müracaat ettiğimiz kaynaklardır.

İbn Ebî Âsım’ın (ö. 287/900) “*es-Sünne*”, Ahmed b. Hanbel’in (ö. 241/855) “*es-Sünne*”, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Harun el-Hallâl’in (ö. 311/923) “*es-*

Sünne” gibi Kitâbü’s-Sünneler Ehl-i Hadis’in itikadî konulardaki görüşlerini yansıttığı için bu eserlerden de istifade edilmiştir. Yine Ehl-i Hadis’ten olan Ebû Davud es-Sicistanî (ö. 275/889), Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid Mâce el-Kazvînî’nin “es-Sünen” adlı eserleri, İbn Kuteybe’nin (ö. 276/889) “*Te’vilu Muhtelefi’l-Hadis*” i gibi birçok eserden istifade edilmiştir.

Tabakât ve Ricâl kitapları olarak Muhammed b. Sa’d’ın “*et-Tabakâtü’l-Kübrâ*”, Abdurrahman b. Yûsuf el-Mizzî’nin (ö. 742/1341) “*Tehzîbü’l-Kemâl fi Esmâi’r-Ricâl*”, Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî’nin (ö. 748/1348) “*Siyeru ‘A’lâmi’n-Nübelâ*” ve “*Tezkiretü’l-Huffâz*” adlı eserleri ile Ebû Bekr b. Hallikân el-Bermekî’nin (ö. 681/1282) “*Ve Feyâtü’l-A’yan*” adlı eserden yararlanılmıştır.

Tezimizle ortak konulara değinen Sönmez Kutlu’nun “*Selefilîğin Fikri Arka Planı İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*”, Talat Koçyiğit’in “*Hadisçilerle Kelamcılar Arasında Münakaşalar*”, Yavuz Köktaş’ın “*Tüm Yönleri ile Akaid Hadisleri*”, Hüseyin Hansu’nun “*Mu’tezile ve Hadis*”, Kadir Gürler’in “*Ehl-i Hadis’in Düşünce Yapısı İlk Dönem Ehl-i Hadis Örneği*” adlı kitaplarıyla H. Musa Bağcı’nın “*İbn Mâce’nin es-Sünen Adlı Eserinin Mukaddimesinin Tahlili*” adlı makalesinden ve Musa Erkaya’nın “*İbn Mâce’nin Hadis Kültüründeki Yeri*” adlı doktora tezinden azami derecede istifade edilmiştir. Araştırmamızda yer verdiğimiz hadislerin Türkçe’ye çevrilmesinde Haydar Hatipoğlu’nun “*Sünen-i İbn Mâce Tercüme ve Şerhi*”nden yararlanılmıştır.

Yukarıda zikredilen eserlerin dışında kavramların açıklanması için İbn Manzûr’un (ö. 711/1311) “*Lisânü’l-Arab*” adlı ansiklopedik sözlüğüne, hadis terimleri ile ilgili olarak Abdullah Aydın’ın “*Hadis Istılahları Sözlüğü*”ne, kelam terimlerinin açıklanması için Bekir Topaloğlu ile İlyas Çelebi’nin kaleme aldıkları “*Kelam Terimleri Sözlüğü*”ne ve bazı şahıslar ve terimler hakkında bilgi toplamak maksadıyla TDV İslâm Ansiklopedisi’nin ilgili maddelerine müracaat edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN MÂCE’NİN HAYATI, İLMİ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

I. İBN MÂCE’NİN HAYATI

A. Doğumu, Memleketi Ve Yetiştirilmesi

1. İbn Mâce’nin Adı ve Ailesi

İbn Mâce künyesi ile bilinen Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid b. Maceh el-Kazvîni 209/824 yılında Kazvîn şehrinde dünyaya gelmiştir.¹ İbn Mâce (h) künyesini İbn Mâce (te) olarak da zikredenler mevcuttur. Rafîî Kazvîn tarihi adlı kitabında bu kelimenin Farsça bir isim olduğunu ve dedesinin değil babasının lakabı olduğunu söylemiştir.²

İbn Mâce 273/886 yılının Ramazan bayramına sekiz gün kala pazartesi günü 64 yaşında vefat etmiş olup ertesi gün kardeşi olan Ebû Bekir’in cenaze namazını kıldırmasıyla defnedilmiştir.³

Zehebî, İbn Mâce’nin 273 yılında vefat ettiğini zikrettikten sonra 275 tarihinde vefat ettiğini söyleyenlerin olduğunu nakletmiştir. Fakat birinci görüşün daha sıhhatli olduğunu söylemiştir.⁴ Müellifin 275 tarihinde vefat ettiğini kabul edenlerin kimler olduğu ise belirtilmemiştir.

2. Memleketi

İbn Mâce’nin doğum yeri hakkında herhangi bir bilgi mevcut olmasa da Kazvîni künyesiyle anılması sebebiyle bu şehirde doğduğu söylenebilir. Aynı şekilde

¹ Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl fi Esmâi’r-Ricâl*, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 1992, Cilt: 35, s. 41.

² Ebû’l-Kasım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdülkerîm, er-Rafîî, *et-Tedvîn fi Ahbâri Kazvîn*, Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1987, Cilt: 2, s. 49.

³ Ebû’l-Fida Şihâbüddîn Ömer, İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut, 1988, Cilt: 11, s. 52.

⁴ Muhammed b. Ahmed b. Osman, ez-Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 1983, Cilt: 12, s. 279.

İbn Mâce'nin çocukluğu ve yetişmesi hakkında da çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Tahmini olarak İbn Mâce o devirde yaşayan diğer talebeler gibi on beş-yirmili yaşlarda Kazvîn şehrinde ilim tahsil etmeye başlamıştır.⁵ O, Kazvînli hadis alimleri Ali b. Muhammed et-Tanâfisî ve Ebû Hucr Amr b. Râfi' el-Becelî'den ilim tahsil ederek onlardan yararlanmışır.⁶ Daha sonra da o devirde yaşayan diğer alimler gibi önemli ilim merkezlerine yolculuklar gerçekleştirmiştir.

B. İlmî Hayatı

1. Hocaları

İbn Mâce'nin şeyhleri şunlardır:

- Muhammed b. Abdullah b. Numeyr
- Abdullah b. el-Muaviye
- Hişâm b. Ammâr
- Dâvûd b. Rüşeyd
- Yezîd b. Abdullah el-Yemâmî
- İbrâhim el-Münzir el-Hazamî
- Ebû Bekir b. Ebî Şeybe
- Muhammed b. Rumh
- Cübare b. el-Muğalis⁷

2. Öğrencileri

İbn Mâce'den hadis rivâyetinde bulunan öğrencileri şunlardır:

- Ali b. Saîd b. Abdullah el-Ğudânî
- İbrahim b. Dînar el-Ceraşî

⁵ Bekir Kuzudişli, **Hadis Tarihi**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2017, s. 215.

⁶ Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, Cilt: 13, s. 279.

⁷ Muhammed b. Ahmed b. Osman, ez-Zehebî, **Tezkiretü'l-Huffâz**, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1998, Cilt: 5, s. 10.

- Ahmed b. İbrahim el-Kazvî
- Ebû Ya'la el-Halîl
- Ebû't-Tayyib Ahmed b. Ravh el-Meş'arâni
- İshak b. Muhammed el-Kazvî
- Ca'fer b. İdris
- Hüseyin b. Ali b. Berâyâd
- Ebû'l-Hasen b. Ali b. İbrahim b. Seleme el-Kazvî
- Ebû Amr Ahmed b. Muhammed b. Hakim el-Medenî el-Isbahânî⁸

3. İlmî Faaliyetleri ve İlim İçin Yaptığı Seyahatler

İbn Mâce hadis tahammülü için Horasan, Irak, Hicaz, Mısır, Şam⁹, Rey, Basra, Kûfe, Bağdat, Mekke, Medine¹⁰ ve diğer İslâm beldelerine yolculuklar yapmış ve buralarda bulunan hocalardan hadis rivâyetinde bulunmuştur.

II. İBN MÂCE'NİN FIKHÎ VE İTİKADÎ MEZHEBİ

Kütüb-i Sitte müelliflerinin mensup oldukları mezheplere dair değerlendirme yapan Enver el-Keşmîrî şöyle demektedir:

İmam Buhârî'nin müçtehit bir alim olduğu hususunda şüphe yoktur. Meşhur meselelerde kendisine muvafakat etmesiyle Şafîî olarak tanınmıştır. Onun Ebû Hanîfe'ye muvafakatı İmam Şafîî'ye muvafakatından az değildir. Tirmizî ise Şafîî mezhebindendir. Diğer müellifler olan İmam Nesâî ve Ebû Davud Hanbelîdirler. Bu fikri ortaya koyan Şeyhülislâm İbn Teymiyye'dir. İmam Müslim ve İbn Mâce'ye gelince bu ikisinin hangi mezhebe bağlı oldukları bilinmemektedir.¹¹

Tâhir el-Cezairî de Buhârî ve Ebû Davud'un fıkhîta imam olduğunu belirtip onların içtihat ehli olduklarını söylemiştir. İmam Müslim, İbn Mâce, Nesâî, Tirmizî, İbn Huzeyme ve benzerleri Ashâbü'l-Hadis akidesi üzeredir. Adı geçen isimler ne

⁸ İbn Hacer el-Askalânî, **Tehzîbü't-Tehzîb**, Dâru Sadr, Beyrut, 1908, Cilt: 9, s. 531-532.

⁹ Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl**, Cilt: 27, s. 41.

¹⁰ Ebî Bekr b. Hallikân, **Vefayâtü'l-A'yân ve Enbâü'z-Zaman**, Dâru Sadr, Beyrut, 1995, Cilt: 4, s. 279.

¹¹ Muhammed Abdürreşîd en-Nu'mânî, **el-İmâm İbn Mâce ve Kitâbü'ş-Sünen**, 6. Baskı, Mektebetü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, Beyrut, 1991, s. 122-123.

alimlerin ne de müçtehitlerden herhangi birinin taklitçisidir. Bu kimseler Ahmed b. Hanbel, İmam Şafî ve emsali hadis alimlerinin sözlerine tabi olurlar¹² şeklinde görüşünü ortaya koymuştur.

Görüldüğü üzere adı geçen kaynakların hiçbirinde İbn Mâce'nin hangi mezhep mensubu olduğu hakkında net bir bilgi zikredilmemektedir. Diğer bir şekilde ifade etmek gerekirse o, bir mezhebe mensup olmamakla beraber Ehl-i Hadis mezhebi üzeredir.¹³

III. İBN MÂCE'NİN ESERLERİ

A. İbn Mâce'nin Sünen'i

1. Sünen'in Genel Özellikleri

- İbn Mâce'nin *Sünen*'inde Mukaddime hariç 37 kitap, 1515 bâb ve 4341 hadis bulunmaktadır. Bu hadislerden 3002 tanesi Kütüb-i Hamse müelliflerinin tamamı ya da bir kısmı tarafından rivâyet edilmiştir. Bunun dışında kalan 1339 hadis ise yalnızca İbn Mâce'nin kitabında bulunmaktadır.¹⁴
- Bu eseri inceleyen Ebû Zür'a sadece otuza yakın hadisin zayıf olduğunu belirtmiş olsa da muhtemelen Ebû Zür'a burada isnadı ve ricali çok çok zayıf olan hadisleri kastetmiş olabileceği kuvvetle muhtemeldir. Çünkü o, kitabında *Sünen*'de bulunan birçok hadisi mevzu ve münker olduğu için tenkit etmiştir.¹⁵
- İbn Mâce'nin bu eseri diğer Sünenler gibi fıkıh bâblarına göre tertip edilmiştir. Fakat içinde mevzu, münker ve zayıf hadisler bulunması sebebiyle derece olarak en sonda gelmektedir.¹⁶

¹² İzmirli İsmail Hakkı, **Hadis Tarihi**, Erkam Matbaası, İstanbul, 2002, s. 279-280.

¹³ Musa Erkaya, **İbn Mâce'nin Hadis Kültüründeki Yeri (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004, s. 43.

¹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvîni, **es-Sünen**, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dârü'l-İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, Mısır, 1952, Cilt: 2, s. 1519-1520.

¹⁵ İbn Hacer, **Tehzîbü't-Tehzîb**, Cilt: 9, s. 532.

¹⁶ Muhammed Ebû Zehv, **Hadis ve Hadisçiler**, trc. Selman Başaran, M. Ali Sönmez, Ensar Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul, 2016, s. 438.

- Bu kitap kullanışlı olması sebebiyle bütün hata ve kusurlarına rağmen oldukça yararlı bir kaynak eser olarak sayılmıştır.¹⁷
- *Sünen*'de fikhî açıdan çok önemli bilgiler mevcut olup bu konular bâb başlıklarına güzel bir şekilde yansıtılmıştır. Aranılan bir konuya rahatlıkla ulaşılabilir.¹⁸
- İbn Mâce herhangi bir bâba mevcut ise sahih hadisle başlamakta daha sonra derece olarak düşük mertebede olan hadislere yer vermektedir. Eğer sahih hadis bulunmuyorsa hasen hadisle başlamakta o da yoksa zayıf olan hadisleri zikretmektedir. Fakat kitabın bazı yerlerinde bunun tersinin de olduğu görülmektedir.¹⁹

2. Sünen'in Hadis Literatüründeki Yeri

İbn Mâce'nin *Sünen*'i hakkında genel olarak olumlu yaklaşanlar olduğu gibi onu ve eserini eleştiren birçok alimin olduğu da bir gerçektir. İbn Mâce bu eserini yazdıktan sonra devrin en önemli hadis tenkitçilerinden biri olan Ebû Zür'a er-Râzî'ye (ö. 264/878) arz etmiş o da; otuz kadar zayıf hadis haricinde kitabın büyük bir kıymete sahip olduğunu hatta insanların elinde bulunması durumunda diğer sünenlere ihtiyaç kalmayacağını belirtmiştir.²⁰

Mizzî, *Sünen* adlı kitabın ve faydalı tasniflerin sahibi olarak İbn Mâce'yi övmekle birlikte o, musannifin Kütüb-i Hamse'den farklı olarak rivâyet ettiği bütün hadislerin zayıf olduğunu söylemiştir.²¹ İbn Hacer el-Mizzî'nin bu görüşünü naklettikten sonra İbn Mâce'nin sahih olduğu halde münferit olarak zikrettiği hadislerin sayısının da fazla olduğunu söylemektedir. Zayıf olan hadislerin ricaline göre zayıf olduğunu söylemek daha doğru olacaktır²² demektir.

Zehebî (ö. 748/1347) İbn Mâce'nin hafız, sika ve müfessir olduğunu söylemiştir. O, hafız, hüccet, derin ilim sahibi olmakla birlikte *Sünen*'inde çok az sayıda olsa da mevzu rivâyetlerin bulunması eserin kıymetini düşürmüştür. Kitapta

¹⁷ Mücteba Uğur, **Hadis İlimleri Edebiyatı**, TDV Yayınları, Ankara, 1996, s. 288.

¹⁸ Bekir Kuzudişli, **Hadis Tarihi**, s. 217-218.

¹⁹ Bekir Kuzudişli, **Hadis Tarihi**, s. 218.

²⁰ Zehebî, **Tezkiretü'l-Huffâz**, Cilt: 2, s. 636.

²¹ Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, Cilt: 27, s. 41.

²² İbn Hacer, **Tehzîbü't-Tehzîb**, Cilt: 9, s. 532.

hüccet olarak kullanılmayacak hadislerin adedinin aşağı yukarı bin civarında²³ olduğunu söylemiştir.

İbn Kesir (ö. 774/1373) İbn Mâce ve *Sünen*'i hakkında: “*Sünen* O’nun sünnetle amel ettiğine, sünnet bilgisine, bu husustaki bilgilerinin derinliğine ve sünnete olan ittibasına hüccettir”²⁴ demektedir.

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere *es-Sünen* hakkında önemli tenkitçilerin ciddi eleştirilerinin olduğu ortadadır. Mevzu ve münker hadislere yer verilmesi sebebiyle bu sünen Sünen-i Erba‘a arasında son sırada yer almıştır.

3. İbn Mâce’nin Sünen’inin Kütüb-i Sitte’ye Dahil Edilmesi

İbn Mâce’nin fıkıh bâblarına göre tertip etmiş olduğu *Sünen* adlı kitabı hicrî VI. asrın başına kadar Kütüb-i Sitte’ye dahil edilmemiştir. Diğer bir ifadeyle hadis alimlerine göre muteber kabul edilen hadis kitabı sayısı beştir. Bunlar İmam Buhârî (ö. 256/870) ve İmam Müslim’in (ö. 261/875) *Sahih*’leri, İmam Nesâî (ö. 303/915), Tirmizî (ö. 279/892) ve Ebû Davud’un (ö. 275/889) *Sünen*’leriydi.²⁵

Kütüb-i Sitte kavramını ilk kez kullanan ve İbn Mâce’nin *Sünen*’ini Kütüb-i Sitte’ye ilk ekleyen *Etrafü’l-Kütübi’s-Sitte* ve *Şürûtü’l-Eimmeti’s-Sitte* adlı eserlerinde zikreden Hafız Ebû’l-Fadl b. Tahir el-Makdisî’dir (ö. 507/1113).²⁶

Daha sonra Abdulganî b. Abdulvahid el-Makdisî (ö. 600/1203) *el-Kemâl fî Esmâi’r-Ricâl* adlı eserinde İbn Tahir el-Makdisî’nin izinden gitmiştir. Bu kişileri de etraf ve rical türü eserlerin musannifleri takip etmiştir.²⁷

İbnü’l-Esir (ö. 606/1209) *Camîu’l-Usûl*’ünde, Razin b. Muaviye (ö. 535/1140) de *Tecrid*’inde, İmam Malik’in (ö. 179/795) *Muvatta* adlı kitabını altıncı kitap olarak kabul etmiştir. Buna karşılık İbnü’s-Salâh, İbn Hacer, en-Nevevî ve Salahuddîn el-Alâ’î gibi bazı alimler *Muvatta*’ın yerine Dârimî’nin *Sünen*’ini koyarak bu eseri Kütüb-i Sitte’den saymışlardır. Bazı kimseler de altı kitabı yediye çıkararak hem İbn

²³ Zehebî, **Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ**, Cilt: 13, s. 278-279.

²⁴ İbn Hacer, **Tehzîbü’t-Tehzîb**, Cilt: 14, s. 52.

²⁵ Talat Koçyiğit, **Hadis Tarihi**, TDV Yayınları, 9. Baskı, Ankara, 2014, s. 250.

²⁶ Ebû’l-Fadl Muhammed b. Tâhir el-Makdisî, **Şürûtü’l-Eimmeti’s-Sitte**, Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1984, s. 24.

²⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca‘fer b. İdrîs, el-Kettâni, **Hadis Literatürü**, trc. Yusuf Özbek, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994, s. 5.

Mâce'nin *Sünen*'ini hem de İmam Malik'in *Muvatta*'ını beş kitaba dahil ettikleri gibi diğer bir grup ise Dârimî'nin *Sünen*'ini ekleyerek *Muvatta*'ı çıkarmışlardır.²⁸

Sünen-i İbn Mâce'nin Kütüb-i Sitte'den biri haline gelmesi İbn Tâhir'in mezkûr eseri sebebiyle olmuştur. Daha sonra gelen hadis alimleri de bu altı eseri birlikte anmaya başlamışlardır. Bu altı kitabı tasnif muhaddisler tek bir kitapta zikredildiği için "Kütüb-i Sitte" tek bir ünite gibi görülmeye başlanmıştır. Fakat bir eseri bu ünite içerisine yerleştirmek veya bunun dışına çıkarmak söz konusu eserin veya içinde varit olan hadislerin kıymetine ne bir şey ekler ne de ondan bir şey eksiltir. Bu eserlerde zikredilen herhangi bir hadis musannifinin prestijine göre değil kendi derecesine göre imtihana tabi tutulması gerekir.²⁹

4. İbn Mâce'nin Sünen'inin Kütüb-i Hamse'ye Zevâidi

Sünen'de 4341 hadis bulunmaktadır. Bu hadislerden 3002 tanesi Kütüb-i Hamse musanniflerinin tamamı ya da bir kısmı tarafından tahriç edilmiştir. Bu beş kitapta bulunan hadislerin dışında *Sünen*'de bulunup diğer kitaplarda bulunmayan Zevâid adı verilen rivâyet adedi 1339'dur.

Sadece İbn Mâce'nin Sünen'inde bulunan rivayetlerin durumu şu şekilde özetlenebilir: Ravisi güvenilir ve isnadı sahih olan 428 hadis vardır. İsnadı hasen olanların sayısı ise 199'dur. İsnadı zayıf olan 613 hadis bulunmaktadır. Münker, mevzu ve isnadı zayıf olan 99 hadis vardır. İbn Mâce Kütüb-i Hamse yazarlarının rivâyet etmiş olduğu toplam 3002 hadisi diğer tariklerle rivâyet etmekle bu hadislerle kuvvet kazandırmıştır.³⁰

B. İbn Mâce'nin Diğer Eserleri

İbn Mâce'nin günümüze ulaşan en önemli eseri *Sünen*'idir. Bunun dışında *Târîhu Kazvîn* ve *Tefsîru'l-Kur'ân* ise onun diğer eserleridir.

²⁸ el-Kettâni, **Hadis Literatürü**, s. 5.

²⁹ Muhammed Mustafa el-A'zamî, **Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı**, trc. Recep Çetintaş, İz Yayıncılık, İstanbul, 1988, s. 173-174.

³⁰ Haydar Hatipoğlu, **Sünen-i İbn Mâce Tercümesi ve Şerhi**, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1982-1983, Cilt: 1, s. XXII-XXIII (Çevirenin Önsözü).

1. Târîhu Kazvîn

Bu kitabın halifeler tarihi ismiyle ancak bir bölümü günümüze ulaşmıştır. İslâm tarihi alanında yapılan erken dönem çalışmalardan biri olan ve *et-Târîh*'in bir bölümü olduğu tahmin edilen bu eserde İslâm ümmetinin ilk halifesi Hz. Ebû Bekir'den Abbasî halifesi Abdullah b. Ali Müstekfî Billah'a kadar geçen halifelerin biyografileri ele alınmıştır. Halife Mütevekkil'e kadar olanları İbn Mâce'nin, Müstekfî Billah'a kadar olan halifeleri ise bu kitabı İbn Mâce'den rivâyet eden Ömer b. Hafs b. es-Sedûsî'nin Zeyl olarak yazdığı bilinmekte ve daha sonraki dönemde başa geçen beş halifeyi de Ebûbekir eş-Şafîî ile Ebû Ali b. Şâzân el-Bağdadî'nin eklediği belirtilmektedir.³¹

2. Tefsîru'l-Kur'ân

Kaynaklarda sadece ismi geçen hakkında çok fazla bilgi bulunmayan bu kitap İbn Mâce'nin günümüze ulaşmayan ve dolayısıyla en az bilinen eseri durumundadır.³²

C. İbn Mâce Ve Eserleri Hakkında Yapılan Çalışmalar

İbn Mâce'nin *Sünen*'i ile ilgili hem klasik dönemde hem de modern dönemde birçok şerh, haşiye ve zevâid çalışması yapılmıştır.

1. İbn Mâce'nin Sünen'ine Yapılan Şerh Çalışmaları

- 1) *el-İ'lam bi-Sünnetihî Aleyhi's Selâm*, Alâuddîn Abdullah b. Moğoltay b. Kılıç et-Türkî³³
- 2) *Ma Temessü İleyhi'l-Hâce ala Süneni İbn Mâce*, Ömer b. Ali İbn Mülakkın³⁴
- 3) *ed-Dibâce fî Şerhi Süneni İbn Mâce*, Muhammed b. Musa ed-Demîrî³⁵

³¹ Yaşar Kandemir, "İbn Mâce", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1999, Cilt: 20, ss. 161-162.

³² Mizzî, **Tehzîbü'l-Kemâl**, Cilt: 27, s. 41.

³³ Muhammed b. Abdullah H. Halife, Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn**, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1941, Cilt: 2, s. 1004.

³⁴ Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-Zunûn**, Cilt: 2, s. 1004.

³⁵ Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-Zunûn**, Cilt: 2, s. 1004.

- 4) *Şerhu Süneni İbn Mâce*, İbrahim b. Muhammed b. Halil, Burhanüddîn el-Halebî Sıbtü'bni'l-Acemî
- 5) *Misbâhu'z-Zücâce alâ Süneni İbn Mâce*, Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Süyûtî,³⁶
- 6) *Mâ Ted'û İleyhi'l-Hâce fi şerhi Süneni İbn Mâce*, Muhammed İbnü'l-Hasen ez-Zebîdî (ö. 913/1507)³⁷

2. İbn Mâce'nin Sünen'ine Yapılan Zevâid Çalışmaları

- 1) *Zevâidü İbn Mâce Ale'l-Kütübi'l-Hamse*, Nûruddîn İbn Hacer el-Heysemî (ö. 807/1404)³⁸
- 2) *Misbâhu'z-Zücâce fi Zevâidi İbn Mâce*, Ahmed b. Ebi Bekr İsmail el-Bûsîrî (ö. 840/1436)³⁹

3. Çağdaş Çalışmalar

- 1) *Kifâyetü'l-Hâce fi şerhi İbn Mâce*, Muhammed b. Abdülhâdî es-Sindî
- 2) *İnhâcu'l-Hâce alâ Süneni İbn Mâce*, Abdülgani b. Ebî Sâid ed-Dehlevî
- 3) *Raf'u'l-Ucâce*, Mevlevî Vahidü'z-Zamân⁴⁰
- 4) *Miftâhu'l-Hâce*, Muhammed b. Abdullah el-Hazâravi el-Bencâbi
- 5) *Sünen-i İbn Mâce*, Abdulhakim Han Ahter Şahcihanpûrî Lahor, 1983
- 6) *Sünen-i İbn Mâce Tercümesi ve Şerhi*, Haydar Hatipoğlu, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1982-1983.
- 7) *el-Kevâkibü'l-Vehhâce bi şerhi Sünen-i İbn Mâce*, Muhammed el-Müntekâ el-Kişnavi el-Kumâsî, I. Baskı, Darü'l-Arabiyye, Beyrut, 1988.
- 8) *Miftâhu'l-Hâce bi şerhi Sünen-i İbn Mâce*, Muhammed b. Abdullah el-Ulvî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2018.
- 9) *İncâzü'l-Hâce şerhu Süneni İbn Mâce*, Muhammed Ali Canbâz, Mektebetü Dâri'n-Nûr, İslâmabad, 2018.

³⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, Cilt: 2, s. 1004.

³⁷ Erkaya, *İbn Mâce'nin Hadis Kültüründeki Yeri*, s. 54.

³⁸ Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 289.

³⁹ Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 289.

⁴⁰ M. Fuat Sezgin, *Tarihu't-Türâsi'l-Arabî*, yy. Riyad, 1991.

IV. İBN MÂCE’NİN SÜNEN’İNİN MUKADDİMESİ

A. Mukaddime

Mukaddime kelimesi lügatte “öne geçme” anlamındaki “kudüm” masdarının tefil bâbından ism-i faili olan "مقدم" kelimesinden türetilmiş olup bu kelime bir şeyin baş tarafı manasına gelmektedir. Sözlük anlamından hareketle devletlerin ordularının öncü birliklerine “Mukaddimetü’l-Ceyş” ismi verilmiş ve bu sözden hareketle eserlerin başında bulunan ön söz, sunuş ve giriş yazılarına da Mukaddime ismi verilmiştir.⁴¹

İlk dönem klasik kaynaklarda Mukaddime kelimesi iki şekilde kullanılmaktadır. Bunlar, “Mukaddimetü’l-Kitab (ön söz)” ve “Mukaddimetü’l-Kelam” veya “Mukaddimetü’l-İlim (giriş)” olarak isimlendirilmişlerdir. Mukaddimetü’l-Kitab’ta eserin telif ediliş nedeni, konusu, ehemmiyeti, hangi bölümlerden oluştuğu ve eserin meydana getirilmesinde izlenen yol ve yöntemler ele alınmaktadır. Mukaddimetü’l-İlim ise eserin nispet edildiği ilim dalına ait kelime, kavram ve bilgileri içermektedir. Dibace, medhal, temhid, iftitah, fatihatü’l-kitab gibi kelimeler de mukaddime ile yakın anlamlı terimlerdir.

Hicrî III. yüzyıldan önce telif edilen bazı kitaplardaki Mukaddimelere bakıldığında bunların bizzât eserin yazarı tarafından kaleme alınıp alınmadığı hususu münakaşa konusu olmuştur. Misal olarak Hicrî II. yüzyılda telif edilen İbnü’l-Mukaffa’, Mukâtil b. Süleyman, İmam A‘zam Ebû Hanîfe, Mâlik b. Enes, Sibeveyh ve İmam Muhammed eş-Şeybânî’nin kitaplarında mukaddime örneği mevcut değildir. Hicrî III. yüzyılın başında vefat eden İmam Şafîî, el-Ferrâ, Ebû Ubeyde Ma’mer b. Müsennâ, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm gibi alimlerin kitaplarında da mukaddime bulunmamaktadır. Fakat bu eserlerin bazılarının giriş bölümünde İslâm ilim geleneğinde bir söze başlarken söylenen besmele, hamdele, salvele ve küçük dua şekillerine rastlanmaktadır.⁴²

⁴¹ İsmail Durmuş, “Mukaddime”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 2006, Cilt: 31, ss. 115-117.

⁴² Durmuş, “Mukaddime”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 31, ss. 115-117.

B. Hadis Musannefâtında Mukaddime Geleneği

Hadis tarihinde görebildiğimiz kadarıyla temel hadis kitapları olarak kabul edilen Kütüb-i Tis'a içerisinde İbn Mâce'nin *Sünen*'ine yazdığı Mukaddime dışında Müslim'in *Sahih*'ine ve Dârimî'nin (ö. 255/869) *Sünen*'ine yazdığı Mukaddime meşhurdur. Tirmizî ise *Sünen*'inin sonunda Kitâbü'l-İlel başlığıyla 24 sayfalık, kitabıyla ilgili açıklayıcı bilgiler vermiştir..

1. Müslim'in Sahih'inin Mukaddime'si

İmam Müslim'in *Sahih*'inin Mukaddime'si 6 bâb ve 100 rivâyetten meydana gelmektedir. O, Mukaddime'sinin girişinde eserini tasnif etmesinin amacını ve eserde takip etmiş olduğu metodu zikretmektedir. O, Mukaddime'de hadis usulüne dair birçok konuya değinmiştir. Sika ravilerden hadis nakletmenin gerekliliği, yalan ile itham edilen kişilerden hadis almama, zayıf ricalden rivâyette bulunurken ihtiyatlı davranma, Hz. Muhammed (s.a.v.) adına yalan uydurmanın günahı ve vebali, isnadın ehemmiyeti, mu'an'an hadis ile ihticac etmenin sahih olduğu gibi konular bunlardan bazılarıdır.⁴³

2. Dârimî'nin Sünen'inin Mukaddimesi

Dârimî'nin bize kadar intikal eden en önemli eseri bazı muhaddislerin müsned adını verdikleri *Sünen*'idir. O, eserini tasnif ederken 163 sayfa olan uzun bir giriş (Mukaddime) ile başlamıştır.⁴⁴ Bu Mukaddime'de 57 bölüm ve 649 hadis bulunmaktadır. O, Mukaddime'sinde eserin telif ediliş amacına değinmeden bâbların altına rivâyetleri koymakla yetinmiştir. Mukaddime'de Arapların cahiliye dönemi içinde bulundukları toplumun durumu, Hz. Muhammed'in sîreti ve ahlâkı, Hz. Muhammed'in mucizeleri, sünnete tabi olmanın önemi, heva ve bid'at ehli kişilerden

⁴³ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, **el-Camiu's-Sahîh**, thk. Muhammed Fuâd Abdülbakî, Dârü'l-Hadîs, Kahire, 1997, Cilt: 1, s. 7-43.

⁴⁴ İsmail Lütfi Çakan, **Hadis Edebiyatı**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 13. Baskı, İstanbul, 2014, s. 124.

uzak durma, re'y ile hüküm vermekten kaçınma, ilmin ve alimin önemi, hadis yazımı, fetva gibi konular bulunur.⁴⁵

C. İbn Mâce'nin Sünen'inin Mukaddimesi

1. Mukaddime'nin Genel Özellikleri

- İbn Mâce'nin *Sünen*'ine giriş mahiyetinde yazmış olduğu Mukaddime'sinde 24 bâb ve 266 hadis bulunmaktadır. Toplam sayfa sayısı ise 96'dır.
- Mukaddime musannifin eserinin tanıtımını, maksadını, izlemiş olduğu yöntemi vb. özellikleri metodik anlamda ortaya koyan bir mahiyette değildir.
- İbn Mâce eserine hadislerin önemi, hadislerde kasıtlı olarak yalan söylemenin vebali, raşid halifelerin sünnetine tabi olmanın önemi, bidatlerden ve tartışmalardan uzak kalma, keyfi rey ve kıyastan kaçınma, kader, iman, sahâbîlerin faziletleri, Hâricîler, Cehmiyye'nin inkar ettiği meseleler, iyi ya da kötü çıkır açanların beyanı, Kur'an'ı öğrenen ve öğretenlerin faziletleri, alimlerin ve ilmin önemi gibi bâb başlıklarını koymuştur.
- Onun kitaba Mukaddime ile başlaması bir manada bu eserin doğrudan olmasa da dolaylı olarak yazılış maksadını ortaya koyması bakımından son derece önemlidir. Bu yöntemle İbn Mâce bir yönden düşünce ve hayat felsefesini ortaya koyarken diğer taraftan ise eserini hangi amaçla yazdığını gösteren bâb başlıklarına ve bölümlerin altına koyduğu rivâyetlere yer vererek hadis edebiyatının oluşmasında o dönemin ilmi, siyasî ve fikri hareketlerinin etkisini göstermiş olmaktadır.⁴⁶
- İbn Mâce'nin yalnızca Mukaddimesi tahlil edilse bile bütün dînî meselelerin kesinlikle bir hadise dayandırılması gerektiğini ortaya koyan bir bakış açısıyla yazıldığı ortaya çıkmaktadır.⁴⁷
- Mukaddime'de yer alan rivâyetlere bakıldığında İbn Mâce'nin yaşadığı çağın dînî, siyasî, kültürel yapısından ve o dönemdeki akaide yönelik tartışmalardan

⁴⁵ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrahmân ed-Dârimî, **es-Sünen**, thk. Mustafa dîb el-Buğâ, Dârü'l Mustafa, Dımaşk, 2007, Cilt: 1, s. 7-171 .

⁴⁶ Bağcı, H. Musa, "İbn Mâce'nin es-Sünen Adlı Eserinin Mukaddime'sinin Tahlili", **e Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, sayı:3, 2010, ss. 16-44.

⁴⁷ Bağcı, a.g.m. s. 18

etkilendiği görülmektedir. Onun kitabı bu atmosferde şekillenmiştir. İbn Mâce, Mukaddime'sini o asırda yoğunluklu olarak tartışılan konulara ayırmış, gerek bölüm başlıkları gerekse bu başlıkların altına yerleştirdiği rivâyetlerle ve zaman zaman yer verdiği âyetlerle muhaliflerine cevap vermeyi amaçlamıştır.⁴⁸

- Tasnif dönemindeki diğer hadis kitaplarında olduğu gibi İbn Mâce'nin bu kitabının da tepkisel ve Ehl-i Hadis'in akidesini savunan bir anlayışa sahip olduğu görülmektedir.

2. Mukaddime'nin Muhtevası

İbn Mâce'nin Mukaddime'sinde yirmi dört bâb bulunmaktadır. Bu bâbların muhtevası, isimleri ve bâblarda yer alan hadis sayılarını tabloda şu şekilde gösterebiliriz:

Tablo 1: İbn Mâce'nin Mukaddime'sindeki Bâb İsimleri

Bâb No	Mukaddime'deki Bâb İsimleri	Hadis Sayısı
1	Sünnete ittiba etmenin gerekliliği اتباع سنة رسول الله صلى الله عليه وسلم	11
2	Hiz. Peygamber'in hadisine saygı ve ona muhalif olanları tehdit تعظيم حديث رسول الله ﷺ والتغليظ على من عارضه	12
3	Hiz. Peygamber'den hadis rivâyet hususunda ihtiyatlı olma توقى فى الحديث عن رسول الله ﷺ	7
4	Hiz. Peygamber adına yalan uydurmanın ağır vebali تغليظ فى تعدد الكذب على رسول الله ﷺ	8
5	Yalan olduğunu bildiği halde bir hadisi Hiz. Peygamber'den rivâyet etme من حدث عن رسول ﷺ حديثاً وهو يرى أنه كذب	4
6	Hidâyete erdirilmiş olan Raşid Halifelerin sünnetine ittiba اتباع سنة الخلفاء الراشدين المهديين	3

⁴⁸ Bağcı, a.g.m. s. 44.

7	Bidatlerden ve tartışmadan uzak kalma اجتناب البدع والجدل	7
8	Rey ve kıyastan kaçınma اجتناب الرأي والقياس	5
9	İman الإيمان	19
10	Kader القدر	17
11	Hiz. Peygamber'in ashâbının faziletleri فى فضائل اصحاب رسول الله ﷺ	74
12	Hâricîler فى ذكر الخوارج	10
13	Cehmiyye'nin inkâr ettiğı şeyler فىما أنكرت الجهمية	26
14	İyi ya da kötü çıkır açanların beyanı من سن سنة حسنة أو سيئة	6
15	İhmal edilen bir sünneti ihya etme من أحيا سنة قد أميتت	2
16	Kur'an öğrenme ve öğretmenin fazileti فضل من تعلم القرآن وعلمه	9
17	Alimlerin fazileti ve ilim öğrenmeye teşvik فضل العلماء والحث على طلب العلم	10
18	Bir bilgiyi öğretmenin fazileti من بلغ علما	7
19	Hayra vesile olanlar من كان مفتاحا للخير	2

20	İnsanlara hayırlı şeyler öğretmenin sevabı ثواب معَلِّم الناس الخير	5
21	Arkasından gidilmekten hoşlanılmayanlar من كره أن يوطأ عقباء	3
22	İlim talep edenlere tavsiye الوصية بطلب العلم	3
23	İlimden faydalanma ve onunla amel etme انتفاع بالعلم والعمل به	10
24	Kendisine sorulan bir bilgiyi gizleyenin beyanı من سئل عن علم فكتمه	6

*Bu tablo tez sahibi tarafından Mukaddime'deki bilgiler doğrultusunda oluşturulmuştur.

İbn Mâce'nin Mukaddime'sindeki rivâyetleri muhteva açısından yedi ana başlığa ayırmak mümkündür. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

- 1) Hz. Peygamber'in sünneti, önemi, sünnete ittiba
- 2) Rey ve kıyastan kaçınma, bidatlerden uzak durma
- 3) İlim ve âlimlerin fazileti, hayırlı işlerde bulunmanın sevabı
- 4) İtikadî mezhepler
- 5) Kelamî tartışmalar
- 6) İman
- 7) Ashâbın faziletleri, Râşid Halifelerin sünnetine ittiba

3. Diğer Mukaddimelerden Farkları

Mukaddimelerin içerikleri incelendiği zaman bu eserler arasında benzerlik bulunduğu gibi farklılıklar da mevcuttur. İbn Mâce ile Dârimî'nin Mukaddimelerindeki benzerlik Müslim'in Mukaddime'sinden daha fazladır. Onlar, günümüzdeki mukaddime geleneğinden farklı olarak sadece hadis rivâyet etmekle

yetinmişlerdir. Kitaplarını yazma amaçlarını ve metotlarını ortaya koydukları herhangi bir bilgiye yer vermemişlerdir. Bu mukaddimeler kendi görüşleri ışığında oluşturdukları konu başlıkları ve bunların altına koymuş oldukları hadis rivâyetlerinden oluşmaktadır. Sadece hadis rivâyet etmekle yetinseler de ortaya koymuş oldukları bu bâblar ve hadisler kendi görüşlerini temellendirme, muhaliflerine karşı da savunma amacı taşımaktadır. Mezkûr mukaddimelerden sadece İmam Müslim'in Mukaddime'si diğerlerinden farklıdır. Çünkü o, hem konu başlıkları açarak hadis naklinde bulunmuş hem de kitabını yazma amacını ortaya koymuş, hangi metodu takip edeceğini de açıklamıştır.

Büyüklikleri açısından incelendiğinde en hacimli mukaddime Dârimî'nin Mukaddime'sidir. İbn Mâce'nin Mukaddime'si ise İmam Müslim'in Mukaddime'sinden daha hacimlidir. Dârimî'nin eserinde 57 konu ve 654 hadis bulunmaktadır. İbn Mâce'de ise 24 bâb başlığı ve 266 hadis mevcuttur.

Dârimî'nin Mukaddime'si İbn Mâce'den daha kapsamlı olmakla beraber içerik yönünden birbirlerine benzemektedirler. Hem Dârimî hem İbn Mâce de bulunan başlıklar, Sünnetin önemi, sünnetin dindeki yeri ve sünnete tabi olma, rey ve kıyas tartışmaları, alimler ve ilim hakkındaki konular, hadis meseleleri, bidat ve iyi ya da kötü çağır açma hakkındaki konulardır. Dârimî'nin yer vermeyip İbn Mâce'nin Mukaddime'sinde bulunan konular ise iman, kader, sahâbîlerin faziletleri, Hâricîler, Cehmiyye (Mu'tezile)'nin inkar ettiği şeyler, Kur'an'ı öğrenme ve öğretmenin fazileti adlı bölüm başlıklarıdır.

Söz konusu mukaddimelerden sadece İmam Müslim'in Mukaddime'si hakiki manada mukaddime özelliklerini taşımaktadır. Dârimî ve İbn Mâce'nin *Sünen*'lerine giriş mahiyetinde yazmış oldukları mukaddimeler tam anlamı ile mukaddime özelliğinden yoksundurlar. Çünkü her iki musannif de eserlerinin tanıtımını, maksatlarını, izlemiş oldukları metotları ortaya koymamışlardır. Bu eserlerde Sünen türü eserlerin konularının dışında kalan meselelere dair hadisleri de nakletmişlerdir.

Yukarıda adı geçen mukaddimeler o asrın rivâyet geleneğine uygun olarak isnadlı bir şekilde yazılmışlardır. Bu eserlerde bulunan rivâyetler sadece merfu nitelikte olmayıp çok sayıda mevkuf ve maktu hadisler de mevcuttur.

4. Mukaddime’de Yer Alan Rivâyetlerin Değerlendirilmesi

İbn Mâce’nin Mukaddime’sinde Hz. Peygamber’in ve raşid halifelerin sünnetine ittiba, hadiste yalan söylemenin ağır vebali, bidatlerden ve tartışmadan uzak kalma, rey ve kıyasın bir kısmından kaçınma, iman, kader, ashâbın faziletleri, Hâricîler, Cehmiyye’nin inkar ettiği şeyler, ilmin ve alimlerin fazileti gibi konular yer almaktadır.⁴⁹

İbn Mâce’nin *Sünen*’inde Mukaddime hariç 37 kitap, 1515 bâb ve 4341 hadis bulunmaktadır. Mukaddime’de zikredilen hadis sayısı ise 266’dır. Şuayb el-Arnâvut tahkikli *Sünen* baskısına göre bu hadislerden 161’i sahih, 30’u hasen, 71’i zayıftır. Mevzu olan hadis sayısı ise 4’tür.⁵⁰ *Sünen*’de yer alan hadislerden 3002 tanesi Kütüb-i Hamse’nin bir kısmı ya da tamamı tarafından tahrîç edilmiştir. Kalan 1339 hadis ise bu beş kitabın rivâyetlerine ziyadedir.⁵¹ Ziyade olan 1339 hadisten Ahmed b. Ebî Bekir b. İsmail el-Bûsîrî’nin (ö. 840/1436) *Misbâhu’z-Zücâce fi Zevâidi İbn Mâce* eserine göre Mukaddime’de yer verilen 266 hadisten 109 tanesi Kütüb-i Hamse’ye zevâiddir. Söz konusu zevâid rivâyetlerden 44’ü sahih 17’si hasen 44’ü zayıf ve 4 tanesi ise mevzudur.⁵²

Görebildiğimiz kadarıyla İbn Mâce’nin Mukaddime’de rivâyet etmiş olduğu hadislerden 20 tanesi *Sünen*’in diğer bölümlerinde tekrar edilmiştir. Bu sebeple Mukaddime’de yer verilen hadislerden 20 tanesine mükerrer hadis diyebiliriz.

⁴⁹ İbn Mâce, **es-Sünen**, Cilt: 1, s. 1-96.

⁵⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid Mâce el-Kazvînî, **es-Sünen**, thk. Şuayb el-Arnâvût, Darü’r-Risaleti’l-Âlemiyye, Beyrut, 2009, s. 1-178.

⁵¹ İbn Mâce, **es-Sünen**, Cilt: 2, s. 1519-1520.

⁵² Ahmed b. Ebî Bekr b. İsmail el-Bûsîrî, **Misbahu’z-Zücâce fi Zevâidi İbn Mâce**, Darü’l-Arabiyye, Beyrut, 1983, s. 1-40.

İKİNCİ BÖLÜM

İBN MÂCE ZAMANINDA İTİKADÎ MEZHEPLER VE GENEL TARTIŞMA KONULARI

I. ÜÇÜNCÜ ASIRDA İTİKADÎ MEZHEPLER

Hakem olayından sonra Hz. Ali'den ayrılanlardan oluşan ve hakem tayin etmeyi ve bu heyetin vardığı kararlara uymayı benimseyenler başta olmak üzere bütün Müslümanların büyük günah işlediklerini iddia ederek tekfir eden ve onlara savaş açan Hâricîler ortaya çıkmıştır.⁵³ Hâricîlerin bu tekfirci anlayışı Cemel ve Sıffin savaşlarında ölen ve öldürülenlerin dünya ve ahiretteki durumlarının ne olacağı tartışmasını başlattı. Bu tartışmalar neticesinde Cebriyye, Cehmiyye, Mürcie ve Kaderiyye gibi itikadî ve siyasî fırkalar ortaya çıktı.

Hadisleri dinin ikinci kaynağı kabul etmekle birlikte fikhî ve itikadî meselelerde olduğu gibi hadislerin bilgi açısından sıhhatinin tespit edilmesi ve yorumlanmasında farklı yaklaşımlar geliştiren Mu'tezile, Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadis'in⁵⁴ ayrı birer ekol olarak incelenmeye tabi tutulması çalışmamız açısından önem arz etmektedir.

A. Ehl-İ Sünnet

Hz. Peygamber ile sahabenin, dinin temel konularında takip ettikleri yolu benimseyenler Ehl-i Sünnet olarak tanımlanmıştır. Ehl-i Sünnet, Ehl-i Hadis ve Ehl-i Re'y olmak üzere ikiye ayrılır.

⁵³ Ethem Ruhi Fırlalı, "Hâricîler", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1997, Cilt: 16, ss. 175-178.

⁵⁴ Ahmet Yücel, **Hadis Tarihi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 22. Baskı, İstanbul, 2015, s. 49-50.

1. Ehl-i Hadis

Makâlât türü eserlerde genellikle ehlü'l-hadis veya Ashâbü'l-Hadis kavramlarıyla zikredilen fakat yazarın eğilimine ya da yaşadıkları çağın özelliklerine göre sâhibü's-sünne, ehlü's-sünne ve'l-cemâa, ehlü'l-eser, ehlü'l-hadîs ya da ashâbü'l-hadîs kavramlarıyla nitelenen ve nasların zahirine tabi olup te'vil ve yorumdan uzak durdukları için Şîa ve Mu'tezile gibi mezhepler tarafından Haşviyye olarak isimlendirilen⁵⁵ bu zümreyi Ebü'l-Hasen el-Eş'arî Ehlü'l-Hadîs ya da Ashâbü'l-Hadîs olarak adlandırmaktadır.⁵⁶

Medine'de İmam Malik (ö. 179/795), Mısır'da İmam Şafî (ö. 204/819), Şam'da Evzâî (ö. 157/793), Basra'da Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160/776), Maverâünnehir ve Horasan'da Abdullah b. Mübarek (ö. 181/797), Bağdat'ta Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi hadis alimlerinin ön plana çıktığı Ehl-i Hadîs hicrî II. asrın ikinci döneminden itibaren⁵⁷ itikadî ve siyasî meselelerdeki tartışmalarda kendilerine münhasır fikirleriyle tarih sahnesinde yerini almış ve Zahirîlik, Malikîlik, Şafîlik gibi fikhî mezhepler aracılığıyla İslâm coğrafyasında yayılma ve gelişme imkanı bulmuştur.⁵⁸ Bu şekilde Ehl-i Re'y'e yakın görüşleriyle bilinen İmam Şafî ve İmam Malik ile hadislerin zahirine şeklen tabi olmayı savunan Zahirîler de Ashâbü'l-Hadis'ten kabul edilmişlerdir.⁵⁹ Aynı şekilde fikirlerini *el-Camiu's-Sahih* adlı kitabının bâb başlıklarında ortaya koymaya çalışan İmam Buhârî ve *Sahih*'ine bölüm başlıkları da dahil olmak üzere hadis dışında herhangi bir şey koymayan İmam Müslim bu grupta yer alan hadis alimlerindendir.⁶⁰ Bu sebeple Ehl-i Hadis Zahirî, Malikî, Hanbelî, Şafî ve diğerlerinden meydana gelen çok büyük bir taraftar kitlesini kapsamaktadır.⁶¹

⁵⁵ Sönmez Kutlu, *Selefilğin Fikrî Arka Planı İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, OTTO Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2017, s. 54-55.

⁵⁶ Ebü'l Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn*, thk. Hellmut Ritter, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1980, s. 290.

⁵⁷ Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 56.

⁵⁸ Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, thk. Abdülazîz el-Vekîl, Müessesetü'l-Halebi, Mısır, 1968, Cilt: 2, s. 11.

⁵⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, Cilt: 2, s. 11.

⁶⁰ Abdullah Aydın, "Ehl-i Hadîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, Cilt: 10, ss. 507-508.

⁶¹ Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 62.

Ehl-i Hadis, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat içerisinde ana bünyede yer alan ve çoğunluğun bulunduğu gruptur.⁶² Mu'tezile'nin Abbasîler döneminde güç kazanmasıyla birlikte Halku'l-Kur'an ile ilgili fikirlerini muhaliflerine zorla kabul ettirmeye çalışmasının karşısında duran ve onlara şiddetle karşı çıkan Ahmed b. Hanbel, Kur'an'ın yaratılmış olmadığı fikrinden taviz vermemiştir. Mütevekkil'in (ö. 566/1170) halife olmasıyla birlikte mihne dönemi sona ermiş, Ehl-i Hadîs taraftarları güç kazanırken Mu'tezile mezhebi aleyhine bir dönem başlamıştır. Mihne sürecinde ortaya koymuş olduğu direnişten ötürü Ahmed b. Hanbel'i sevmemek ya da ona tabi olmamak bir kişinin Ehl-i bidatten sayılması için yeterli bir sebep teşkil etmiştir. O, artık hadisçiler için bir idol olmuş ve Bağdat'ta müthiş bir güç elde etmiştir. Bu şekilde Ehl-i Hadis İmam Ahmed ile birlikte yeni bir döneme girmiş, onun itikadî görüşleri fikhî görüşlerinin önüne geçmiş ve hadis ehlinin yegane temsilcisi ilan edilmiştir.⁶³

Hadis ehli kavramı zamanla hadislerle amel eden kimse manasını kazanmaya başlamıştır. Ashâbü'l-Hadis'in önde gelen imamlarından biri olan Ahmed b. Hanbel de bu terimi hadislerle amel eden kişi diye tanımlamıştır. Hadis ehli lafzı bu manasıyla rey ehli ile birlikte hadislere tabi olarak iman eden tüm müminleri kapsayan şemsiye bir kavram olsa da hadislerle amel etme ve bunun için birtakım usulleri kullanma söz konusu olduğunda sünnet ehlinin bir bölümünü oluşturan ve naslara yaklaşımı daha farklı olan bilhassa itikadî yönden hadislere tabi olan bir zümre için kullanılır hale gelmiştir.⁶⁴

İmam Şafîî, İmam Malik, Ahmed b. Hanbel gibi Ehl-i Hadis'ten olan alimler, cedel, münazara, kelam ve ashâbını eleştirip onlardan uzak durulmasını,⁶⁵ kelami meselelerin tartışılmamasını, böyle yerlere gidilmemesini, bunlarla arkadaşlık yapılmamasını ve kelam ilmi ile uğraşanların ehl-i bidat olduklarını, görüşlerine muhalefet etmekle birlikte yalnız onları dinlemenin bile kalplere şek ve şüphe düşürmelerinin muhtemel olması sadece bu nedenin bile onlardan uzaklaşmak için yeterli bir sebep olduğunu, özetle her ne sebep olursa olsun kelam ashâbından uzak

⁶² Ethem Ruhi Fırlı, **Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri**, Selçuk Yayınları, 5. Baskı, Ankara, 1991, s. 55.

⁶³ Kadir Gürler, **Ehl-i Hadisin Düşünce Yapısı İlk Dönem Ehl-i Hadis Örneği**, Emin Yayınları, Bursa, 2007, s. 150.

⁶⁴ Aydın, "Ehl-i Hadîs", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 10, ss. 507-508.

⁶⁵ Talat Koçyiğit, **Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1975, s. 254-256.

durulması gerektiğini ısrarla dile getirmişlerdir.⁶⁶ Ayrıca kelim ilmini bidat addettikleri için her kim olursa olsun kelamla işğal eden herkesi ehl-i bidat davetçileri olarak görmüş ve onlardan uzak kalmayı prensip haline getirmişlerdir.⁶⁷

İslâm dini için en sağlam yolun eser ve asara tabi olarak sika ravilerin rivâyet ettikleri bütün hadisleri kabul edip, bu dinin Hz. Peygamber, ashâb, tabiin ve selef-i salihîne tabi olmak ve onları taklit olduğunu, bilhassa eserde mevcut olan müteşabih lafızların mahiyetinin ve keyfiyetinin sorgulamadan onlara tabi olunması gerektiğini savunurlar.⁶⁸ Ayrıca Ehl-i Hadis önce Kur'an-ı Kerim sonra tevatüren gelen hadislerle sonra sahâbîlerden gelen hadise ve onlardan sonra gelen tâbiûn neslinin sözlerine tabi olmaya önem atfederler.⁶⁹ Bu düşünceleri İmam Gazâlî (ö. 515/1111) selefîn bu meselelerdeki tavrı olarak tasdik, takdis, acz-i itiraf, keff, imsak ve marifet ehline teslim olarak özetler.⁷⁰

O halde bu zümrenin en önemli özelliği hadislerle ittiba ederek taklide sıkı sıkıya bağlanmak, tartışma, münazara, cedel, kelam ve yorumdan şiddetle sakınmak⁷¹ akli ilimlerden uzak durarak naklî ilimlerle meşgul olmak⁷² şeklinde tanımlanabilir. Hadis ehlinin bu özellikleri dışında amellerde ihlaslı olmak, müminlere nasihat, mürtekeb-i kebireden sakınmak, Kur'an okumak, hadisleri yazarak bunları nakletmek gibi meselelere özel önem atfettikleri görülmektedir.⁷³ Bu görüşlerden hareketle hadis ashâbı Abbasî hilafetinin ilk zamanlarından itibaren müminleri içinde bulundukları dağılımşıktan kurtarmak, sosyal yaşamı idealleştiren Hz. Muhammed (s.a.v.) dönemine göre şekillendirmek, müminleri bir bütün halinde yaşatmak için çarenin Allah'ın kitabı ve Hz. Peygamber'in sünneti, ashâb ve tâbiûn neslinin sözlerinde olduğu inancını taşıyan, bunları bir araya getirerek konu başlıklarına göre tanzim ve tasnif eden, genellikle fikirlerini hadislerle dayandıran, onlara tabi olmaya insanları

⁶⁶ Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, **Hadis Müdafaası**, Kayıhan Yayınları, trc. ve notlar. Mehmet Hayri Kırbaçoğlu, İstanbul, 1979, s. 85-90.

⁶⁷ Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn**, s. 297.

⁶⁸ Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn**, s. 290-294.

⁶⁹ Kutlu, **İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler**, s. 74.

⁷⁰ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid, el-Gazâlî, **İnançta Hassas Ölçüler**, trc. Nedim Yılmaz, Hisar Yayınevi, İstanbul, 1984, s. 11-12.

⁷¹ Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihâl**, Cilt: 2, s. 11.

⁷² Aydın, "Ehl-i Hadîs", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 10, ss. 507-508.

⁷³ Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn**, s. 297.

davet eden, naslardan bağımsız görüş ortaya koymaktan kaçınan ve onu kullanan kişileri tenkit edenlerin ortak adı olduğu⁷⁴ ortaya çıkmaktadır.

Ehlü'l-Eser, Ashâbü'l-Hadîs, Sahibü's-Sünne, eser ehli gibi ifadelerle tanımlanan bu grubun naslara tabi olma, taklit ve teslimiyeti savunan akli istidlal ve yorumdan uzak kalmayı şâr haline getirmiş, itikatla ilgili fikirleri iman, Allah'ın sıfatları ve imamet gibi siyasal ve sosyal meseleler üzerine eğildikleri açıktır. Ehl-i Hadis'in tutumu, ortaya yeni bir fikir ya da görüş koymaktan ziyade Ehl-i Sünnet'ten ayrılarak farklılaşan ve ortaya yeni fikirler koyan zümrelere karşı kendi görüşlerini savunma, muhaliflerine reddiye yapma veya kendilerine ait olan görüşleri beyan etme şeklinde olmuştur. Bunu yaparlarken temel görüşlerinden de taviz vermeye yanaşmamışlardır.⁷⁵

2. Ehl-i Re'y

Re'y kelimesi رأى kökünden türemiş olup şahsi kanaat ve düşünce anlamlarına gelmektedir. Aynı şekilde re'y, akıl gözü ve kalp gözü ile bakmak ve görmek demektir. Bu cihetten bakıldığı zaman re'y teriminin iki anlamı bulunmaktadır; biri fiziksel olarak maddi olan şeyleri görmek diğeri ise manevi olarak basiret sahibi olmaktır. Nitekim manevi yönden görmek itikat (kanaat) ve ilim olarak adlandırılmıştır.⁷⁶

Ashâbü'r-Rey kelimesi hicrî II. asrın başlarından itibaren özellikle Kûfeli fıkıh taraftarını nitelemek için kullanılmıştır. Çoğunluğu Arap olan Müslümanlardan oluşmak üzere Kûfe ahalisi Maniheist, Mazdeist, Mecusi, Hristiyan ve Yahudilerden oluşan zımmiler ile Müslümanlığı benimsemiş Arap olmayan mevaliden oluşmaktaydı.⁷⁷ Ayrıca Kûfe şehrinde yaşayan sünnet ve hadis rivâyeti açısından da Hicaz bölgesi kadar zengin olmamasından ötürü karşılaşılan sorunlar da çeşitlilik arz etmekteydi. Mevcut olan bu durum reyle hüküm vermeyi zorunlu hale getirmiştir. Irak ekolü bu metodu başarılı olarak kullandığı için rey ehli olarak isimlendirilmiştir.

⁷⁴ Kutlu, **İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler**, s. 63-66.

⁷⁵ Mehmet Keskin, **Eş'arîliğin Teşekkül Süreci "el-Eş'arî Dönemi" (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005, s. 547.

⁷⁶ Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, Beyrut, 1955, Cilt: 14, s. 291-300.

⁷⁷ M. Mahfuz Söylemez, **Bedevilikten Hadariliğe Kufe**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015, s. 158.

Ashâb ve tâbiûn nesli döneminde Irak ekolü ya da Iraklılar olarak zikredilirken İbrahim en-Nehâî'den (ö. 96/714) itibaren Ehl-i Re'y diye anılmışlardır.⁷⁸

Rey ile hüküm koyma meselesini Hz. Muhammed ve ashâbının yaşadığı döneme kadar götürmek mümkündür. Muaz b. Cebel hadisi olarak anılan ve Hz. Muhammed'in Muaz'ı Yemen'e vali olarak gönderirken Ey Muaz! Ne ile hüküm verirsin sorusu üzerine onun önce Allah'ın kitabı ile orada bulamazsam Resûlullah'ın sünneti ile onda da bulamazsam kendi şahsi reyimle içtihat ederim⁷⁹ şeklinde cevaplama Hz. Peygamber'in memnun olduğu bir cevap, aynı zamanda da hakkında nass mevcut olmayan meselelerde içtihat ile hüküm verilmesine emsal teşkil etmesinden ötürü önemlidir.

Kûfe ekolünün ortaya çıkmasında Kur'an-ı Kerim ve hadis alimlerinin beraberinde, reyle hüküm vermeleri ile bilinen Hz. Ali, Hz. Ömer ve Abdullah b. Mes'ûd'un önemli bir role sahip oldukları söylenebilir. Tâbiûn neslinde rey ehlinin temsilcisi olan İbrahim en-Nehâî'nin fikirlerinin talebesi Hammad b. Süleyman aracılığıyla Ebû Hanîfe'ye ulaşmasıyla ve onun talebelerinin katkılarıyla sistemleştiği kabul edilmektedir.⁸⁰ Ashâb ve tâbiûn döneminde Kûfe ve Medine merkezli Iraklılar-Hicazlılar şeklinde ortaya çıkan fikhî gruplaşma hicrî II. asırdan itibaren daha çok Ehl-i Re'y, Ehl-i Hadîs diye zikredilmeye başlamıştır ve bu durum çağlar boyunca da bu şekilde devam etmiştir. Başlangıçta bu zümrelerin arasında üstat, çevre ve dînî bilgi kaynakları bakımından farklılıklar bulunurken hicrî II. asrın ilk döneminden itibaren re'y ve hadis ile ilgili ilke ve anlayış farklılıkları da daha belirgin hale gelmiştir.⁸¹

Hicrî II. asrın ilk dönemlerinden itibaren Kûfe'de ortaya çıkan re'y ehlinin hadis ehlinin en bariz farkı sorunların çözümünde re'yden daha fazla yararlanması ve rey ile içtihatla bulunmayı, farazi konuları da içine alacak şekilde geliştirip sistemleştiğidir.⁸² Nitekim bir öğrencisinin "Birtakım insanlar gördüm. Bu kimseler bu konulara asla girme, çünkü Hz. Muhammed'in ashâbı bu meselelere hiç girmediler onlar için yeterli olan şey senin için de yeter demektir" diye haber etmesi

⁷⁸ Yücel, **Hadis Tarihi**, s. 59.

⁷⁹ Muhammed b. İbn Sa'd, **et-Tabakâtü'l-Kübrâ**, Dâru Sadr, Beyrut, 1968, Cilt: 2, s. 347-348.

⁸⁰ M. Esat Kılıçer, "Ehl-i Re'y", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, Cilt: 10, ss. 520-524.

⁸¹ Salim Ögüt, "Ehl-i Hadis", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, Cilt: 10, ss. 508-511.

⁸² Yücel, **Hadis Tarih**, s. 59.

üzerine İmam-ı Azam (ö. 150/767) Onlar sana Hz. Muhammed'in ashâbı için yeterli olan senin için de yeterli değil midir? Diye sorduklarında evet ben de onların durumunda olsaydım onlar için imkan dahilinde olan şey benim için de olurdu diye cevap ver. Nitekim onların şartları bizim şartlarımızdan farklıdır şeklinde karşılık vermiştir.⁸³ Bu durum Hz. Muhammed ve ashâbdan rivâyetin mevcut olmadığı şartlarda çözüm arayışlarının bulunmaya çalışılması gerektiğini göstermektedir.

Şehristânî (ö. 548/1153) Ehl-i Re'y mensuplarını müçtehit fakihler grubundan birisi olarak zikretmiş fakat bu ekolün akaide dair olan konularda Mürcie'nin görüşlerini benimsediğinden ve bu mezhebe mensup olduklarından bahsetmemiştir. Lakin Mürcie'den bahsederken Ehl-i Re'yden olan Hammad b. Süleyman'ı, Ebû Hanîfe'yi, İmam Muhammed eş-Şeybânî'yi, Bişr el-Merîsî'yi, Züfer b. Hüzeyl'i, Ebû Yusuf Yakub b. İbrahim b. Muhammed el-Kâdî'yi Mürciiler arasında saymış,⁸⁴ Ebû Hanîfe ve ona tabi olanları Ehl-i Sünnet Mürcie'sinden saymıştır.⁸⁵

Ehl-i Re'yin görüşleri Ebû Hanîfe'ye nispet edilen kitaplardan hareketle şu şekilde özetlenebilir: İman; kalp ile tasdik, dil ile ikrar etmektir. İmanın kesin bilgiye dayanması zorunludur. Büyük günah işlemek kişiyi günahkar hale getirir de dinden çıkarmaz. En büyük günah Allah'a ortak koşmak ve onu inkar etmektir. İmanda eşitlik söz konusudur. Kimsenin imanı birbirinden üstün değildir. İnsanlar sadece amel yönünden birbirlerinden üstün olabilir. İmanda artma ya da azalma söz konusu değildir. Amel yalnızca sevap ve günahı etkiler.⁸⁶

Aynı şekilde onlar problemlerin ortaya konulması ve bunlara çözüm aramaktan memnuniyet duyarlar, fetva vermekten sakınmazlardı. Yine hadisçilerin aksine mevcut olmayan meseleleri de tasavvur ederek bunlar ortaya çıkmadan cevap aramaktan ve münazaradan çekinmezlerdi. Istislah, istihsan, kıyas gibi nasların sadece lafızlarına takılıp kalmazlar, anlam ve hikmetine yönelik istidlal yollarını da kullanırlardı.⁸⁷

⁸³ Nu'mân b. Sâbit, Ebû Hanîfe. **el-Âlim ve'l-Müteallim**, trc. Mustafa Öz, **İmam-ı Âzam'ın Beş Eseri**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2017, s. 8.

⁸⁴ Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihâl**, Cilt: 2, s. 12.

⁸⁵ Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihâl**, Cilt: 1, s. 141.

⁸⁶ Nu'mân b. Sâbit, Ebû Hanîfe. **el-Fıkhü'l Ekber**, trc. Mustafa Öz, **İmam-ı Âzam'ın Beş Eseri**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2017, s. 56-57.

⁸⁷ Gürler, **Ehl-i Hadisin Düşünce Yapısı**, s. 100.

Re'y taraftarlığı Horasan'da Merv, Rey, Belh, Cüzcan, Nişabur, Serahs ve Herat'ta Maverâünnehir bölgesinde ise Semerkant, Nesef ve Buhara'da yaşatılmaya devam edilmiştir. Daha sonra bu ekol kendi kültür havzasında yetişmiş olan Ebû Mansûr el-Mâturidî (ö. 333/944) ile birlikte yeni bir döneme girmiş, Ehl-i Sünnetin en önemli iki kolundan birisi olan Maturidîlik mezhebinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.⁸⁸

B. Şîa

Lügatte desteklemek, tabi olmak, çoğalmak manalarındaki شَيْع kökünden gelen Şîa terimi yardımcı, taraftar, destekleyici, bir eylemi yapmak için bir kişinin yanında toplanan zümre anlamına gelmektedir. Tekil halde Şîî şeklinde de kullanılmaktadır. Istılahta ise Hz. Peygamber'in vefatının ardından imamet ve hilafetin Hz. Ali ve onun soyundan gelen kişilere intikal etmesi gerektiğini savunan fırkaları ifade eder.⁸⁹

Hz. Ali'nin bir Hâricî tarafından hicrî 40 yılında şehit edilmesinden sonra Muaviye müminlerin emiri unvanı ile Suriyelilerden biat almıştır. Muaviye ile savaşıarak Müslüman kanının dökülmesini istemeyen Hz. Hasan'ın halifelikten vazgeçerek Muaviye'ye biat etmesiyle O, İslâm aleminin bütününe egemenliği altına almıştır. Emevî idarecileri Hz. Muhammed'in istişare esasına dayalı ehliyet ve liyakati esas alan hilafet kurumunu saltanata dönüştürmüştür. Şîî, Zübeyrî ve Hâricîler ise onlara karşı mücadele etmeye devam ettiler. İkinci Emevî halifesi olan Yezid'in halifeliğini kabul etmeyen Hz. Hüseyin ve yanında bulunanlar 680 yılında şehit edilmiştir. Meydana gelen bu üzücü olay Şîa'yı siyasî bir grup olmaktan çıkarıp halifeliğin Hz. Ali ve onun soyundan gelenlerin hakkı olduğu inancını şiddetle savunan ve bir nass telakki eden dînî ve siyasî bir fırka haline gelmiştir.⁹⁰

Şîa mezhebine mensup olan kişiler Ehl-i beytin masum olup günah işlemekten korunmuş oldukları, Hz. Ali ve onun evlatlarının soyundan gelen imamların özel bilgilerle donatıldığı fikrine sahiptirler. Bu nedenle onlara tabi olan Hz. Muhammed'e

⁸⁸ Sönmez Kutlu, "Ehl-i Sünnet" **İslâm Mezhepleri Tarihi** (ed. Hasan Onat, Sönmez Kutlu), Grafiker Yayınları, Ankara, 2015, s. 353.

⁸⁹ İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, Cilt: 8, s. 188.

⁹⁰ Yücel, **Hadis Tarihi**, s. 66.

tabi olmuş olur. Onlara muhabbet besleyen Cenab-ı Hakk’a ibadet etmiş olur.⁹¹ Şîflerin bu tutumu hadis anlayışlarını da etkilemiştir. Onlara göre imamlar vahye muhatap olmasalar da ilham yoluyla özel bilgilere ulaşabilirler. Bu nedenle onlar masum imamların söz, fiil ve davranışlarını da sünnet kabul etmişlerdir. Sünnet kavramını yeniden tanımlayarak onun yerine ahbâr terimini çokça kullanmışlardır. Şîa’ya göre hüccet olma bakımından Hz. Muhammed’in sünneti ile imamların ahbârı arasında herhangi bir fark bulunmamaktadır. Bu nedenle İmamiyye fırkasına göre geniş kapsamıyla sünnet terimi masumdan yani Hz. Muhammed’den sadır olan söz, fiil ve takrirlerdir.⁹²

Şîfler, ortaya çıktıktan sonra kendi fikir ve inançları üzerine alternatif bir tarih anlayışı inşa etmişlerdir. Onlara göre Hz. Ali’nin Hz. Muhammed’den sonra velâyetle onun yerine geçmesi gerekirken Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman onun hakkını gasp etmişlerdir. Şîa ortaya koymuş olduğu tarih anlayışı doğrultusunda Haşimî-Emevî çatışmasının tezahürü olan birçok hadiseyi Şîilikle ilişkilendirmiştir. Ta ki Hz. Muhammed’in yaşadığı dönemde meydana geldiği iddia edilen Gadîr-i Hum gibi olayları da Hz. Ali’nin vasiliği ve Şîa’nın varlığı ekseninde yorumlamışlardır. Ayrıca Şîa’nın temel inanç esaslarından biri olan takiyye konusundaki tavrı onların doğru şekilde anlaşılmasını zorlaştırmıştır.⁹³

Şîfler’in ashâbü’l-icma’ anlayışı hadislerle ilgili farklı yaklaşımlarından biridir. Üç grupta toplam altışar kişiden oluşan on sekiz kişilik alimler grubu sağlam hadis dayanaklarını oluşturmakta ve bunlara nispet edilen hadislerin kabul edilmesi ise zorunludur. Bu zümreden herhangi birinin naklettiği hadis diğerlerinin durumuna bakılmaksızın sahih hadis olarak kabul edilmektedir. Bu düşünce, icma’ ashâbının yanlış bilgi vermedikleri, zayıf hadis rivâyet etmedikleri ve sağlamlığın en üst derecesinde oldukları esasına dayanmaktadır.⁹⁴

Şîa’nın temel prensiplerinden biri de Ehl-i Beyt’e mensup ashaptan olmayan rivâyetlerin güvenilir olmadığıdır. Nitekim onlara göre sahâbîlerin çoğu, münafık,

⁹¹ Mustafa Öz, “Ehl-i Beyt”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, Cilt: 10, ss. 498-501.

⁹² Mazlum Uyar, **İmamiyye Şîa’sında Düşünce Ekolleri**, Ayışığı Kitapları Yayınları, İstanbul, 2000, s. 52.

⁹³ Hasan Onat, “Şîilik”, **İslâm Mezhepleri Tarihi**, (ed. Hasan Onat, Sönmez Kutlu), Grafiker Yayınları, Ankara, 2015, s. 158-159.

⁹⁴ Abdullah Ünal, **Şîa’da Hadis Usûlü**, İşrak Yayınları, İstanbul, 2008, s. 77-78.

yalancı, hatta dinden çıkmıştır. Şîîler yalnız Ebû Zer el-Ğîfârî, Selman-ı Farisî, Ammar b. Yasir ve Mikdâd b. Esved gibi bazı sahâbîleri sika kabul etmektedir. Bu durum Şîa ile Ehl-i Hadis'in birbirlerini karşılıklı olarak dışladıklarını ve birbirlerinin hadis anlayışını devre dışı bıraktıklarını⁹⁵ göstermektedir.

Zeydiyye, Keysaniyye, İsmailiyye, Gulat ve İmamiyye olmak üzere beş gruba ayrılan Şîa mezhebi bazı usul meselelerinde Mu'tezile ile yakın dururken bir kısmı teşbih ve tecsime yönelmiş bir kısmı da Ehl-i Sünnet'e meyletmiştir.⁹⁶ İmamiyye/İsnaaşeriye mezhebi İran'ın resmi mezhebidir. Bu fırka Ehl-i Sünnet'ten sonra İslâm toplumunun en büyük mezhebidir. Irak'ta ortaya çıkan bu mezhep zamanla Afganistan, Azerbaycan, Hint alt kıtası ve körfez ülkeleri⁹⁷ gibi yerlerde yayılmıştır.

C. Haricîlik

İslâm Tarihinde Hz. Osman'ın hilafetinin ikinci altı yıllık dönemi ile başlayan, Cemel ve Sıffin Savaşları ile devam eden ihtilaflar günümüze kadar sürmüştür. Hz. Ali'nin tarafında olup sonra tahkimi kabul etmeyen bir grup Hz. Ali'den ayrılmış ve bu ayrılık İslâm tarihinde ilk siyasî, itikadî mezhep olan Haricîliği ortaya çıkarmıştır.

Haricîler hem siyasî hem de itikadî bir mezhep olmakla birlikte bu adın onlara verilmesinin sebebi konusunda görüş farklılıkları bulunmaktadır. Muhalif görüşlere sahip mezhepler tarihi müellifleri Haricîleri topluluktan ayrılmalari, dinin ve genel görüşün dışına çıkmaları sebebiyle veya Hz. Ali'yi küfürle itham edip, terk ettikleri için Haricîler diye isimlendirmişlerdir.⁹⁸

Onlara göre tahkim fikrini benimseyen Hz. Ali küfre girmiştir. Nitekim kendileri de bu nedenle kafir olduklarını ve tövbe ederek yeniden Müslüman vasfını kazandıklarını iddia ediyorlardı. Bazı çöl bedevileri de bunlara tabi olup peşlerinden

⁹⁵ M. Yaşar Kandemir, "Hadis", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1997, Cilt: 15, ss. 27-64.

⁹⁶ Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihâl**, Cilt: 1, s. 141.

⁹⁷ Halil İbrahim Bulut, **İslâm Mezhepleri Tarihi**, DİB Yayınları, Ankara, 2016, s. 358.

⁹⁸ İrfan Abdülhamid, **İslâm'da İ'tikadî Mezhepler ve Akaid Esasları**, trc. Mustafa Saim Yeprem, TDV Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2015, s. 77.

gelince “*Hüküm ancak Allah’ındır*”⁹⁹ âyeti bunların temel argümanı olmuş ve bu sözü kendilerine dînî şiar edinmişlerdir.¹⁰⁰

Haricîler, Hz. Ali’nin tahkime başvurduğu için tekfir edilmesi yönünde görüş birliği içerisindeyler. Onlar Hz. Ali’nin küfrünün şirk olup olmadığı hakkında ise ihtilafa düşmüşlerdir. Her büyük günahın küfür olduğu konusunda da icma etmişlerdir.¹⁰¹

Onlar İslâm mezhepleri içinde inanç olarak en sert mizaca sahip fırka olarak tarih kayıtlarına geçmişlerdir. Bunlar kendi görüşlerini en çok müdafaa eden, düşüncelerini benimsetmek için en çok çaba gösteren, çok dindar olduklarını iddia eden, atılgan ve sorumsuz davranan bir firkadır.¹⁰²

İlk siyasî/itikadî mezhep olan Haricîliğin karakteristik özelliği taassup, İslâm’ın kendine has engin hoşgörüsünün hissedilmediği yerlerde ortaya çıkmıştır. Onlar ısrarla Kur’an’a tabi olmalarına rağmen Kur’an’ı anlama, yaşama, hayata tatbik etme ve ondan yararlanma konusunda çok az ilerleme kaydedebilmişlerdir. Fakat Kur’an’a olan bağlılıkları şekilden öteye gidememiştir.¹⁰³ Haricîler ibadete, zühd ve takvaya düşkün insanlardır. Kaynaklarda alınları ve dizleri namaz kılmaktan nasır bağlamış Hâricîler’den söz edilmektedir. Bu insanlar kendileri gibi düşünmeyenleri sorgusuz sualsiz tekfir etmişler, yeri geldiğinde çocukların ve kadınların öldürülmesini kendileri için mübah saymışlardır.

Abdülkâhir el-Bağdâdî’ye göre Haricîler Hz. Osman, Hz. Ali, Cemel ashâbı, iki hakem ve onların ikisini ya da birini tasdik eden ya da hakem olayına razı olanları küfürle itham etme hususlarında görüş birliği içerisindeyler.¹⁰⁴

D. Mürcie

Arapça bir kelime olan Mürcie teriminin kökeni ile ilgili iki farklı görüş bulunmaktadır. İlk görüşte olanlara göre geriye bırakmak, ertelemek, sonraya atmak

⁹⁹ Enâm, 7/57.

¹⁰⁰ Muhammed Ebû Zehra, **İslâm’da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi**, trc. Abdülkâdir Şener, Hisar Yayınevi, İstanbul, 1983, Cilt 1, s. 72.

¹⁰¹ Eş’arî, **Makâlâtü’l-İslâmiyyîn**, s. 86.

¹⁰² Ebû Zehra, **İslâm’da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi**, s. 72.

¹⁰³ Hasan Onat, Orhan Ateş, “Haricilik”, **İslâm Mezhepleri Tarihi**, (ed. Sönmez Kutlu), Grafiker Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2015, s. 67.

¹⁰⁴ Abdülkâhir el-Bağdâdî, **el-Fark beyne’l-fırak**, Darü’l-Afâk, Beyrut, 1977, s. 55.

anlamalarına gelirken ikinci görüşte olanlar ise irca kelimesinin beklenti içinde olmak, ümit vermek manalarına geldiğini söylemişlerdir.¹⁰⁵ Şehristânî “*Dediler ki onu da kardeşini de bekle*”¹⁰⁶ âyetinde olduğu gibi bu kavramın tehir etmek, ertelemek, geciktirmek manasına geldiğini¹⁰⁷ yani birinci görüşün daha doğru olduğunu ifade etmiştir.

Hicrî 72’de kaleme alınan Salim b. Zekvan’ın (ö. 100/718) *es-Sîre*’si ve ondan birkaç sene sonra telif edilen Muhammed b. Haneffiye’nin (ö. 81/700) *Kitâbü’l-İrcâ*’sına bakılırsa bu mezhebin hicrî 60-75 yılları arasında ortaya çıktığı söylenebilir.¹⁰⁸

Mürcie mezhebinin ortaya çıkmasında etkili olan belli başlı sebepler şunlardır: Emevî-Hâşimî çekişmesi, Hâricîlerin sert tutumu, Emevîlerin siyasî ve ekonomik politikaları, Hz. Osman’ın şehit edilmesiyle başlayan karışıklıklar, Cemel ve Sıffin savaşları, tahkim hadisesi gibi olayların neticesinde çoğunluğunu mevalinin oluşturduğu Mürcie’nin teşekkül etmesine neden olmuştur.¹⁰⁹

İman nazariyeleri ile ön plana çıkmış olan Mürcie mezhebinin itikadî görüşleri şu şekildedir:

Muhammed b. Kerrâm (ö. 255/869) ve müntesiplerince benimsenen görüşe göre iman, sadece dil ile ikrardan meydana gelmekte, küfür ise Allah’ı dil ile ikrar etmeme olarak algılanmıştır.¹¹⁰

Yunusiyye fırkasına göre iman, kalp ve dilde gerçekleşen bir olgu olup mahiyeti itibarıyla Allah’ı bilmek, onu tüm benliği ile sevmek, ona itaat etmek ve tevhidin hiçbir şeye benzemediğini söylemekten meydana gelmektedir. Bîşr b. Gıyas el-Merîsî (ö. 218/833) ise imanı kalp ve dil ile tasdik olarak, küfrü ise Allah’ı bilmemek (cehalet) olarak tanımlamıştır.¹¹¹ Tanımlardan da anlaşılacağı üzere Mürcie mezhebi mensuplarından hiçbiri ameli imana dahil etmemiştir.

¹⁰⁵ Sönmez Kutlu, “Mürcie,” **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2006, Cilt: 32, ss. 41-45.

¹⁰⁶ Araf, 7/111-112

¹⁰⁷ Şehristânî, **el-Milel ve’n-Nihâl**, Cilt: 1, s. 139.

¹⁰⁸ Kutlu, “Mürcie,” **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 32, s. 41-45.

¹⁰⁹ Sönmez Kutlu, “Mürcie Mezhebi, Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 1, 2002, ss. 168-210.

¹¹⁰ Eş‘arî, **Makâlâtü’l-İslâmiyyîn**, s. 141.

¹¹¹ Bağdâdî, **el-Fark beyne’l-fırak**, s. 191.

Emevîler hilafet makamına gelmeleriyle kendi iktidarlarını kalıcı hale getirmenin çeşitli yönlerini aradılar. Bunun içinde kendi yönetimlerine ilahi bir şekil vermek gayesine matuf olarak iktidarlarının Allah'ın kaza ve kaderiyle gerçekleştiğini, bu sebeple kendilerine karşı yapılmış olan tüm başkaldırıları Allah'a karşı yapılmış isyanlar olarak değerlendirmişlerdir. Mevaliye karşı ırkçı bir politika sürmeleri de Mürcie anlayışının doğmasına vesile olmuştur.¹¹²

Mürcie mezhebinin genel itikadına göre iman ile birlikte masiyetin küfürle birlikte ise itaatın hiçbir faydası yoktur. Bu mezhep büyük günah işleyenlerin durumunu Allah'a bıraktıkları için Ehl-i Sünnet ile birçok konuda görüş birliğinde olmuşlardır. Hatta yer yer bakıldığında bu görüşlerin Ehl-i Sünnet'in görüşlerinin aynısı olduğu ortaya çıkmıştır.¹¹³

Gassâniye mezhebi kurucusu olan Gassân el-Kûfi, Ebû Hanîfe'den kendi mezhebinin benzeri görüşler naklederek onu Mürcie'den saymıştır. Şehristânî bu görüşe karşı çıkarak Makâlât sahibi yazarların onu Ehli Sünnet Mürcie'sinden saydığını söylemiştir. Ebû Hanîfe ve Hanefî mezhebi mensuplarının imanın kalp ile tasdikten ibaret olduğunu söylemeleri ve imanı artmaz ve azalmaz olarak kabul etmelerinden dolayı ameli imandan sonraya erteliyorlar zannı ortaya çıkmıştır.¹¹⁴ Abdülkâhir el-Bağdâdî de Gassâniye mezhebinin bu görüşünü eleştirmiş, Ebû Hanîfe'ye göre iman, Allah'ı ve resullerini bilmek, resullerin getirdiği her şeyi tasdik ve ikrar etmekten ibarettir. Ebû Hanîfe'ye göre iman ne artar ne azalır, iman bakımından bütün inananlar eşittir. Halbuki Gassân'a göre iman artar ama azalmaz¹¹⁵diyerek ikisi arasındaki görüş farkını ortaya koymuştur.

Yukarıda verilen bilgiler ışığında Mürcie'nin görüşleri ile Hanefîlerin görüşleri birbirleriyle paralellik arz ederken Gassân el-Kûfi kendi görüşlerini sağlamlaştırmak için Ebû Hanîfe'yi kaynak göstermiştir. Hanefîlerin genel görüşüne göre iman kalp ile tasdikten ibarettir. İman ne artar ne azalır. İmanda istisna yapılmaz ve inanma

¹¹² Sönmez Kutlu, "Mürcie", **İslâm Mezhepleri Tarihi**, (ed. Hasan Onat, Sönmez Kutlu), Grafiker Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2015, s. 91.

¹¹³ Ebû Zehra, **İslâm'da Siyasî ve İtikâdi Mezhepler Tarihi**, s. 148.

¹¹⁴ Ebû Zehra, **İslâm'da Siyasî ve İtikâdi Mezhepler Tarihi**, s. 148.

¹¹⁵ Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihâl**, Cilt: 1, s. 141.

¹¹⁵ Bağdâdî, **el-Fark beyne'l-fırak**, s. 191.

bakımından bütün inananlar eşittir. Şehristânî'ye göre Ebû Hanîfe'nin Mürcie diye anılması Mu'tezile ve Haricîlerin onun için bu lakabı kullanmalarından dolayıdır.¹¹⁶ Mürcie mezhebi aralarında çok büyük görüş farklılıkları bulunmayan çeşitli kollara ayrılmıştır. Temsilcilerinin itikadî mezheplerdeki yerlerine göre *Mürbietü'l-Havâric*, *Mürbietü'l-Kaderiyye*, *Mürbietü'l-Cebriyye* ve *Mürbietü'l-Halisa* gibi adlar verilmesi de bu itikadî mezhebin müstakil ve kendine has özellikleri olan bir mezhep olmadığını ortaya koymaktadır.¹¹⁷

Mürcie mezhebine göre İslâm'a girmenin temel şartı ameller değildir. Çünkü ameller imandan bir cüz değildir. İnsanlar amelleri terk etmekle müminlik vasıflarını kaybetmezler. Ama tasdiki kaybetmekle iman vasfını kaybederler. Müminlerde iman vasfı amellerden önce olması Kur'an'ın amel ile imanı ayrı ayrı zikretmesi, iman ile amelin birbirinden ayrı olduğunun göstergesidir. İnsanlar arasında tasdikte herhangi bir üstünlük söz konusu olmayıp eşitlik esastır, insanların amelleri birbirinden farklıdır.¹¹⁸

Ortaya konulan görüşler ışığında Mürcie'nin en temel akidesi imana taalluk etmekle birlikte bir kimse İslâm dininin iki şartı olan Allah'a ve onun resulü olan Hz. Muhammed'e (s.a.v.) bağlı olduğunu dili ile söyledikçe farzları yani dinin amelî boyutunu yerine getirmese de büyük günah sahibi bir kimse de olsa o kişi kafirlikle itham edilemez. Mürcie bazı noktalarda Ehli Sünnet'e yaklaşmış olsa bile iman ile birlikte masiyet zarar vermez görüşü ile de Kur'an'ın nefyettiği fiillere aynı zamanda kapı aralamıştır.¹¹⁹

E. Cehmiyye

Sözlükte birine kaba kuvvet kullanarak iş yaptırmak, bozulmuş olan bir şeyi düzeltmek gibi anlamlara gelen cebr kelimesine ilinti ekinin eklenmesiyle ortaya çıkan bir terim olup kullara ait olan fiillerin meydana gelmesinde insanın kudretinin ve seçim

¹¹⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, Cilt: 1, s. 141.

¹¹⁷ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 57.

¹¹⁸ Kutlu, "Mürcie", *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 91.

¹¹⁹ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 130.

hürriyetinin bulunmadığını, yegane failin Allah olduğunu savunanları belirtmek için kullanılır. Bu mezhebin kurucusu Cehm b. Safvân (ö. 128/745) kabul edilir.¹²⁰

Cebriyye mezhebine göre insan iyilik ve kötülük niteliğindeki eylemlerinde herhangi bir özgür iradeye ve dolayısıyla kudrete sahip değildir. Buna binaen Allah'ın insanları sınava tabi tutma amacına yönelik olarak güç yetiremeyeceği şeyleri yüklemesi caizdir. Onlar Allah'a tazim unsuruna ağırlık verip Allah'ın kudret, irade ve hakimiyetine sınır koymama düşüncesiyle insanın sorumluluğunu ve mükellefiyetini anlamsız hale getirmektedirler.¹²¹

Cehm b. Safvân'ın Allah'ın sıfatları hakkındaki görüşleri Ca'd b. Dirhem'e (ö. 124/742) dayanmaktadır. Mücessime ve Müşebbihe'ye tepki olarak ortaya çıkan bu mezhep ilahi sıfatları, irade hürriyeti ve rû'yetullahı kabul etmemekte; ayrıca Kur'an'ın yaratılmış olduğunu ve cehennemin fani oluşunu savunma gibi fikirlere sahiptirler. Cehm'e göre cismaniyetten uzak olan Allah'a sıfat izafe edilemez, sonradan olması nedeniyle Allah'a kelam sıfatı da nispet edilemeyeceğinden Kur'an yaratılmıştır. Yine bir şeyin görülebilmesi için madde olması ve bir mekanda bulunması gerekir. Allah da bir mekandan ve cisim olmaktan münezzehtir olduğu için onun görülmesi mümkün değildir.¹²²

Mutlak cebr görüşünü benimseyen Cehmiyye ilahi sıfatlar ve rû'yetullah konularında Mu'tezile ve Kaderiyye ile aynı görüşü paylaşırken irade meselesinde Mu'tezile ve Kaderiyye'nin karşısında yer almışlardır. Cehm b. Safvân ve Ca'd b. Dirhem Emevî idarecileri tarafından öldürülmüşlerdir. Cehmiyye'nin cebr görüşü dışındaki fikirlerini Mu'tezile geliştirip sistematik hale getirerek savunmaya çalışmıştır. Bu sebeple cebr fikri Cebriyye'ye mahsus kalmış ve Cebriyye ismiyle şöhret bulmuştur.¹²³

¹²⁰ Şerafettin Gölcük, "Cehmiyye", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1993, Cilt: 7, ss. 234-236.

¹²¹ Bekir Topaloğlu, İlyas Çelebi, **Kelam Terimleri Sözlüğü**, İSAM Yayınları, 4. Baskı İstanbul, 2010, s. 58.

¹²² Ebû Zehra, **İslâm'da Siyasî ve İtikâdi Mezhepler Tarihi**, s. 129-130.

¹²³ Koçyiğit, **Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar**, s. 61.

F. Kaderiyye

Kader kelimesinin sonuna nispet ya'sı ve çoğulluk ta'sının eklenmesiyle elde edilmiş olan Kaderiyye, kadere mensup olanlar anlamına gelir. İstilahî olarak ise insanın hür ve bağımsız iradesi, istitaatı ile hareket ettiğini, yapıp ettiği tüm şeyleri, fiilleri, hareketleri kendi gücüyle yaptığını söyleyen mezhebin adıdır. Bu mezhep kaderi reddetmesine ve insana tam anlamı ile özgürlük alanı açmasına rağmen “Kaderiyye” diye isimlendirilmiştir.¹²⁴

Makrîzî'nin beyanına göre İslâm'da kader meselesini ortaya atan ilk şahıs Ma'bed el-Cühenî'dir (ö. 83/702). O, Hasan-ı Basrî'nin ilim meclisine devam eden biri olup bu görüşünü Ebû Yunus Sinseveyh adlı bir şahıstan almıştır.¹²⁵ Bu mezhebin öncülerinden Ma'bed el-Cühenî kadere iman ederek günahlarından temizlenmeyi dileyen bir şahsın sözlerini duyunca ona şöyle demiştir: “Kader diye bir şey yoktur. İşler kadere tabi olmaksızın kendiliğinden ortaya çıkıp meydana gelir.” O, bu görüşü ile Cenâb-ı Hakk'ın ezeli ilmi ve iradesini reddetmiştir.¹²⁶

Kaderiye mezhebi ile Mu'tezile arasında kısmi benzerlikler de bulunmaktadır. Bu iki mezhebin aynı mezhep mi yoksa iki ayrı müstakil birer mezhep mi olduklarıyla ilgili tartışmalar olmuştur. Abdülkâhir el-Bağdâdî'ye göre bu ikisi aynı mezheptir.¹²⁷ İki mezhep arasında düşünce yakınlığı bulunmakla birlikte Kaderiyye'nin daha sert ve tutucu, Mu'tezile'nin ise onlara nazaran daha esnek ve ılımlı bir yapıya sahip olduğu söylenebilir.¹²⁸

Sıfatları ilk reddeden kişi olan Ca'd b. Dirhem Allah'ın kelam sıfatını da inkâr etmiştir. O, Allah ile Hz. Musa arasında geçen konuşmanın vukuu bulmadığı kanaatini paylaşmaktadır. O, bununla birlikte Allah'ın kadim kelam sıfatı olmasını kabul etmeyip bu sıfatın sonradan yaratılmış olduğunu söylemiştir. Ona göre Kur'an-ı Kerim de yaratılmış olup Allah'ın ezeli kelamı değildir. Bunu ilk o dile getirmiş, cebr görüşünü ortaya atan Cehm b. Safvân da ona tabi olmuştur.¹²⁹

¹²⁴ Topaloğlu, Çelebi, **Kelam Terimleri Sözlüğü**, s. 58.

¹²⁵ Koçyiğit, **Hadis Tarihi**, s. 127.

¹²⁶ Ebû Zehra, **İslâm'da Siyasî ve İtikâdî Mezhepler Tarihi**, s. 137.

¹²⁷ Bağdâdî, **el-Fark beyne'l-fırak**, s. 93.

¹²⁸ İlyas Çelebi, “Kaderiyye”, **Kelam**, (ed. Şaban Ali Düzgün), Grafiker Yayınları, 5. Baskı, Ankara, 2016, s. 57.

¹²⁹ Yavuz Köktaş, **Tüm Yönleri ile Akâid Hadisleri**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2015, s. 45.

Kaderiyye mezhebinin iki büyük temsilcisi Ma‘bed el-Cühenî ve Gaylân ed-Dımaşkî Emevî idarecileri tarafından öldürülmüş olmakla birlikte düşünce sistemleri Mu‘tezilî alimler tarafından benimsenmiştir. Bu görüşler Mu‘tezile tarafından felsefi bir sisteme büründürülerek kuvvetle müdafaa edilmiştir. Bu sebeple genellikle Kaderiyye denildiğinde ilk akla gelen mezhep Mu‘tezile’dir.¹³⁰

G. Mu‘tezile

Ayrırmak, uzaklaştırmak anlamındaki azl kökünden türemiş olan Mu‘tezile kelimesi uzaklaşan, ayrılıp köşesine çekilen anlamlarına gelmektedir.¹³¹ İstilahî bir terim olarak ise İslâm dininin içinde ortaya çıkmış İslâm itikadına ilişkin durumlarda akli muhakeme ve felsefeyi esas alan büyük bir kelami mezhebe verilen addır. Basra’da ortaya çıkan bu mezhep birbirinden farklı görüşleri ve anlayışları ihtiva eden büyük bir oluşumdur.¹³²

Mu‘tezile’nin kökeni hakkında çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. İslâm dini hakkında çalışma yapan bazı misyonerlere göre Mu‘tezile ismi dünya hayatına önem vermeyen, hayatın tüm zevklerini terk eden kimseler¹³³ anlamına gelmektedir. Bazı düşünürlere göre ise İslâm Tarihi’nde Müslümanlar arasında meydana gelen savaşlara dahil olmayan bazı insanlar bulunmaktaydı. Bu kişilere uzaklaşanlar, köşeye çekilenler adı verilmekteydi. Mu‘tezile’nin ortaya çıkışının nasıl olduğu ile ilgili kabul edilen genel görüşe göre ise bu savaşlardan sonra ortaya çıkan büyük günah işleyen kişinin dînî durumu hakkındaki tartışmalar neticesinde zuhur ettiği söylenebilir.¹³⁴

Bir rivâyete göre Hasan-ı Basrî’nin yanına gelen biri ona: “Büyük günah işleyenleri tekfir eden bir grup ortaya çıktı, bunlara göre büyük günah işleyen kişi kafirdir. Bir diğer grup ise büyük günah işleyenin durumunu Allah’a havale ediyorlar, bu masiyetin, imana zarar vermeyeceğini söylüyorlar” dedi. Hasan-ı Basrî bu sorular üzerinde düşünürken araya giren Vâsıl b. Atâ büyük günah işleyenin mümin ya da kafir olmasının mümkün olmadığını, bu kişilerin iki menzil arasında bir yerde olduklarını iddia etmiştir. Talebesi ile aynı görüşü paylaşmayan Hasan-ı Basrî de

¹³⁰ Koçyiğit, **Hadis Tarihi**, s. 128.

¹³¹ Topaloğlu, Çelebi, **Kelam Terimleri Sözlüğü**, s. 229-230.

¹³² Abdülhamid, **İslâm’da İ’tikadî Mezhepler ve Akaid Esasları**, s. 95-96.

¹³³ Ebû Zehra, **İslâm’da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi**, s. 155.

¹³⁴ Yücel, **Hadis Tarihi**, s. 61.

cevap olarak: “Vasıl bizden ayrıldı” demiştir. Bu hadiseden sonra Vâsıl b. Atâ’ya tabi olanlara Mu’tezile adı verilmiştir.¹³⁵

Ebü’l-Hasan el-Eş’arî’ye göre Mu’tezile şu hususlarda görüş birliğine varmıştır: Allah birdir, O hiçbir şeye benzemez, cevher ya da araz değildir, birleşme ve bölünme kabul etmez. Onu herhangi bir mekân ihata edemez. Alim, hayy ve kadir olarak ezelidir, aynı şekilde ebedidir. O, tek başına kadimdir, gözler onu idrak edemez, hayaller onu ihata edemez, onun son bulması da imkân dahilinde değildir.¹³⁶

Mu’tezile’nin temel esasları Allah’ı mutlak manada tenzih etmek ve Allah’ın mutlak adaleti etrafında şekillenmiştir. Onlara göre Allah’ın (c.c) sayı olarak birliğinin yanı sıra O, yaratılmış olanlara hiçbir şekilde benzemez. Allah’ın adalet sıfatına uygun düşmeyen her türlü inanç ve anlayışı ise reddetmişlerdir.¹³⁷ Bu mezhebin en temel akidesi ise tevhiddir. Bu bakımdan Mu’tezile kendilerini İslâm topluluğu içinde Allah’ın birliğine en çok iman eden, onu savunan ve her türlü şek ve şüpheden uzak tutan bir fırka olarak görürler.¹³⁸

Onların tamamı Allah Teâlâ’nın ezeli sıfatlarını zâta indirgeyerek aziz ve celil olan Allah’ın kudret, ilim, hayat, görme gibi ezeli sıfatlarının bulunmadığını iddia ederler.¹³⁹ Adalet sıfatı Allah için kullanıldığı zaman bütün yapıp ettikleri güzel olan, zulüm ve çirkin işleri zâtında bulundurmeyen anlamına gelmektedir. Bu mezhebe göre eylem maslahata uygun olarak yapıldığı takdirde adalete uygun olur.¹⁴⁰ Onlara göre Allah Teâlâ mutlak manada iyidir, sadece iyi olanları yaratır kötülük ise göreceli bir kavram olup insanlar tarafından ortaya çıkarılan şeydir. Allah’ın kötü ve çirkin olan şeyleri yaratması adalet sıfatı ile çelişir. Allah en iyi olanı yaratmak zorundadır.

Mu’tezile’ye göre Allah’ın zâtından ayrı sıfatları olduğunu kabul etmek tevhid ilkesine aykırı olduğu için Allah’ın keliması onlara göre mahluk ve muhdes olup harf ve sözlerden meydana gelmektedir.¹⁴¹

Allah insanların yapıp ettikleri eylemlerin yaratıcısı değildir. Onlara göre kul kendi fiilini kendisi yaratır ve takdir eder. Allah’ın onların ne yaptıklarında ne de diğer

¹³⁵ Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihâl*, Cilt: 1, s. 48.

¹³⁶ Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, s. 155-156.

¹³⁷ Hüseyin Hânsu, *Mu’tezile ve Hadis*, OTTO Yayınları, Ankara, 2018.

¹³⁸ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 77.

¹³⁹ Bağdâdî, *el-Fark beyne’l-fırak*, s. 93.

¹⁴⁰ Hânsu, *Mu’tezile ve Hadis*, s. 92.

¹⁴¹ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 77.

canlıların işlerinde bir dahli, etkisi veya takdiri yoktur. Bu görüş sebebiyle diğer Müslümanlar onları Kaderiyye diye isimlendirmişlerdir.¹⁴² Bu mezhep insana özgürlük alanı açmak için insanların fiillerinde, Allah'ın herhangi bir takdirinin olmayacağını söylemişlerdir. Onlara göre aksi takdirde insan sorumluluğunun bir anlamı kalmamaktadır.

Vâsıl b. Atâ'nın Hasan-ı Basrî'nin ders halkasından ayrılmasına sebep olan el-menzile beyne'l-menzileteyn görüşü çerçevesinde onlara göre büyük günah işleyen kişi mümin ya da kafir olmayıp bu ikisi arasında bir yerededir. Bu kişilere fasık ismini vermişlerdir. Allah onların günahlarını bağışlamaz, bu kimseler günahları için tövbe etmeden vefat ederlerse ebedi olarak cehenneme atılırlar. Şâyet ölmeden önce tövbe ederlerse mümin vasfını kazanırlar.¹⁴³

Mu'tezilî alimler vaad ve vaidin ahirette mutlaka gerçekleşeceğine inanırlar. Allah'ın vaad ettiği sevap ve insanları sakındırdığı ceza mutlak olarak gerçekleşecektir. Kişi samimi olarak bağışlanma dilerse Allah katında o kişinin tövbesinin makbul olduğunu söylerler. Allah iyilik yapanları mükafatlandırarak, kötülük yapanları ise yakıcı bir azapla azaplandıracaktır.¹⁴⁴

II. ÜÇÜNCÜ ASIRDAKİ KELAMÎ TARTIŞMA KONULARI

A. İmanla İlgili Tartışmalar

Hicrî II. asrın başlarından itibaren hararetle tartışılmaya başlanan önemli itikadî konulardan birisi de iman ve iman ile ilgili konular olmuştur. Bu bağlamda imanın tanımı ve mahiyeti, iman-İslâm ilişkisi, imanda artma azalma, imanın şubeleri, iman amel gibi hususlar tartışılmıştır.

¹⁴² Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 94.

¹⁴³ Neşet Çağatay, İbrahim Agâh Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1985, s. 109.

¹⁴⁴ Ebû Zehra, *İslâm'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, s. 154.

1. İman-İslâm İlişkisi

İtikadi mezheplerin ihtilaf halinde olduğu konulardan biri de iman-İslâm ilişkisidir. Bu kavramların aynı ya da farklı anlamlara gelen kullanımlarını Kur'an-ı Kerim ve hadislerde görmek mümkündür. İslâm ve iman kavramlarının müteradif mi yoksa farklı manalar mı içerdikleri konusu günümüze kadar tartışılmıştır. Söz konusu olan iki terimin lügat manalarının farklı olduğu konusunda görüş farklılığı bulunmazken ıstılahi açıdan bunu söylemek mümkün değildir.¹⁴⁵

İman ve İslâm kavramlarının âyet ve hadislerde farklı anlamlarda kullanılması, Hz. Muhammed (s.a.v.) dönemindeki Müslümanların, sosyo-politik durumları ile ilişkilidir. Müslümanların Mekke döneminde güçsüz oldukları zamanda diliminde iman ve İslâm, İslâm dinine tam anlamı ile teslimiyeti ifade etmekte iken hicretten sonraki Medine döneminde ise Müslümanların güç kazanmasıyla bu kavramlar mutlak teslimiyetle birlikte farklı sebeplerle yeni dine boyun eğmeyi de ihtiva etmektedir. Bu durumla birlikte kalbin eylemi olan tasdikle bu tasdikin sonuçları olan taat fiilleri arasında neden-sonuç ilişkisine dayanan birliktelik ve bütünlük bulunmaktadır.¹⁴⁶

İman terimi e-m-n kökünden türemiş olup bu kelimenin asıl manası korkunun zıddı olan güvenlik veya emniyet demektir. Fiilin sülasi anlamı ise kalbin sükun ve huzura ulaşması, her türlü korkuya karşı kendini güvende hissetmesidir. Bir kişiyi söylediği sözde doğruluğa nispet etmek ve söylediğini tasdik etmek, kabullenmek manalarına gelen bu fiilin if'al veznindeki mastarı ise imandır.¹⁴⁷ Ayrıca bu kelime doğrulamak, korkusuz kılmak, bir şeye yahut bir kimseye güvenmek, herhangi bir şeyin doğru olduğunu kabul ve tasdik etmek, şüphe ve korkunun yerine sakinliği ve itmi'nanın olması anlamlarına da gelmektedir.¹⁴⁸

Terim anlamı bakımından ise iman, peygamberleri, Allah'tan aldığı ve din namına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda tasdik etmek ve onlara inanmak diye tanımlanmıştır. Mümin, bu inanca sahip olan kişiye denirken, müslim ise inancının

¹⁴⁵ Mehmet Şaşa, "Teorik Anlamı ve Pratik Değeri Bakımından İman-İslâm İlişkisi", **Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2014, ss. 119-139.

¹⁴⁶ Hilmi Karaağaç, "İtikadi Mezheplerde İman-İslâm İlişkisi", **Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 2, Aralık 2012, ss. 103-120.

¹⁴⁷ İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, Cilt: 13, s. 21.

¹⁴⁸ Sa'düddîn et-Taftâzânî, **Kelam İlmi ve İslâm Akâidi**, trc. Talha Hakan Alp, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2018, s. 265.

gereğini mutlak bir teslimiyetle yerine getiren kişiye denir. Farsça kurallarına göre Türkçe’de Müslüman kelimesinin çoğul hali olan Müslüman da bu manada kullanılmıştır.¹⁴⁹

Ebû Hanîfe’ye göre marifet, tasdik, yakın, ikrar ve İslâm birbirlerinden farklı terimler olsa da tamamı iman manasına gelmektedir. Tamamı da Hak Teâlâ’nın rab olduğunun tasdiki, ikrarı, kesin inancıdır. Örneğin, bir kişiye hitap ederken ey adam! Ey insan! Yahut ey falanca kişi diye seslenirken farklı hitap lafızları kullanılmasına rağmen kastedilen mana aynıdır. Aynı şekilde Müslüman ve mümin isimleri de aynı sıfatlara sahip şahıslar için kullanılabilecek terimlerdir.¹⁵⁰

İman ve İslâm arasında bulunan ilişki bir şeyin içi ve dışı arasındaki ilişki gibi olup birbirlerinden ayrılmaları söz konusu değildir. Nitekim bir kişi iman ile Allah’ın bütün isim ve sıfatlarını dili ile ikrar kalbi ile tasdik etmiştir. Söz konusu bu tasdik iman sahibinin mutlak manada Allah’a ve onun hüküm ve emirlerine kendisini teslim ettiği manasına gelir ki bu da İslâm’dan başkası değildir. Bu durumda imanı olmayanın İslâm’ı da olmaz. İslâm imanın pratiğe aktarılmasıdır, iman bir düzene dönüşmesidir.¹⁵¹

İman ve İslâm’ı aynı anlama gelen iki farklı lafız olarak kabul eden Mürchie mezhebi her mümine Müslüman her Müslümana da mümin denilebileceğini iddia etmiştir. Din kavramı bu iki terimden daha geniş kapsamlıdır. Bu kavram hem İslâm’a hem imana hem de şeriatların tümüne verilen bir addır. Onlara göre İslâm ve iman tek bir isimdir ve derece olarak imanın İslâm’a üstünlüğü yoktur.¹⁵² Sonuç itibarıyla kullanılan lafızlar birbirinden farklı olsa da imansız İslâm, İslâmsız iman mümkün değildir.

İman konusunda eser yazmış olan bazı Ehl-i Hadis mensupları da iman ile İslâm’ın aynı manaya geldiğini savunmuşlardır. İman ve İslâm kavramlarının özdeşliğini savunan ilk kişilerden biri de İman Buhârî’dir (ö. 256/870). Ona göre İslâm’ın din anlamı olmasıyla birlikte ölüm korkusu gibi nedenlerden dolayı teslim olma manası da vardır. Bedevilere imanın tam anlamı ile kalplerine girmediğini ve sadece İslâm olduk diye söylemelerinin tavsiye edildiği âyet ve Hz. Muhammed’in

¹⁴⁹ Mustafa Sinanoğlu, “İman”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2000, Cilt: 22, s. 212-214.

¹⁵⁰ Ebû Hanîfe, **el-Âlim ve’l-Müteallim**, s. 13.

¹⁵¹ Ebû Hanîfe, **el-Fıkhü’l-Ekber**, s. 56.

¹⁵² Kutlu, “Mürchie”, **İslâm Mezhepleri Tarihi**, s. 113.

mümin bir topluluğa ganimet dağıtırken orda bulunanlardan birini müslim olduğu gerekçesiyle paydan mahrum etmesini Buhârî hakiki manada İslâm olarak te’vil etmemekte, bilakis bunları ölüm korkusu yahut farklı bir sebeple teslim olma olarak değerlendirmektedir. Gerçek anlamı söz konusu olduğunda Buhârî’ye göre iman ve İslâm kavramları özdeştir. Bunların sonucu olarak o, amellerin de imana dahil olduğunu söylemekte ve zekat, yemek yedirme, selamlaşma gibi taat fiillerini de İslâm’dan saymaktadır.¹⁵³

İslâm ise s-l-m kökünden türemekle birlikte teslim etmek, teslim olmak, boyun eğmek, kişinin varlığını başkasının iradesine bırakması anlamlarına gelmektedir. Aynı şekilde İslâm teriminin “inkıyad” kelimesinin eş anlamlısı olduğu ve ihlas, itaat gibi manalara geldiği de aktarılmıştır. İslâm kavramına genellikle teslim olma anlamı verilmekle birlikte samimiyet anlamı yükleyenler de vardır.¹⁵⁴

İslâm, ilk insan ve peygamber olan Hz. Adem’den itibaren peygamberler aracılığıyla tebliğ olunan ve son peygamber Hz. Muhammed (s.a.v.) ile tamamlanan tevhid akidesinin, yeryüzünde var olan tek ve gerçek dinin adıdır.¹⁵⁵ İslâm kelimesi Kur’an-ı Kerim’de sekiz yerde zikredilmektedir. Aynı zamanda birçok âyette aynı kökten türeyen fiil ve isimler geçmektedir.¹⁵⁶ Kur’an’da İslâm, Allah indinde hak dinin karşılığı ve özel adı olarak tanımlanmış; Allah tarafından bu dinden başka hiçbir dinin kabul edilmeyeceği ifade edilmiştir.¹⁵⁷ İslâm kelimesinin fiil halindeki kullanımlarında ise daha çok ona teslim olmak¹⁵⁸ Allah’a teslimiyetin gereğini yapmak¹⁵⁹ tevhid inancına sahip olmak¹⁶⁰ manalarında kullanılmıştır.

Mu’tezile ve Mürcie mezheplerine göre de iman ve İslâm kavramları aynı anlama gelmektedir. Onlara göre İslâm’ın esasları ile inanılması gerekenlerin aynı şeyler olması söz konusu iki terimin özdeşliği anlamına gelmektedir. Kur’an-ı Kerim’de iman ve İslâm kavramları birlikte bir bütün oluşturur nitelikte kullanılmıştır. İlahi kurallara teslimiyetin imansız söz konusu olması ihtimal dahilinde değildir. İslâm ve iman kavramlarının aynı anlama geldiğini söyleyenlere göre “*Havariler: Biziz*

¹⁵³ Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 149-150.

¹⁵⁴ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, Cilt: 12, s. 295.

¹⁵⁵ Şaşa, a.g.m. s. 130.

¹⁵⁶ Bakara, 2/112; Lokman, 31/22.

¹⁵⁷ Ali İmran, 3/19.

¹⁵⁸ Mümin, 40/66.

¹⁵⁹ Zümer, 39/54.

¹⁶⁰ Enbiya, 21/108

Allah dininin yardımcıları, biz Allah'a iman ettik ve şahit ol ki şüphesiz bizler Müslümanlarız dediler."¹⁶¹, "*Allah şöyle der: Ey âyetlerimize iman eden ve Müslüman olan kullarım*"¹⁶² gibi âyetler İslâm ve iman kavramlarının ayrılmazlığına ve eşitliğine işaret eder.¹⁶³

Mu'tezile mezhebine göre müslim ile mümin aynı manayı ihtiva eder. Mümin, övgü ve tazime layık olan şahıslara verilen addır. Müslim de aynı manaya işaret etmektedir. Bu kavramların Kur'an-ı Kerim'de farklı anlamlarda kullanılmasını Mu'tezile mecaz olarak kabul eder. "*Bedeviler iman ettik dediler. De ki: Siz henüz iman etmediniz fakat henüz iman kalplerinizin içine girmemiş olduğu halde İslâm'a girdik deyin.*"¹⁶⁴ âyetinde olduğu gibi Kâdî Abdülcebâr'a göre İslâm ile imanın farklı anlamlarda kullanılması Kur'an'ın sıkça başvurduğu mecazi bir kullanımdır.¹⁶⁵

İbn Mende (ö. 395/1004) *Kitâbü'l-İman* adlı eserinde "İslâm ve İmanın Bir Anlama Gelen İsimler Olduğuna Dair Kitaptan Deliller" başlıklı bir bölüm açmış ve iman ile İslâm'ın aynı anlama geldiğini söylemiştir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de iman övüldüğü gibi İslâm da övülmektedir. Allah'ın insanları çağırdığı ve onlara farz kıldığı iman, Allah'ın onlar için seçtiği din olan İslâm'ın da kendisidir. Mümin hidâyete erdiği gibi Müslüman da hidâyete ermiştir. İbn Mende'ye göre Müslüman ya da mümin adından herhangi birini almaya hak kazananın iman edip taat fiillerini işlediği sürece diğerine de zorunlu olarak hak kazanması İslâm ve iman kavramının özdeşliğini göstermektedir.¹⁶⁶

Ayrıca iman ve İslâm özdeşliğini savunanlar arasında Şafîî (ö. 204/819), Halimî (ö. 403/1012), Muhammed b. Hibban (ö. 354/965), Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723) gibi Ehl-i Hadis mensupları da bulunmaktadır.¹⁶⁷

İman ve İslâm kavramlarının farklı manalar taşıdığını kabul eden bazı selef alimleri de bulunmaktadır. Onlar ameli de imanın tanımına dahil ettikleri için İslâm'ı ikrar olarak tanımlayıp bunları iki ayrı terim olarak kabul ederler. Ahmed b. Hanbel

¹⁶¹ Ali İmran, 3/52.

¹⁶² Zuhurf, 43/69.

¹⁶³ Karaağaç, a.g.m. s. 195.

¹⁶⁴ Hucurat, 49/12.

¹⁶⁵ Kâdî Abdülcebâr b. Ahmed, **Mu'tezile'nin Beş İlkesi**, trc. İlyas Çelebi, Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2013, Cilt: 2, s. 626-628.

¹⁶⁶ Muhammed b. İshak b. Muhammed, İbn Mende, **Kitâbü'l-İman**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1987, Cilt: 1, s. 321-323.

¹⁶⁷ Kutlu, **İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler**, s. 149.

de bu görüşü savunmaktadır. Ona göre iman amele, İslâm ise söze tekabül eder. O, bu fikrini “Zina eden mümin olarak zina etmez, hırsızlık yapan mümin olarak hırsızlık yapmaz, içki içen mümin olarak içki içmez” hadisi ile temellendirmektedir.¹⁶⁸

Cibril hadisi iman ve İslâm kavramlarını ayrı ayrı tanımladığı için bu iki terimin farklılığını iddia edenlerin en önemli delilleridir. Bu hadise göre iman, Allah’a, meleklerine, kitaplarına, resullerine, ahiret gününe, hayır ve şerriyle kadere inanmak olarak; İslâm ise Allah’tan başka ilah olmadığına ve Hz. Peygamber’in onun kulu ve elçisi olduğuna tanıklık etmek, namaz kılmak, oruç tutmak, hacca gitmek ve zekat vermek olarak tanımlanmıştır.¹⁶⁹ Bu hadiste Cebrail’in iman ve İslâm terimlerine yönelik iki ayrı soru yöneltmesi ve cevaplarının birbirinden farklı olması bu iki kavramın farklı olduğunu ortaya koymaktadır.

İman ve İslâm’ın aynı manaya geldiğini savunanların bu düşüncelerine dayanak olarak ileri sürdükleri “*Neticede orada bulunan müminleri çıkardık fakat bir evden başka Müslüman da bulamadık*”¹⁷⁰ mealinde olan âyet İbn Teymiyye’ye göre bu düşünceleri teyit etmekten uzaktır. Bilakis bu âyet İslâm ile imanın farklılığını ortaya koymaktadır. Zira Hz. Lut’un hanımı şeklen kocasının dinine tabi gibi görünüp onun yanında yer alıyor gibi davranıyor idiyse de aslında kabilesinin dinine bağlıydı. Müminlerden olmadığı için o yerden çıkarılıp kurtulanlardan değildi. Yani “Orada bulunan müminleri çıkardık” âyetinin kapsam alanının dışında kalıyordu. Fakat Müslüman bir aileye mensup olduğu için bir sonraki âyetteki “Fakat bir evden başka orada Müslüman da bulamadık” âyetinde müslim olma sıfatı taşımaktadır. Bu âyet müslim ve müminin farklı anlamları olduğunu ortaya koymuştur.¹⁷¹

İman ve İslâm’ın özdeş olmadığı fikrini savunan Ehl-i Hadis mensupları Hasan-ı Basri (ö. 110/728), Malik b. Enes (ö. 179/795), Muhammed b. Sîrin (ö. 110/728), Hammad b. Zeyd (ö. 179/795), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Lâlekâi (ö. 418/1027) ve İbn Teymiyye’dir (ö. 728/1327).¹⁷²

İslâm ve iman kavramlarının özdeş olup olmaması mevzuu itikadî mezhepler tarafından çokça tartışma konusu yapılmıştır. Bu kavramların aynı manaya geldiğini

¹⁶⁸ Ahmed b. Hanbel, **Kitâbü’s-Sünne**, Dâru İbn Kayyim, Riyad, 1986, s. 342-352.

¹⁶⁹ İbn Mâce, Mukaddime, 10.

¹⁷⁰ Zâriyât, 51/35-36.

¹⁷¹ Ahmed b. Abdulhalim b. Abdüsselam Takıyyüddin, İbn Teymiyye, **Mecmûu Fetâvâ**, Dârü’l-Vefa, Kahire, 1997, Cilt: 7, s. 291-292.

¹⁷² Kutlu, **İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler**, s. 145.

iddia edenler sözlük anlamlarının farklı manalar içerdiğini kabul etseler de pratikte aynı şeye delalet ettiğini söylemektedirler. Yani bu iki kavram birbirlerinin aynı olmasa da birbirlerinden farklı da değildir. Onlar bir şeyin içi ve dışı gibidirler. Özdeş olmadığını savunanların delili ise Kur'an-ı Kerim'de ve sünnette bu kavramların farklı manalarda kullanılmasıdır.¹⁷³ İçinde iman olmayan İslâm nasıl mümkün değilse İslâmsız iman da mümkün olmaması, İslâm ve iman arasındaki ilişkinin birisinin varlığının diğerinin varlığını zorunlu kılması türünden bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır.

2. İman-Amel İlişkisi

Cemel ve Sıffin savaşlarından sonra savaşta arabuluculuk yapan hakemler ve tahkimi kabul edenleri Hâricîler büyük günah işlemekle itham edip tekfir ettiler. Özellikle Nâfi' b. Ezrak (ö. 65/684) ve çevresi büyük günah işleyenleri sadece tekfir etmekle yetinmeyip bu kişileri ebedi olarak cehennemlik ilan ettiler.¹⁷⁴ Ortaya çıkan bu durum iman ve amel meselesiyle ilgili olarak küfür, iman, fık, nifak, mürtekb-i kebre, vaad ve vaid gibi ıstılahların tartışılmasını gündeme getirmiştir. Hâricîler bu konuda en sert tavrı göstermişler, kendi fikir ve düşüncelerini benimsemeyen Müslümanların canlarını ve mallarını helal görmüşlerdir.¹⁷⁵

Ehl-i Hadis ile Mürcie arasında da iman ve amel konusunda tartışmalar meydana gelmiştir. Ehl-i Hadis amellerin imanın bir parçası olduğu, iman artma ve azalma kabul edeceği konularında Hâricîlerle görüş birliği içinde olsalar da büyük günah işleyen tekfiri ve ebedi olarak cehennemde kalması konularında onlardan ayrılmaktadır.¹⁷⁶ Hâricîlerin bu sert tutumu ameli imanın bir parçası olarak görmelerindendir. Onların görüşüne göre amel etmeyen, dinin emir ve nehiyelerine tabi olmayan kişiler mümin olmaktan çıkıp, kafir olurlar. Bundan dolayı amel imanın bir cüzüdür. Büyük günah işleyenleri kafirlikle itham eden Hâricîler tahkim olayını kabul ettiği için Hz. Ali'yi de tekfir etmişlerdir.¹⁷⁷

¹⁷³ Karaağaç, a.g.m. s. 117.

¹⁷⁴ Bağdâdî, **el-Fark beyne'l-fırak**, s. 62-63.

¹⁷⁵ Veysel Kasar, "Doğuş Sürecinde Kelam Problemleri", **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 13, 2004, ss. 127-158.

¹⁷⁶ Kutlu, **İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler**, s. 96.

¹⁷⁷ Eş'âri, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn**, s. 86-87.

Mu'tezile mezhebi ise bu konuda büyük günah işleyenin ne mümin ne de kafir olduğunu fakat onun fasık olarak iki menzile arasında bir yerde bulunduğunu söylemiştir. Bu şahsa ölene kadar Müslüman muamelesi yapılır. Tövbenin şartlarına uyarak tövbe ederse imana döner; şâyet tövbe etmeden vefat ederse günahkar olarak ölmüş olur. Onlara göre büyük günah işleyen kişi tövbe etmeden ölürse ebedi cehennemliktir. Çünkü bu kişi tövbe etmeyerek kafir olarak can vermiştir.¹⁷⁸ Mu'tezile bu düşünce yapısı ile Mürchie mezhebinin karşısında yer almıştır. Bu mesele imanının özünü teşkil eden şeylerin neler olduğu konusunda görüş farklılıklarını gündeme getirmiştir. İman inanılacak nesnelere göre tanımlanabilir mi? İman edilecek nesneler nelerdir? İman söz mü, fiil mi, niyet mi, ikrar mı, tasdik mi ya da bunların tamamı mıdır? Soruları tartışılmıştır.¹⁷⁹

Ebû Hanîfe'ye göre iman; bilgi, tasdik ve ikrardan oluşmaktadır. Ona göre iman ve İslâm aynı manaya gelip insanların rabbini ikrar etmesi, Allah'ın rabbi olduğunu bilmesi ona yakın derecesinde bağlanmasıdır. İslâm ile iman arasındaki fark lafzidir.¹⁸⁰ O, amel ile imanın arasını ayırmıştır. İman amelden amel de imandan ayrı şeylerdir. Müminlerin bazı durumlarda bazı amellerden muaf tutulması buna delil olarak gösterilebilir. Bu durumda kişiden iman gittiği söylenemez. Hayızlı bir kadın namazdan muaf tutulmuştur. Bu halde o kadından iman kaldırıldığı ya da imanın terk edilmesinin emredildiğini iddia etmek uygun değildir. Allah o kişiye orucu terk edip sonra da kaza etmesini emretmiştir. İmanı terk et sonra da kaza et denilemez.¹⁸¹ Bu örnekler amelin imandan bir cüz olmadığına delillerindendir.

Ehl-i Hadis'ten Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), İmam Şafî (ö. 204/819), İmam Malik b. Enes (ö. 179/795) gibi alimlere göre de amel imandan bir cüzdür. Bir kişinin Müslüman ya da mümin sıfatı kazanabilmesi için farzları terk etmemesi, haram olan şeyleri yapmaması gerekir. Ama ameli bulunmayan kişi kafir olarak isimlendirilemez. Nitekim amel, imanın ikinci derecede bir rüknü olup aslı değildir.¹⁸² İmam Buhârî'ye göre iman ile amel arasında sıkı bir ilişki vardır. Bu bağ kişinin dünya hayatında

¹⁷⁸ Kâdî Abdülcebbar, **Mu'tezile'nin Beş İlkesi**, Cilt: 2, s. 624-634.

¹⁷⁹ Kutlu, **İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler**, s. 81.

¹⁸⁰ Ebû Hanîfe, **Fıkhü'l-Ekber**, s. 56.

¹⁸¹ Nu'mân b. Sâbit Ebû Hanîfe, **el-Vasiyye**, trc. Mustafa Öz, **İmam-ı Âzam'ın Beş Eseri**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2017, s. 66.

¹⁸² Süleyman Uludağ, "Amel", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1991, Cilt: 3, ss. 16-20.

etkisini gösterdiği gibi ahirette de etkisini gösterecektir. O, büyük günah işleyen kişinin durumunu açıklarken onun kafir olmadığını söylemekle birlikte yalnızca iman edip amelleri öteleyen birinin cehennemden kurtulabileceği fikrinde de değildir. Neticede amelin olmadığı bir imanın kişiyi cennete götürmeyeceği açıktır. Aksi durum söz konusu olsaydı bu halin insanları ibadetten alıkoymakla birlikte emirlere uyma, yasaklardan kaçınma açısından insanları gevşetebileceği açıktır.¹⁸³

Mürctie mezhebi kafiye ameli fayda vermediği gibi mümine de işlediği haramlar yahut işlemediği farzlardan dolayı günahlar zarar vermez görüşü ile Müslüman mezhepler içerisinde amele en az değer veren fırka olmuştur.¹⁸⁴ Kendi aralarında gruplara bölünen Mürctie'den bir gruba göre iman, Allah'ı, onun resulünü ve O'ndan gelen şeyleri bilmektir. Allah'a karşı sevgi, resulü tazim, kalp ile yöneliş, dil ile ikrar gibi uzvi ve kalbi ameller imana dahil değildir. Onlar imanı farklı tanımlasalar da imanın parçalara ayrılmadığı görüşünde ittifak etmişlerdir.¹⁸⁵ Mürctie'nin iman-amel hakkındaki görüşleri bu şekilde özetlenebilir. Yaratılmış olanlara Allah'a iman etmek dışında herhangi bir şey gerekmez. Bir kişi iman edip sonra dilediğini yapabilir. İsyan edeni isyankar, itaat edeni itaatkar olarak adlandıramayız. Sonuçta biz Allah'ın yanında olanın bilgisine sahip değiliz. Aynı şekilde taatler de imandan değildir¹⁸⁶ demektedir.

3. İmanın Artıp Eksilmesi

İmanda artma azalma konusu üzerinde önemle duran alimler bu mevzuya daha çok amel-iman ilişkisi bağlamında yaklaşmışlardır. Müttekellimler arasında imanda artma ve azalmanın olduğunu kabul eden alimler olduğu gibi imanda herhangi bir değişimin olmayacağını savunanlar da olmuştur. Bu konudaki ihtilafın lafzi olduğunu belirten bazı İslâm alimleri iki görüşün gerçekte farklılık arz etmediğini söylemişlerdir. İmanda ziyade ya da noksanlığın olup olmaması meselesinin iman kavramının tanımıyla yakından ilişkili olduğu görülmektedir. İmanı, “dil ile ikrar, kalp ile tasdik, uzuvlarla amel etmek” şeklinde tarif edenlere göre amel imanın bir parçası

¹⁸³ Kâmil Çakın, “Buhârî'nin Mürctie ile İman Konusunda Tartışması”, **Ankara Üniversite İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 32, 1992, ss. 183-198.

¹⁸⁴ Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihâl**, Cilt: 1, s. 139.

¹⁸⁵ Bağdâdî, **el-Fark beyne'l-fırak**, s. 191.

¹⁸⁶ Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihâl**, Cilt: 1, s. 139.

haline geldiği için ameller fazlalaştıkça imanın da ziyadeleşmesi gerekmektedir. İmanı, “kalbin tasdiki” olarak tanımlayanlara göre ise tasdik ya vardır ya da yoktur, ikisinin arasında bir yer olamayacağına göre imanda artma ve azalmanın olmaması gerekir¹⁸⁷ demişlerdir.

Amellerle imanın artmayacağını, günah işlemekle ya da amelleri terk etmekle imanın eksilmeyeceği düşüncesini Mürchie mezhebi şiddetle savunmaktadır. Mürchie gruplar içerisinde yalnızca Hüseyin b. Muhammed b. en-Neccar, imanın fazlalaşabileceği fikrinde olsa da bununla birlikte amellerle imanın ziyadeleşmesi ve amellerin bırakılmasıyla noksanlaşmasını kastetmemektedir. Neccar’a göre ikrar bulunmuyorsa marifet tek başına taat kabul edilemez. İnanılması gerekenlerin tamamına uymamızı Allah tek bir emirle emretmiştir. Bunları terk eden ona itaat etmiş olmaz. Bu niteliklerden birini terk etmekle bir kişi kafir olmadığı için insanların imanları birbirinden farklıdır. Bazısının tasdiki güçlü olup Allah’ı daha çok bilebilir. Bu yönden iman artar ama azalmaz. “İman ismi mümin olandan sadece küfürle kalkar”¹⁸⁸ diyerek imanda artmayı kabul ederken imanda azalma görüşünü kabul etmemektedir.

Ebû Hanîfe *el-Fıkhü’l-Ekber* adlı kitabında şöyle der: “Yer ve gök ahalisinin imanı, iman edilecek şeyler bakımından artmaz ya da azalmaz. Fakat tasdik ve yakın yönünden artar ve azalır. İman ve tevhid yönünden müminler eşit olup ameller itibariyle birbirlerinden farklıdır.” İmam-ı Azam’ın bu ifadelerinden imanın tasdik anlamına¹⁸⁹ gelmesinden dolayı artma ve azalmanın olmayacağını bir şahsın aynı anda hem kafir hem mümin olmasının mümkün olmadığını, müminler arasındaki farklılığın ameller neticesinde olduğunu anlıyoruz.¹⁹⁰

Mu’tezile mezhebi imanın hem keyfiyet hem de kemiyet yönüyle artıp azalabileceğini iddia etmiştir.¹⁹¹ Bu durumda yapılan iyi amellerle iman fazlalaşır, işlenen günahlarla ise iman azalır. Mu’tezile, imanın mahiyetine yönelik bu fikirlerini temellendirmek için bazı âyetleri delil göstermiştir; “*Bir zamanlar İbrahim de: “Ey*

¹⁸⁷ Hasan Gümüşoğlu, “İmanın Artması-Eksilmesi Meselesi ve Amel ile İlişkisi”, **Diyanet İlmî Dergi**, Cilt: 44, Sayı: 2, 2008, ss. 127-144.

¹⁸⁸ Eş’ârî, **Makâlâtü’l-İslâmiyyîn**, s. 283-284.

¹⁸⁹ Ebû Hanîfe, **el-Fıkhü’l-Ekber**, s. 56.

¹⁹⁰ Gümüşoğlu, a.g.m. s. 131.

¹⁹¹ Fahreddin er-Râzî, **Kelama Giriş**, trc. Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 2002, s. 244.

*Rabbim! Ölüleri nasıl dirilttiğini bana göster demişti. Allah: “Yoksa inanmadın mı?” buyurdu. İbrahim: “İnandım fakat kalbim iyice yatışsın diye istiyorum” dedi.*¹⁹² *“Müminler o kimselerdir ki Allah adı anıldığı zaman yürekleri ürperir. Karşılarında âyetleri okunduğu zaman imanlarını artırır. Ve bunlar yalnızca Rablerine tevekkül ederler.”*¹⁹³ Âyetleri ile de imanda artma ve azalma olacağı çıkarımında bulunmuşlardır.

Keyfiyet yönünden imanda artma ve eksilmenin söz konusu olduğunu savunanlar arasında bazı Ehl-i Hadis alimleri, selefi alimlerden İbn Teymiyye, Zahirilerden İbn Hazm (ö. 456/1064) ve muhaddislerden İmam Buhârî (ö. 256/870) bulunmaktadır. Bu görüşü savunanlara göre kiminin imanı tam kiminin imanı noksandır, kiminin imanı sağlam, kiminin imanı zayıftır. Kimininki ayne’l-yakîn yahut hakka’l-yakîn kimininki ilme’l-yakîn seviyesindedir.¹⁹⁴

İmam Buhârî imanın fazlalaşabileceği ile ilgili Kur’an’da geçen şu âyeti zikretmektedir: *“İbrahim fakat kalbim iyice yatışsın, dedi”*¹⁹⁵ Ayrıca o, Muaz b. Cebel’in orada bulunan başka bir sahâbîye “Gel bizimle buraya da iman edelim” sözünü imanın ziyadelik kabul edeceği şeklinde yorumlamıştır. Nitekim bu durumda her hâlükârda Muaz b. Cebel’in üzerinde iman vasfı bulunmaktaydı. Burada iman etmekten kasıt, imanlarımızı artıralım, fazlalaştıralım manasındadır. Aynı şekilde o, İbn Mesud’un “Kesin bilginin tamamı imandır” sözünü zikrederek kesinliğin, imanın temel şartı olan tasdikten meydana geldiğini ve bu şekilde imanda artma ve azalmanın olacağı görüşündedir.¹⁹⁶

Halîmî, imanda artma ve azalma konusu ile en çok ilgilenen ve bu konu ile diğer iman problemleri arasında ilişki kurarak tartışan alimlerden birisidir. Ona göre hidâyetin ve imanın artmasını zikreden âyetler imanın fazlalaşacağını göstermektedir. Allah için yapılan ibadetler de kişinin imanını artırır. Bu yönden bakıldığı zaman tutulan oruçlarla, kılınan namazlarla iman artar. Hz. Muhammed (s.a.v.) ile birlikte inen her âyete iman edilmesi ile de Müslümanların iman edeceği şeyler

¹⁹² Bakara, 2/260.

¹⁹³ Enfal, 8/2.

¹⁹⁴ Ahmet Saim Kılavuz, **İman Küfür Sınırı Tekfir Meselesi**, Marifet Yayınları, İstanbul, 1990, s. 55-56.

¹⁹⁵ Bakara, 2/260.

¹⁹⁶ Emrullah Yüksel, “Buhârî’de İman Anlayışı”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:10, 1991, ss. 1-8.

fazlalaşmaktadır.¹⁹⁷ Ehl-i Hadis ve Mu'tezile'ye göre imanda artma, azalma söz konusu iken Ebû Hanîfe ve arkadaşlarına göre iman tasdikten meydana geldiği için artma veya eksilme olmaz.

B. Rü'yetullah Hakkındaki Tartışmalar

Rü'yetullah meselesi Hâriciler, Şîa, Ehl-i Hadis ve Mu'tezile mezhebi mensupları arasında cereyan eden tartışma konularından biridir. Hicrî II. asra kadar uzanmakta olan bu tartışmalar iki noktada yoğunlaşmıştır. Birincisi Allah'ın dünyada görülüp görülemeyeceği, ikincisi ise Allah'ın ahirette görülüp görülemeyeceği hususudur.¹⁹⁸

Allah'ın dünya ve ahirette görülmesinin mümkün olmadığını iddia eden ilk mezhep Cehmiyye'dir.¹⁹⁹ Onlar, rü'yetullahın mümkün olmadığını, Kur'an-ı Kerim'in mahluk olduğunu ve bilginin şariat gelmeden de akli melekelerle bilinebileceği hususlarında Mu'tezile ile aynı kanaati paylaşmaktadır.²⁰⁰

Mu'tezile mezhebi tevhid prensibinden hareketle Allah'ı görmenin dünyada da ahirette de mümkün olmadığını söylemişlerdir. Çünkü onlar rü'yetullahın olması durumunda Allah'a yansıma, cihet, mekan ve zaman gibi cisimlere ait nitelikler izafe edilmiş olacağından, O'nun cisimler gibi müşahade edilen bir varlık olarak nitelendirileceğini ve bunun da tecsim ve teşbihe götüreceğini iddia etmişlerdir. Yine onlar Allah'ın sıfatlarının hiçbir şekilde insanların ve cisimlerin sıfatlarına benzemesinin mümkün olmadığından hareketle rü'yetullahın dinen ve aklen imkansız olduğunu savunmuşlardır. *"Onu gözler göremez, O ise bütün gözleri görür"*²⁰¹ âyeti gibi birçok âyeti delil gösteren Mu'tezili mütekellimler Allah'ın ne dünyada ne ahirette görülmesinin mümkün olmadığını ortaya koymaya çalışmışlardır.²⁰² Hatta bu mesele üzerinde Mu'tezile kelamcıları arasında görüş birliği bile oluşmuştur.²⁰³ Onların

¹⁹⁷ Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 139.

¹⁹⁸ Temel Yeşilyurt, "Rü'yetullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 2008, Cilt: 35, ss. 311-314.

¹⁹⁹ Ebû Zehra, *İslâm'da Siyasî ve İtikâdi Mezhepler Tarihi*, s. 130.

²⁰⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, Cilt: 1, s. 86.

²⁰¹ Enam, 6/103

²⁰² Kâdî Abdülcebbâr, *Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, Cilt:1, s. 384.

²⁰³ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 157.

ortaya koydukları bu görüş Hâricîler, Şîa, Mürcie ve Zeydiyye'nin büyük bir bölümü tarafından da benimsenmiştir.

Rü'yetullah meselesini tamamen kendi prensipleri çerçevesinde ele alan Mu'tezile görüşlerine aykırı olan ve Rü'yetullahın mümkün olduğuna işaret eden âyetleri yorumlamışlar, bu konuda kendi görüşlerine aykırı olan hadisleri de kabul etmemişlerdir.²⁰⁴ Örneğin “*Nice yüzler vardır ki o gün ıslıl ıslıl parlar Rabbine bakar*”²⁰⁵ âyetindeki “nazar” lafzını yorumlayarak bunun bakmak değil, beklemek ve ummak anlamlarına işaret ettiğini savunmuşlardır.²⁰⁶

Ehl-i Sünnet alimleri Allah'ın ahirette görülmesinin mümkün olduğu konusunda görüş birliği içerisindeyler.²⁰⁷ Onlar Rü'yetullahı kabul etmişler ve görmenin herhangi bir sınırlama, keyfiyet ve belirli bir mekan tayini olmaksızın meydana geleceğini söylemişlerdir.²⁰⁸

Ebû Hanîfe *el-Fıkhü'l-Ekber*'de Rü'yetullah meselesine değinmiş ve yüce Allah'ın cennet ehline benzetme, keyfiyet ve yön söz konusu olmaksızın görülmesinin hak olduğunu ifade etmiştir. Müminler cennette Allah'ı kulları ile kendi arasında bir mesafe olmaksızın boş gözleri ile görecektirler²⁰⁹ demiştir.

İmam Buhârî, İmam Müslim, Ahmed b. Hanbel gibi hadis alimleri Rü'yetullahın gerçekleşeceğini haber veren rivâyetleri eserlerinde tasnif etmişlerdir. İbn Mâce'de *Sünen*'inin Mukaddime'sinde Cehmiyye'nin inkar ettiği şeylerin beyanı bâbında Rü'yetullah ile ilgili rivâyetlere yer vermiştir. Ehl-i Hadis alimlerinin bu rivâyetlere eserlerinde yer vermeleri onların Rü'yetullahı kabul ettiklerini gösterirken bir yandan da Rü'yetullahın aklen ve dinen imkansız olduğunu savunan Mu'tezile'ye karşı reddiye niteliği taşımaktadır.²¹⁰

Ehl-i Sünnet alimleri Rü'yetullah hakkındaki görüşlerini temellendirmek için “*Musa tayin ettiğimiz vakitte gelir Rabbi onunla konuşunca Musa: Rabbim, bana kendini göster sana bakayım dedi. Allah: sen beni göremeyeceksin ama dağa bak eğer*

²⁰⁴ Ömer Özpınar, **Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatının Oluşumunda İlmi ve Fikri Hareketlerin Etkisi Buhârî Örneği**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2004. s. 257.

²⁰⁵ Kıyame, 75/22.

²⁰⁶ Kâdî Abdülcebbar, **Mu'tezile'nin Beş İlkesi**, Cilt: 1, s. 394.

²⁰⁷ Ebû Ca'fer et-Tahâvî, **Ehl-i Sünnet Akaidi Muhtasar Tahâvî Akidesi Şerhi**, trc. ve şerh. Ebû Bekir Sifil, Rihle Kitap Yayınları, İstanbul, 2016. s. 134.

²⁰⁸ Şerafettin Gölcük, **İslâm Akâidi**, Kitap Dünyası Yayınları, Konya, 1997, 93.

²⁰⁹ Ebû Hanîfe, **el-Fıkhü'l-Ekber**, s. 56.

²¹⁰ Özpınar, **Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatının Oluşumu**, s. 258.

o yerinden kalkarsa sen de beni göreceksin buyurdu."²¹¹ âyetini delil olarak kullanmışlar ve burada geçen "len" edatı ile kastedilen şeyin Allah'ın ahirette değil dünyada görülmesinin mümkün olmamasıyla alakalıdır demişlerdir. Len edatı onlara göre katiyet ifade etmeyip bu dünya ile sınırlı olmak manasındadır.²¹² Yani onlara göre Allah dünyada görülmemekle birlikte ahirette insanlar tarafından görülecektir.

Yine diğer bir âyette "*Nice yüzler vardır ki o gün güzelliği ile parıldar Rabbine bakar.*"²¹³ âyetinde نظر lafzı إلى harfi ceri ile kullanılmıştır. Nazar lafzının bu şekilde kullanılması sebebiyle Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi beklemek anlamına gelmediği ve ancak gözle görmek anlamına geldiği Ehl-i Sünnet kelimacıları tarafından ifade edilmiştir.²¹⁴

Sonuç olarak Ehl-i Sünnet'in görüşlerini özetleyecek olursak Allah ahirette müminler tarafından görülecektir. Fakat bu görmenin keyfiyeti idrak edilememektedir. Şu hususta ifade edilmelidir ki, bu görme şu anda bizlerde mevcut olan göz ile değil Allah tarafından kullara verilecek bir kuvve ile meydana gelecektir. Bu görme karşılıklı bulunma ve yön gibi durumlardan uzak ve gören ile görünen arasında herhangi bir uzaklık bulunmadan meydana gelecektir.²¹⁵

C. Allah'ın Sıfatları Hakkındaki Tartışmalar

Allah'ın sıfatlarının varlığı ve mahiyeti hakkındaki tartışmalar hicrî II. asrın başlarında itibaren gündeme gelmiştir. Sıfatlar konusundaki genel eğilimleri ta'tilci, teşbihçi ve ta'til ve teşbihe düşmeden bunları kabul edenler şeklinde sınıflandırabiliriz. Birinci görüşü savunanlar Mu'tezile-Cehmiyye, ikinci görüştekiler Müşebbihe, üçüncü görüştekiler ise Ehl-i Hadis'tir.²¹⁶

²¹¹ Araf, 7/143.

²¹² Nüreddin es-Sâbûnî, **Mâturîdiyye Akâidi**, trc. Bekir Topaloğlu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s. 98.

²¹³ Kıyame, 75/22-23.

²¹⁴ Koçyiğit, **Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar**, s. 179.

²¹⁵ Emrullah Yüksel, **Sistematiik Kelam**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2020, s. 64.

²¹⁶ Özpınar, **Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatının Oluşumu**, s. 249.

1. Zât-Sıfat İlişkisi

Sıfat kavramı nitelemek, belirtmek fiilinden türetilmiş bir mastardır.²¹⁷ Bu kavram bir şeyin özelliklerini ve niteliklerini açıklamak manasında kullanılmakla birlikte kelim ilminde Allah'ın zâtına taalluk eden anlam olarak ifade edilebilir. Kur'an-ı Kerim'in hiçbir âyetinde Allah'ın sıfatı ifadesi geçmemektedir.²¹⁸ Daha çok Allah'ın, politeistlerin ve müşriklerin tevhide aykırı inançlarından tenzih edilmesi manasında وصف fiilinin muzari sigası kullanılmıştır. Bu sig ile kullanılınca bu kavram nitelemek, belirtmek anlamlarına gelir.²¹⁹

Kur'an-ı Kerim'de Allah için sıfat mefhumu yerine isim mefhumunun kullanılması isim sıfat münakaşasını gündeme getirmiştir. Bu kavramların önceliği konusunda İslâm alimleri tarafından çeşitli fikirler ortaya konulmuştur. Bazı alimler sıfatların daha öncelikli olduğu belirtirken bazı alimler ise isimlerin daha öncelikli iddia etmişlerdir.²²⁰ Allah isminden başka Kur'an'da mevcut olan bütün isimler aynı zamanda sıfat anlamına da gelmektedir. Çünkü netice itibarıyla sıfatlar isimlerin mastar manaları olup Esmâ-i Hüsnâ o mastarlardan türetilmiştir. Rahmet sıfatında Rahim ve Rahman isimleri bulunduğu gibi Esmâ-i Hüsnâ'da Allah ismi haricinde bulunan isimlerin tamamı aynı zamanda sıfat anlamını da içinde barındırmaktadır. Bu isimler Allah'ın zâtıyla birlikte onun kemal sıfatlarına da delalet etmektedir. Örneğin Allah'ın alim, basir, kadir, muktedir, sem'i gibi isimleri onun ilim, görme, kudret, işitme sıfatlarına işaret etmektedir.²²¹

Allah'ın sıfatları ile zâtı arasındaki ilişkinin keyfiyeti konusu kelim ilminin en önemli meselelerindendir. Bu meseleyi derinlemesine inceleyen Ehl-i Sünnet, Mu'tezile ve diğer itikadî mezhepler zât sıfat ilişkisi üzerinde önemle durmuşlardır. Bu konuya özel önem atfedilmesinin sebebi İslâm inancının esasını teşkil eden tevhid prensibi ile yakın olan ilişkisidir. Bundan hareketle bu konu üzerinde titizlikle

²¹⁷ İlyas Çelebi, "Sıfat", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, Cilt: 37, ss. 100-106.

²¹⁸ Topaloğlu, Çelebi, s. 280.

²¹⁹ Bekir Topaloğlu, "Allah", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1989, Cilt: 2, ss. 500-501.

²²⁰ Çelebi, "Sıfat", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 37, ss. 100-106.

²²¹ Abdullah Arca, "**Fahreddin Râzî'ye Göre Allah'ın Sıfatları (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**", Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, s. 10.

durulmuş gerek sıfatlar hakkında gerekse zât sıfat ilişkisi ile ilgili farklı fikirler ortaya konulmuştur.²²²

İnsanoğlu ilk yaratılıştan itibaren Allah'ı hakkıyla tanımak ve bilmek için önemli bir çaba sarf etmiş, bazen akli delillerle istinbatta bulunmuş, aklın sınırlarını aşan konularda ise acziyetini bilerek Kur'an ve Sünnet'e gönülden iman etmiştir. Onlar tevhid esasına bağlı kalarak herhangi bir tartışma içine girmemişlerdir. Hz. Muhammed (s.a.v.) ve onun arkadaşları zât ve sıfatlarla ilgili Kur'an ve Sünnet'te varit olan hususlara iman etmişler ve bu konu hakkında ihtilafa düşmemişlerdir. Çünkü ashâb bu konuyla ilgili herhangi bir şeyi Hz. Peygamber'e sormamışlardır. Bu meselenin kelimeler tarihinde bir problem olarak ortaya çıkması sonraki dönemlerde olmuştur.²²³

İsim ve sıfatların Allah'a nispeti meselesinde ortaya çıkan ihtilafların yoğunlaştığı iki temel nokta zâtın nitelenmesi ve tevhidin muhafaza edilmesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Kendisi ile ilişki kurulamayan ve bilinmeyen bir tanrıya hakiki anlamda ibadet edilemeyeceğine göre kainatı yoktan var eden Allah Teâlâ'nın hakkıyla tanınabilmesi için bazı sıfatlarla nitelenmesi elbette gereklidir. Aksi durumda insanların düşünce yapılarında yanlış ve eksik bir Allah tasavvuru ortaya çıkacaktır.²²⁴

Sıfatlar hakkındaki ihtilafların Abdullah b. Sebe' ve ona tabi olan kişilerin Allah'ın zâtına isnat ettikleri tescim ve teşbih fikriyle ortaya çıktığını savunanlar olduğu gibi bazıları Hulefâ-i Râşidîn döneminin sonlarına doğru ortaya çıktığını iddia ederken çoğunluğa göre ise bu konuda zuhur eden ilk tartışma Cebriyye'nin kurucusu Cehm b. Safvân'a dayanmaktadır.²²⁵ Bu mesele üzerinde detaylı çalışmalar yapan oryantalistlerden²²⁶ bazıları bu meselenin Hâricî nedenlerden ortaya çıktığını savunmuşlardır. Bu düşüncede olanlar Bakar, Von Kremer, Mac Donald, Wensinck gibi düşünürlerdir. Onlara göre bu tür tartışmaların temel sebebi Hristiyan inancında bu konu ile ilgili olan yaklaşımlardır. Bazı oryantalistlere göre ise bu konuda az da olsa dış etkenler söz konusu olmakla birlikte bu tartışmaların temeli İslâm düşüncesi

²²² Mevlüt Özler, **İslâm Düşüncesinde Tevhid**, Nun Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 140.

²²³ Süleyman Toprak, Şerafettin Gölcük, **Kelam (Tarih-Ekoller-Problemler)**, Tekin Kitâbevi, Konya, 2019, s. 205-206.

²²⁴ Metin Yurdagür, **Ayet ve Hadislerde Esmâ-i Hüsnâ Allah'ın İsimleri**, Marifet Yayınları 4. Baskı, İstanbul, 2006, s. 35.

²²⁵ Toprak, Gölcük, s. 206.

²²⁶ Koçyiğit, **Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar**, s. 133.

tarihindeki fikri mülahazalara dayanmaktadır. Wensinck ve Watt gibi düşünürler bu tartışmaların büyük günah işleyenlerin durumu hakkındaki münakaşalar sonucu ortaya çıktığını savunmaktadırlar. Bu dönemlerde İslâm dini homojen bir yapıya sahip olup dış tesirlerden etkilenmemiştir. Bu meselenin ortaya çıkma sebebi haberi sıfatları anlamlandırırken insanların mecaz ve hakikat arasındaki dengeyi kuramamaları ve lafzi, şekilci ve literal olarak haberi sıfatları anlamaları sonucunda teşbih ve teciime düşmeleridir.²²⁷

2. Ehl-i Sünnet'e Göre Zât-Sıfat İlişkisi

Ehl-i Hadis Kur'an-ı Kerim ve Sünnet'te bildirilen öğretilere ekleme ve azaltma yapmadan lafzi şekillerini esas alıp keyfiyetsiz olarak teşbih, teciim ve ta'tile gitmeden iman eden, ashâb ve tabiin neslinin dini anlamada ortaya koydukları prensiplere tabi olup onların izini takip etmişler, onların görüş ve inançlarını olduğu gibi benimsemişlerdir.²²⁸ Selefin en belirgin özelliği Allah'ın sıfatları meselesinde teşbih ve teciime düşmeden Kur'an ve Sünnet'te mevcut olan ifadelere bilakeyif inanmaları, itikat alanında nasları olduğu gibi kabul edip rey, kıyas ve akla yer vermemeleri ve müteşabih âyet ve hadislerin yorumuna girişmemeleridir.²²⁹

Bu itikada sahip kimselere göre Allah noksan sıfatlardan münezzehe olup kemal sıfatlarla muttasıftır. Allah Teâlâ kendini hangi sıfatlarla nitelendirmişse ve Hz. Peygamber de onun zâtı için hangi sıfatları kullanmışsa, yaratılmışların sıfatlarına benzetmeden herhangi bir yorum da getirmeden ve keyfiyetini araştırmadan olduğu gibi kabul etmek gereklidir. Birisi onlara gelip sıfatlarla ilgili bir şey sorduğunda bu konu hakkında olan âyetleri ve hadisleri okuyup bu konu hakkında bildiklerimiz bundan ibaret derlerdi. Bunların dışında herhangi bir bilgiye sahip değiliz diyerek yorum yapmaktan ısrarla kaçınırlardı.²³⁰

Âyetlere ihtimal dahilinde olan anlamlardan birini verme şeklinde tanımlanan te'vil onlara göre insan aracılığıyla yapılan bir yorum faaliyeti olduğu için zan ifade etmektedir. Dolayısıyla yorumla kati bir hüküm veremeyecekleri gerekçesiyle

²²⁷ Abdülhamid, *İslâm'da İ'tikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, s. 234-238.

²²⁸ Arca, *Fahreddin Râzî'ye Göre Allah'ın Sıfatları*, s. 73.

²²⁹ Şerafettin Gölcük, *Kelâm Tarihi*, Esra Yayınları, Konya, 1992, s. 60.

²³⁰ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 178.

müteşabih âyet ve hadisler konusunda te'vile başvurmaktan çekinmişlerdir.²³¹ Te'vilin temel mantığında Hak Teâlâ'nın ilahlığına uygun olmayan betimlemeleri insanların akıllarından bertaraf etmek olduğu için bu yöntemi Mu'tezile, Şiîler ve Sıfatiyye kullanmış olsa da hadis taraftarları bu yöntemden uzak durmaya gayret etmişlerdir.²³²

Ashâbü'l-Hadis akıl ve reye muhalif olmaları neticesinde daha basit ve indirgemeci bir akide sistemi kurmuşlardır. Metafizik düşünme, tez, antitez, sentez gibi diyalektik süreçleri ve felsefi doktrinleri reddetmeleri onları maddeci, somut düşünme tarzına itmiş, bu anlayış doğrultusunda tanrı tasavvurları şekillenmiştir. Allah'ın eli, yüzü, arşa istiva etmesi gibi kavramları bazı istisnaları olmakla birlikte herhangi bir yorum ve te'vile başvurmaksızın benimsemişlerdir.²³³

Allah'ın sıfatları konusunda Allah'ın gayrıdır ya da Allah'ın gayrı değildir şeklinde bir isimlendirmeye gitmeyen hadis taraftarları gayr lafzının mücmel bir lafız olduğunu belirtmişler, bununla bazen kendisinden ayrılması caiz olan şey bazen de kendisi olamayan şeyin murad edildiğini ifade etmişlerdir. Nitekim mutlak nefy sıfatların o olduğunu hissettirirken, mutlak ispat ise bazen sıfatların ondan ayrı olduğunu hissettirir. Şâyet bu gayr lafzı ile kendi zâtı ile kaim üzerine zaid sıfatlardan ayrı olan mücerret bir zât irade ediliyorsa bu doğru değilken şâyet onunla sıfat manasının haricinde zât üzerine zaid bir mana ifade ediliyorsa bu doğrudur. Fakat hariçte sıfatlardan ayrı bir zât yoktur. Aksine kemal sıfatlarla muttasıf ve kendisinden sıfatların ayrı olmadığı bir zât vardır.²³⁴

Ehl-i Sünnet alimleri Allah'ın hayat ile hayy, ilimle alim, sem' ile semî', irade ile mürid, kelam ile mütekellim, kudretle kadir olduğunu ve bu sıfatların zât üzerine zaid olduğunu, yine bu sıfatların zât-ı ilahi ile kaim olan ezeli manalar olduğunu ifade etmişlerdir.²³⁵ “La hüve ve la gayruhu” şeklinde formülize edilen bu anlayışa göre sıfatlar Allah'ın zâtının aynısı olmadığı gibi onun gayrısı da değildir.²³⁶ Mütekellimlerin Allah'ın sıfatları için formüle ettiği bu ifade ilk bakışta her ne kadar çelişik bir ifade olarak görülse de hakikatte böyle değildir. Onlar, sıfat zâtın gayrı

²³¹ Toprak, Gölcük, **Kelam**, s. 50.

²³² Abdülhamid, **İslâm'da İ'tikadî Mezhepler ve Akaid Esasları**, s. 220.

²³³ Kutlu, **İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler**, s. 217.

²³⁴ Arca, **Fahreddin Râzî'ye Göre Allah'ın Sıfatları**, s. 76.

²³⁵ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, **İtikadda Orta Yol**, trc. Kemal Işık, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971, s. 72.

²³⁶ Taftâzânî, **Kelam İlmi ve İslâm Akâidi**, s. 165.

değildir derken sıfatı zâtın ayırarak beşer seviyesine düşüren ve İsa peygamberin vücudunda maddileştiren Hristiyanların batıl inancından kaçınmak isterken sıfat zâtın aynı değildir derken zât ile sıfatları bir kabul etmek suretiyle onların mevcudiyetini yok eden filozoflar ile Mutezili alimlerin hatalarında kaçınmak istemişlerdir.²³⁷

Sıfatların zâtın ne aynısı ne de gayrısı olduğunu ifade eden Aliyyü'l-Karî burada herhangi bir tenakuzun olmadığını şu şekilde açıklamıştır: Zihinde bulunan şey ile dışarda bulunan şeyi birbirinden ayırmak gerekmektedir. Sıfatlar zâtın gayrısı demek Allah'ın sıfatlarının dış alemde zâtından munfasıl, müstakil bir varlık olarak tasavvur edilememesi anlamına gelirken, sıfatlar zâtın aynısı değildir demek, sıfatların Allah'ın zâtından ayrı birer mefhum şeklinde düşünülebilir olması demektir.²³⁸

Sıfatların zâtın aynısı olması durumunda onlar zât gibi fail ve yaratıcı olmaları gerekir ki bu mümkün değildir. Sıfatlar, Allah Teâlâ'nın zâtından bağımsız ve ayrı değildir. Nitekim gayrın hakikati iki şeyden birinin yer ve zaman, varlık ve yokluk itibariyle diğerinden ayrılmasıdır ki Allah'ın zâtının gayrı olması halinde Mu'tezile'nin öne sürdüğü ve karşı çıktığı kadimlerin çokluğu hatasına düşülmüş olur. Birbirinden ayrı ve gayrı olan iki şey birinin varlığı sırasında diğerinin yokluğu düşünülebilen iki varlık demektir. Bunun ne Allah'ın sıfatları ne de zâtı hakkında düşünülmesi mümkün değildir. Bu durum on sayısı içindeki bir sayısı gibidir. “On” rakamı olmadan “bir” rakamının varlığı ya da “bir” sayısı olmadan “on”un mevcudiyeti mümkün olmadığı için “bir”, “on”un gayrı olmadığı gibi aynısı da değildir. Zira “bir”, “on”dandır ve “on”un yokluğu “bir”in yokluğu, “on”un mevcudiyeti “bir”in mevcudiyeti anlamına gelir.²³⁹

İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe'ye göre de Allah'ın isim ve sıfatları ezelidir. Allah kainatı yaratmadan önce de ezeli ve ebedi olan isim ve sıfatlara sahiptir. O, sadece Kur'an'da kendini nasıl tavsif ettiyse o şekilde nitelendirilebilir. O, ilmiyle daima bilir ilim ezelde onun sıfatıdır. Kelam ile konuşur kelam O'nun ezeli sıfatıdır. O, kudretiyle daima kadir kudret O'nun ezelde sıfatıdır. Fiiliyle daima faildir fiil ezelde O'nun sıfatıdır. Fail Allah'tır fiil ise ezelde O'nun sıfatıdır. Bu sıfatlar ezeli olup sonradan

²³⁷ Yurdagür, **Ayet ve Hadislerde Esmâ-i Hüsnâ**, s. 38.

²³⁸ Özler, **İslâm Düşüncesinde Tevhid**, s. 204.

²³⁹ Sâbûnî, **Mâturîdiyye Akâidi**, s. 74.

olma ve mahluk değildir. Allah'ın fiilinin mahluk veya sonradan olduğunu söyleyen, bu konuda şüphe ve tereddüde düşen kişi Allah'ı inkar etmiş olur.²⁴⁰

Allah Teâlâ yaratılmış varlıklara ait sıfatlarla nitelenemez. Onun rızası ve gazabı keyfiyetsiz sıfatlarıdır. Onun gazabı cezalandırması, rızası da sevabıdır denemez. Biz onun kendisini nasıl vasıflandırıyorrsa öyle tavsif ederiz. O birdir, hiçbir şeye muhtaç değildir. Doğmamış ve doğrulmamıştır. Hiçbir şey ona denk değildir. Bilen, gören, duyan, kadir ve kâyyum olan O'dur. Onun nefsi yarattıklarının nefsi gibi değildir. O, bütün nefislerin yaratıcısıdır.²⁴¹

Allah'ın sıfatlarını zâti ve subuti olarak iki kısma ayıran Ebû Hanîfe onları ispat etmeye çalışırken haberi sıfatlar hususunda selefın izinden gitmiş ve bu sıfatların yorumlanmasına karşı çıkmıştır. O'na göre Kur'an'da ifade edildiği gibi Allah'ın eli, yüzü, arşa istiva etmesi, nefsi, kızması ve rızası vardır. Bu vasıflar teşbih ve teciime düşmeden bilakeyf olarak Allah'a izafe edilir. Bu sıfatlar te'vil edilemez. Sözelimi Allah'ın eli onun nimeti ya da kudretidir denilemez. Bunlar keyfiyetsiz sıfatlardır. Kur'an'da nasıl geçiyorsa öylece kabul etmemiz gerekir. Çünkü ne olduklarını bilmemiz mümkün değildir.²⁴² Yukarıda verilen bilgiler doğrultusunda anlaşılan odur ki Ebû Hanîfe isim ve sıfatlar konusunda Kur'an ve sünneti esas almakta, selefın yolunu takip ederek de bu konuda varit olan nasları te'vil etme hususuna ihtiyatlı yaklaşmaktadır.

3. Mu'tezile'ye Göre Zât-Sıfat İlişkisi

Cehmiyye'den sonra Allah'ın sıfatlarını nefyeden bir diğer mezhep ise Mu'tezile'dir. Mu'tezile'nin temellerini atan ilk kişi olan Vasıl b. Atâ, kim sıfatların ezeli olduğunu iddia ederse şüphesiz ki birden fazla tanrı kabul etmiş olur diyerek ilahi sıfatları nefyetmiştir.²⁴³ Onun görüşlerinden etkilenen talebeleri ve diğer Mu'tezili alimler de onun izini takip etmişler ve Allah'ın sıfatlarının ezeli olmadığını söyleyerek zât üzerine zait sıfatları kabul etmemişlerdir. Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf, Allah'ın bir

²⁴⁰ Ebû Hanîfe, **el-Fıkhü'l-Ekber**, s. 53.

²⁴¹ Nu'mân b. Sâbit Ebû Hanîfe, **el-Fıkhü'l-Ebsat**, trc. Mustafa Öz, **İmam-ı Âzam'ın Beş Eseri**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2017, s. 50.

²⁴² Ebû Hanîfe, **el-Fıkhü'l-Ekber**, s. 54.

²⁴³ Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihâl**, Cilt: 1, s. 46.

kudretle kadir, bir ilimle alim, bir hayatla hayy olduğunu söylemekle birlikte kudretin, ilmin ve hayatın da Allah'ın zâtının aynısı olduğunu iddia etmiştir.²⁴⁴

Kâdî Abdülcebbâr, Allah'ın bir ilimle alim, bir kudretle kadir olduğu görüşünü mü yoksa sonradan olan bir ilim anlayışını mı kabul ettiği şeklinde kendisine yöneltilen soruya karşı Allah'ın zâtının gereği olarak alim, semi', kadir, kadim, basir, ve alim olduğunu ifade etmiştir.²⁴⁵ Ona göre Allah'ın bu sıfatları hak etmesi sadece zâtı dolayısıyladır. Allah'ın zâtından ayrı bir ilmi söz konusu olsaydı bu ilim hakkında iki görüş ortaya konulabilirdi. Bu ilim ya ezeli olarak kadim olacak ya da hadis olacaktır. Kadim olması söz konusu değildir. Çünkü bu durumdan birden fazla tanrı kabul edilmiş olur. Hadis bir ilmin olması da söz konusu değildir. Çünkü Allah'ın sonradan yaratılmış olan hadis bir ilmi olamaz²⁴⁶ demektedir.

Mu'tezile mezhebi mütekellimleri subuti sıfatlardan ilk altı tanesini Kur'an-ı Kerim'de sıfat kalıbında geçmesi sebebiyle kabul etmişlerdir. Bu sıfatlar: basir, hayy, alim, semi', kadir, müridir. Bu şekilde olabilecek bir kullanımda sıfat-mevsuf ilişkisi insanın aklına aynı anda gelmesinden hareketle nitelikle nitelenen arasında bir farklılık meydana gelmemekte olup sayı bakımında da çokluk ortaya çıkmamaktadır. Onların sıkıntılı olarak gördükleri şey bu sıfatların mastar çekimleridir. Mezkûr sıfatlar bu halde kullanılınca zât ile sıfat arasında bir farklılık meydana geldiği için sayı yönünden çokluk meydana gelmektedir. Bu çokluğun ortaya çıkması tevhide aykırı olup tenzihe zarar vermektedir²⁴⁷ demektirler.

Mu'tezile'nin önde gelen alimlerinden olan Nazzam'a göre ise sıfatlarla ne zikrediliyorsa zıddını nefyetmek içindir. Örneğin alim sıfatının anlamı onun zâtının kanıtıdır ve ondan cehaleti uzaklaştırmak anlamındadır. Kadir sıfatının anlamı onun zâtının kanıtıdır ve ondan acizliği ve güçsüzlüğü reddetmek anlamındadır. Ona göre zikredilen bu sıfatlar zâta aittir. Bu sıfatları zikretmek demek zâttan ayrı sıfatlar kabul ederek tevhide aykırı hareket etmek değil aksine Allah'ın zâtından ölümü, acizliği, kör olmayı nefyetmek içindir²⁴⁸ demektir.

Kur'an-ı Kerim'de yer alan haberi sıfatları tevhid akidelerinin gereği olarak te'vil eden Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'a göre *“Yalnız azamet ve ikram sahibi Rabbi'nin*

²⁴⁴ Kâdî Abdülcebbâr, **Mu'tezile'nin Beş İlkesi**, Cilt: 1, s. 294.

²⁴⁵ Kâdî Abdülcebbâr, **Mu'tezile'de Din Usûlü**, trc. Murat Memiş, İz Yayıncılık, İstanbul, 2011.

²⁴⁶ Arca, **Fahreddin Râzî'ye Göre Allah'ın Sıfatları**, s. 86.

²⁴⁷ Çelebi, “Sıfat”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 37, ss. 100-106.

²⁴⁸ Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn**, s. 173-174.

vechi baki kalacaktır”²⁴⁹ âyetinde geçen vechin Allah’ın zâtı olduğunu söylemiştir.²⁵⁰ Bu şekilde zâttan ayrı bir sıfat anlayışına da karşı çıkmıştır.

Görüşlerini özetlediğimiz Mu’tezile mezhebi sıfatlar hakkında iki görüş tarzi ortaya koymuştur. Bunlardan birincisi Allâf’ın savunduğu görüş olan sıfatlar zâtın aynısıdır görüşüdür. Bu görüşe göre zât üzerine zaid olan sıfatlar Cenâb-ı Hak’tan nefyedilmiş olur. İkinci görüş ise Nazzâm’ın görüşüdür. Sıfatları zikrederken aksinin Allah için mümkün olmadığını dile getirmek içindir. Bir örnekle açıklamak gerekirse “Allah kadirdir” demek Allah’tan her türlü güçsüzlüğü ve acizliği nefyetmek anlamındadır.

Mu’tezile mezhebi Cenâb-ı Hak’ı yaratılmış olanlara benzetmemek, teşbih ve tescimden uzak durmak için bu tarz şeyleri andıran her şeyi O’ndan nefyetme girişiminde bulunmuşlardır. Söz konusu olan sıfatlar Kur’ân’da bulunuyorsa şâyet bu âyetleri de kendi akideleri mucibince yorumlama yoluna gitmişlerdir. Hadisleri de mütevatir olmadığı gerekçesiyle kabul etmemişlerdir.²⁵¹

D. İnsanın İradesi Ve Kaza-Kader Hakkındaki Tartışmalar

İnsan fiillerinin yaratılıp yaratılmaması ile ilgili olan kader konusunda mezhepler arasında tartışmalara meydana gelmiştir. Hadis taraftarları bu konuda teslimiyetçi bir tavır gösterirken Mu’tezile ise akılcılık ve özgür iradeyi ön plana çıkarmıştır.

1. Kaza ve Kader

Kaza kelimesi sözlükte; bir işi bitirmek, yaratmak yerine getirmek, infaz etmek, takdir etmek, ulaştırmak, hüküm, tamamlamak, borcu ödemek, ihtiyacı gidermek anlamlarına gelmektedir.²⁵² İstilahî olarak kaza, Allah’ın tayin ve takdir etmiş olduğu şeylerin yeri ve zamanı gelince murad-ı ilahiye uygun olarak gerçekleşmesi, meydana gelmesidir.²⁵³

²⁴⁹ Rahman, 55/27.

²⁵⁰ Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, s. 165.

²⁵¹ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 136.

²⁵² İbn Manzûr, *Lisanü’l-Arab*, Cilt: 5, s. 3665-3667.

²⁵³ Topaloğlu, Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 179.

Kader kelimesi ise planlamak, takdir, gücü yetmek, ölçü ile yapmak, bir şeyin şeklini ve niteliğini belirlemek, hikmete göre yapmak²⁵⁴ gibi anlamlara gelir. Istılahi olarak ise Allah'ın ezeli ilmi ile yaratıkların iyi, güzel, çirkin, zararlı niteliklerini bilmesi ve bunları takdir ve tayin etmesidir.²⁵⁵

2. Ehl-i Sünnet'e Göre Kaza ve Kader

Ehl-i Hadis'e göre kader, tayin ve takdir manasına mastar olup, Allah'ın eşyaları yaratmadan önce eşyanın hallerini, icat zamanlarını, miktarlarını tayin edip bilmesidir. Ezeli olan bu ilmi mucibince de onları icat eder. Hayır, şer, iman, küfür, zarar, menfaat gibi durumların tamamı Allah'ın iradesi ve ezeli ilminden sadır olur. Bunların bütünü kendinden başka yaratıcı bulunmayan ve ilah olmayan Allah'ın gücü ve kudreti ile hasıl olur.²⁵⁶ Ehl-i Sünnet'in görüşünü Abdülkerim İbnu's-Sem'âni (ö. 562/1167) şu şekilde özetlemektedir: Bu mevzuyu bilmenin en ideal yolu kıyas ve aklı devre dışı bırakarak Kur'an ve sünnete tabi olmaktır. Kim Kur'an ve sünnetten ayrılırsa o kişi her alanda dalalet ve hayrete düşer ve kalbi mutmain olmayıp deva bulamaz. Çünkü kader öyle bir sırdır ki, Allah onun önüne çektiği bir set ile insanların ve melekler onu bilemez. İbnü's-Sem'âni'nin bu sözleri bütün muhaddislerin benimsediği bir görüştür.²⁵⁷

Selef inancına sahip alimler Kur'an ve sünnette bildirilenlerin tamamına gönülden iman etmişler, ahkam ile ilgili meselelerde kişisel kanaatlerini ortaya koymaktan uzak durmuşlar, Allah'ın sıfatları, kader gibi konularda tartışma ve cedelden sakınmışlardır.²⁵⁸

H. Peygamber kader meselesi hakkında müminlerin inanmaları gereken şeyleri farklı yer ve zamanlarda açıklamış fakat bu konuda insanın aklı ile idrak edemeyeceği bazı durumlar olması sebebiyle kader üzerinde tartışma yapılmasını ve müteşabih nasların birbirleriyle vuruşturarak hüküm verilmesini yasaklamıştır. Hz.

²⁵⁴ İbn Manzûr, **Lisanü'l-Arab**, Cilt: 5, s. 3545-3548

²⁵⁵ Topaloğlu, Çelebi, **Kelam Terimleri Sözlüğü**, s. 179.

²⁵⁶ İbn Hacer el-Askalânî, **Fethü'l-Bârî**, Dârü'l-Marife, Beyrut, 1959, Cilt: 11, s. 196.

²⁵⁷ H. Musa Bağcı, "el-Buhari'nin Kader Konusunda Mu'tezile ile Münakaşaları", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 1, 2005, ss. 21-42.

²⁵⁸ Çağatay, Çubukçu, **İslâm Mezhepleri Tarihi**, s. 191.

Peygamber: “Sizden önceki kavimler bu tartışmalar yüzünden helak oldular”²⁵⁹ diyerek bu konunun öneminin ve bunun üzerine yapılacak tartışmaların insanlara faydasında çok zarar vereceğini beyan etmiştir.²⁶⁰

Kadere, hayrın ve şerrin Allah’tan geldiğine iman eden Ehl-i Hadis mensupları mütekellimlerin iddia ettikleri gibi kaza ve kader olursa amel etmenin bir fayda vermeyeceği anlayışına da karşı çıkmışlardır. Onların akidesi amelleri ötelemelerine sebep olmayıp güçleri yettiğinde salih amel işlemeye teşvik etmiştir.²⁶¹ Onlara göre hayır da şer de Allah’tandır. Allah hem hayrı hem şerri yaratandır. Mu’tazile’nin iddia ettiği gibi Allah’ın şerri yaratmadığını söylemek Allah’ın gücü ve kudretine halel getirir. Kulların fiilleri Allah’ın ezeli ilminde mevcut olup onun takdiriyle meydana gelmektedir. İnsan fiillerini yaratmaya gücü yeten bir varlık değildir. Neticede Allah her şeyi yarattığı gibi insanların fiillerini de yaratmıştır. Kaderiyye’nin iddia ettiği gibi kulların kendi fiillerini yarattığı hususu doğru değildir. Kader, Allah’ın ezeli ilmi ile her şeyi bilmesi ve her şeyin onun bilgisi çerçevesinde gerçekleşmesi ve ilminde herhangi bir değişikliğin söz konusu olmamasıdır.²⁶²

Ebû Hanîfe İslâm inançlarını nasslar çerçevesinde belirlemeye çalışmış fakat onları değerlendirirken düşünce ve aklı da göz ardı etmemiştir. O, bir mesele hakkında Kur’an ve sünnette hüküm bulursa onu esas alır şâyet bulamazsa sahâbîlerin görüşleri arasında tercihte bulunurdu. Sonrakilerin görüşlerini ise bazen alır bazen de terk ederdi. İmam-ı Azam’a göre kadere iman etmek İslâm’ın şartlarından biri olup kainatta bulunan her şey Allah tarafından takdir edilmiştir. Allah, her şeyi olmadan evvel bilmekte ve belli bir düzene göre planlamaktadır. Dünya ve ahirette mevcut olan hiçbir şey onun ilmi, dilemesi , kaderi, kazası ve levh-i mahfuza yazılı olmadan meydana gelmez. Fakat Allah Teâlâ’nın levh-i mahfuzdaki yazısı hüküm olarak değil vasıf olarak yazılıdır. Dilemek, kaza ve kader onun nasıl olduğunu bilemediğimiz sıfatlarındandır²⁶³ demektedir.

Allah eşyayı kaza ve kaderine bağlamıştır. Dünyada ve ahirette her şey O’nun meşietine, kaza, kaderi ve ilmi ile olur. Allah Teâlâ: “*Haberiniz olsun ki biz her şeyi bir*

²⁵⁹ İbn Mâce, Mukaddime, 10.

²⁶⁰ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 163.

²⁶¹ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 163.

²⁶² Bağcı, a.g.m. s. 42.

²⁶³ Ebû Hanîfe, *el-Fıkühü'l-Ekber*, s. 54

kader ile yaratmışsındır."²⁶⁴ buyurmuştur. Alemde mevcut olan her şey bu kaderin içerisinde.²⁶⁵ "Allah'ın ilk yarattığı varlık kalemdir. Allah kaleme yazmasını emretmiş kalem de ne yazayım ya Rabbi demiştir. Allah kıyamete kadar olacak işler yaz buyurmuştur."²⁶⁶ "*Bununla beraber işledikleri her şey amel defterlerindedir ve küçük büyük yazılıdır.*"²⁶⁷ âyeti buna işaret etmektedir. İmam-ı Azam'a göre bir kişi hayır ve şerrin Allah'tan başkasının takdir ettiğini öne sürerse o kişinin tevhidi batıl hale gelir ve Allah'ı inkar olur.²⁶⁸ Yukarıda zikredilen bilgiler ışığında Allah kimin ne yapacağına karar vermemiş, kimin ne yapacağını kaydetmiştir. Bu halde hayrın ve şerrin Allah'a nispet edilmesi onları bir değer ölçüsü olarak tayin edilmesinden ötürüdür. Yoksa buradaki yazgı ve kaderi zorunluluk olarak görürsek kulların sorumlu ve hür varlık olmasını açıklayamayız. Sonuç olarak kader iman etmek farz olup kaderin insan hürriyetine mani bir durum olarak beyan edilmesi sorumluluğu ortadan kaldırır.²⁶⁹

Ebû Hanîfe'ye göre Allah Teâlâ insanlardan hiçbirini küfür veya imana zorlamamış, kafir ya da mümin olarak yaratmamış ama onları hür bireyler olarak yaratmıştır. İman ve inkar kulların kendi kespleridir. Allah insanlara hitap ederek birtakım emir ve nehiyler göndermiştir. İman eden kişi kendi tasdiki, fiili, ikrarı ve Allah'ın inâyetiyle iman etmiştir. Kafir olan ise kendi fiili, hakkı reddetmesi ve Allah'ın yardımını kesmesiyle inkar etmiştir.²⁷⁰ İnsanların bütün fiilleri hakiki anlamda kendi kespleridir. Fakat onların yaratıcısı Allah'tır. Yaptıkları iyilikler Allah'ın rızası, muhabbeti ve emriyle vacip kılınmıştır. Kötülüklerin hepsi de O'nun ilmi, dilemesi, kaza ve kaderiyle meydana gelmiştir. Fakat Allah kötülüğü emretmemiş ve yapılmasından da razı olmamıştır.²⁷¹ O halde Allah masiyetler dilemiş ve yaratmış fakat onların yapılmasına rıza göstermemiştir. Mesela O İblisi yaratmıştır, İblisi yaratmaya rızası vardır fakat onun yaptıklarına rızası yoktur. Yine Allah domuz ve

²⁶⁴ Kamer, 54/49.

²⁶⁵ Beyâzîzâde Ahmed Efendi, **el-Usûlü'l-Münîfe İmam-ı Âzam'ın İtikâdî Görüşleri**, trc. İlyas Çelebi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 101.

²⁶⁶ Ebû Hanîfe, **el-Vasiyye**, s. 68.

²⁶⁷ Kamer, 54/52-53.

²⁶⁸ Beyazizade, **İmam-ı Âzam'ın İtikâdî Görüşleri**, s. 101.

²⁶⁹ Hulusi Arslan, "Ebû Hanîfe'nin İtikadi Görüşleri", **Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, Sayı: 24, 2019, Cilt: 12, ss. 37-68.

²⁷⁰ Ebû Hanîfe, **el-Fıkhü'l-Ekber**, s. 54.

²⁷¹ Ebû Hanîfe, **el-Fıkhü'l-Ekber**, s. 55.

içkiyi yaratmıştır. Onları yaratmaya rızası olduğu halde kendilerine rızası yoktur.²⁷² İnsanlar marifetleri, ikrarları ve amelleriyle birlikte yaratılmışlardır. Fail yaratılmış olunca fiillerinde evleviyetle yaratılmış olması icap etmektedir.²⁷³

İnsan fiillerini ortaya çıkaran güç İmam-ı Azam’a göre ne fiilden önce ne de fiilden sonra olup fiille beraberdir. Şâyet istitaat fiilden önce mevcut olsaydı kul bir şeye muhtaç olduğunda fiilini Allah’tan bağımsız olarak gerçekleştirirdi. Bu ise “*Allah zengindir siz ise fakirsiniz, muhtaçsınız*”²⁷⁴ âyetine zıttır. Söz konusu gücün fiilden sonra meydana gelmesi ise fiilin istitaat ve takat olmadan meydana gelmesini gerektireceği için mümkün değildir.²⁷⁵ Ana hatları ile zikretmiş olduğumuz Ebû Hanîfe’nin kader anlayışı bu şekildedir. O, insanı Allah karşısında ne tam bağımlı ne de tam bağımsız bir varlık olarak görmüştür. Yaratma yönünden kulların Allah Teâlâ’ya muhtaç olduğunu fakat fiillerini tercih etmede özgür olduğunu vurgulamıştır. Bu şekilde Ehl-i Sünnet’in kesp teorisinin ana çerçevesini o çizmiştir.²⁷⁶

3. Mu’tezile’ye Göre Kaza ve Kader

Cebriyye mezhebi insanın fiillerinde iradesinin olmadığını savunurken, Mu’tezile, insanın fiillerinin tamamen hür iradesi ile gerçekleştiğini iddia etmiş Ehl-i Sünnet’e mensup kelimciler ise ikisi arasında orta yol bulmaya çalışmışlardır.

Kader konusunda Gaylan ed-Dimeşki ve Ca’d b. Dirhem’in izinden giden Vasıl b. Atâ bu konuya sıfatlar konusundan daha fazla önem vermiş, Allah’ın adil olması sebebiyle ona zulüm ve kötülüğün isnat edilemeyeceğini söylemiştir. Ona göre Allah insanlardan emrinin aksine bir şey istemesi bir şeyi zorunlu kıldıktan sonra insanları bundan dolayı cezalandırması uygun değildir. İnsan iman ve küfrün, sevap ve günahın, hayır ve şerrin yapıcısıdır. Bundan dolayı da karşılığını alacaktır²⁷⁷ demiştir.

Ebü’l-Hüzeyl el-Allâf itikadî meselelerde olduğu gibi Müslümanların o döneme kadar haberleri olmadığı birçok meselenin tartışmasını yapmış ve görüşlerini temellendirmek için âyet ve hadiseler de başvurmuştur. Onu ve dolayısıyla Mu’tezile

²⁷² Ebû Hanîfe, **el-Fıkhü’l-Ebsat**, s. 47.

²⁷³ Ebû Hanîfe, **el-Vasiyye**, s. 67.

²⁷⁴ Muhammed, 47/38.

²⁷⁵ Ebû Hanîfe, **el-Vasiyye**, s. 67.

²⁷⁶ Arslan, a.g.m. s. 50.

²⁷⁷ Şehristânî, **el-Milel ve’n-Nihâl**, Cilt: 1, s. 47.

mezhebinin kulların hareket ve fiillerinde özgür ve irade sahibi olduğu görüşüne sevk eden amil, Allah'ın insanları yaptığı amellerden dolayı sorumlu tutmasıdır. Şâyet kullar fiilleri gerçekleştirmede özgür olmasaydı elbette ki sorumlu tutulmazlardı. İnsan fiillerini yapmakta gerçekten zorunlu olsaydı Allah'ın insanları zorunlu olarak yaptıkları fiillerden ötürü hesaba çekmesi abesle iştigal olurdu. Abes de Allah için mümkün olmadığına göre insan fiillerinde özgürdür. Dilediğini yapar ve dilediğini de terk eder. Allah onlara bu gücü vermiştir²⁷⁸ demektir.

Kader konusunda insanın dünyada özgür ve dilediğini yapma gücüyle donatıldığını söyleyen Ebü'l-Hüzeyl'e göre ahiret hayatında mutlak cebir söz konusudur. İnsanların ahirette yapıp ettiği tüm şeyler zorunludur. Onlar yemelerinde, içmelerinde hatta çiftleşmelerinde dahi cebir altındadır. Orada kimsenin bir şey söylemeye ve yapmaya takati yoktur demiştir. Şâyet insanların ahiret aleminde hür fiilleri söz konusu olsaydı imtihana tabi tutulmaları gerekirdi²⁷⁹ diyerek ahirette özgürlük alanının bulunmadığına dikkat çekmiştir.

Kulların amellerinde hür ve Allah katında sorumlu olması yaratılış yönüyle onun ne hayırlı ne de kötü olduğuna işaret eder. İnsan doğuştan beyaz bir sayfa gibidir. Daha sonra yaptığı amelleriyle ona hayra ve şerre işaret eden şekiller verir. Diğer bir ifadeyle Allah kafiri kafir olmadan yaratmıştır. Bu kişi kendi eliyle sonradan kafir olmuştur.²⁸⁰ Mu'tezile mezhebi kelâmcılarına göre kafirin küfründe diretmesinin Allah'ın ona hidâyet etmediği anlamına gelmeyeceği hakkında görüş birliği vardır. Onlara göre Allah o kişiye hidâyet etmiştir fakat o ısrarından vazgeçmemiştir. Allah onu iyilik üzere güçlendirmek suretiyle faydalandırmıştır ama o bundan nasiplenememiştir. Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere Allah hem mümine hem kafiye hidâyet eder ama mümin kendi iradesiyle Allah'ın hidâyetine tabi olurken kafir ise hidâyete tabi olmaz ve küfrüne devam eder²⁸¹ demişlerdir.

Mu'tezile tevhid prensibi üzerinde sıfatlar konusundaki görüşlerini şekillendirirken kader konusunu da adalet prensibi üzerine bina etmiştir. Adaletin temelinde kulların fiillerini gerçekleştirmede özgür olduğu ve kötü ve çirkin olanı yaratmayacağı fikri vardır. Onlara göre kullar özgür olup iradi eylemlerini isteme ve

²⁷⁸ Koçyiğit, **Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar**, s. 158.

²⁷⁹ Bağdâdî, **el-Fark beyne'l-fırak**, s. 105.

²⁸⁰ Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn**, s. 227.

²⁸¹ Koçyiğit, **Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar**, s. 159.

yapma gücüne maliktirler. Fiillerin yaratılmasında Allah'ın herhangi bir müdahalesi bulunmamaktadır.²⁸²



²⁸² Toprak, Gölcük, **Kelam**, s. 45.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KELAMÎ TARTIŞMALAR AÇISINDAN İBN MÂCE’NİN MUKADDİME’Sİ

I. KELAM KONULARI BAKIMINDAN MUKADDİME’DE YER ALAN RİVÂYETLER

Bu başlık altında tasnif döneminde tartışma konusu yapılan itikadî meselelerin İbn Mâce’nin Mukaddime’sinin teşkilinde etkili olup olmadıkları tespit edilmeye çalışılacaktır. Böylece o dönemde cereyan eden ilmi ve fikri meselelerin İbn Mâce tarafından ele alınıp alınmadığı ve *Sünen*’in oluşması ve şekillenmesinde etkide bulunup bulunmadığı ortaya konulacaktır.

A. İtikadî Konular

İbn Mâce, Mukaddime’sini o dönemde yoğunluklu olarak tartışılan kader, rü’yetullah, Allah’ın sıfatları ve iman ile ilgili konulara ayırmış, gerek bölüm başlığı gerekse o bölümün altına yerleştirdiği rivâyetlerle ve yer yer delil olarak zikrettiği âyetlerle muhaliflerine cevap vermeyi amaçlamıştır.

1. Mukaddime’de Yer Verilen İtikadî Konular

Mukaddime’de yer verilen itikadî konular şu şekildedir: İman bölümünde imanın tanımı ve mahiyeti, imanda artma azalma, iman amel durumu ve iman İslâm ilişkisi ile ilgili rivâyetlere yer verilmiştir. Kader bölümünde kadere iman gerekliliğine ilişkin rivâyetlere yer verilmiş, kadere inanmayan fırkalara mesaj verilmek istenmiştir. Cehmiyye’nin inkar ettiği şeylerin beyanı bölümünde ise rü’yetullahın mümkün olduğuna dair hadisler zikredilmiş olup Allah’ın isim ve sıfatlarını ispat etmek için de bazı rivâyetler nakledilmiştir. Bu hadislerde gülme, kelam, kibriya örtüsü, semi’ sıfatı, rahmet ve gazap sıfatı, kıyamet günü yeri kabz etmesi, sağ eliyle semayı dürmesi, el sıfatının sübutu, sağ el, parmaklar, uyumaması, nur gibi sıfatlar zikredilmiştir.

2. İtikadî Konulara Dair Rivâyet Adedi

İbn Mâce'nin *Sünen*'inde Mukaddime hariç 37 bölüm, 1515 bâb ve 4341 hadis bulunmaktadır.²⁸³ Mukaddime bölümü ise toplam 266 rivâyet, 24 bâb ve 96 sayfadan oluşmaktadır. İtikadi konulara dair hadis sayısı 72'dir. Bu rivâyetlerden 19 tanesi iman, 17'si kader, 10'u Hâricîler, 26'sı ise Cehmiyye'nin inkar ettikleri şeylerin beyanı bölümünde zikredilmektedir. Bunun dışında kalan 194 hadis ise farklı konulardan oluşmaktadır.

B. Mukaddime'nin Bâb Başlıklarında İtikadî Konular

1. İman

İslâm tarihinde hakkında en çok eser yazılan ve çokça tartışılan meselelerin başında iman konusu gelmektedir. Bu hususta en çok kitap yazarlar ise Ehl-i Hadis'tir. Ayrıca bu eserlerin birçoğu günümüze kadar intikal etmiş olup pek çoğu yayımlanmıştır. Zamanımıza kadar ulaşan ilk hadis çalışmaları Hemmam b. Münebbih'in (ö. 131/748) *Sahife*'si, Ma'mer b. Raşid'in (ö. 153/769) *el-Cami*'i, Humeydi'nin (ö. 219/834) *Müsned*'i, San'âni'nin (ö. 211/826) *Musannef*'i'dir.

Bu çalışmalardan sadece Ma'mer b. Raşid'in *el-Cami*'inde iman ile ilgili konulara müstakil başlıklar altında yer verilirken diğerlerinde bu durum söz konusu değildir. İman meselesi ile ilgili rivâyetler Kitâbü'l-İman adlı eserlerde toplanmıştır. Bu adla yazılmış ve bize kadar intikal eden eserlerin yazarları, İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849), Kasım b. Sellam (ö. 224/838), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), İbn Mende (ö. 395/1004), Lâlekâî (ö. 418/1027) ve Halîmî'dir (ö. 403/1012).²⁸⁴

İslâm düşünce tarihinde iman meselesi çeşitli açılardan tartışma konusu haline gelmiştir. Bu tartışmalar imanın tanımı ve mahiyeti, iman-İslâm ilişkisi, imanda artma azalma ve iman-amel ilişkisi başlıkları altında toplanabilir. İçlerinde İbn Mâce'nin de bulunduğu Ehl-i Hadis mensupları imanı dil ile ikrarın yanı sıra fiili ve kalbi tüm ibadetleri kapsayan, dolayısıyla amellerin imandan bir parça olduğunu ve bu anlayış

²⁸³ İbn Mâce, **es-Sünen**, Cilt: 2, s. 1519-1520.

²⁸⁴ Kutlu, **İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler**, s. 24-25.

ekseninde imanın artıp azalabileceğini savunmuşlar²⁸⁵ ve bir manada Mürcie'nin iman anlayışına karşı koymuşlardır. Bununla beraber Ehl-i Hadis'in en önde gelen imamı Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) iman kavramının tanımını daha da genişletip onu söz, niyet, fiil ve sünnete tabi olmak olarak vasıflandırmıştır.²⁸⁶ Ashâbü'l-Hadis'in diğer mezheplerden en ayırt edici özellikleri imanın artan ve azalan bir özellikte olduğu fikrinin yanında onu söz ve amel olarak tanımlamalarıdır. Bununla birlikte onlar, Mu'tezile, Mürcie ve Hâricîlerin iman meselesi hakkındaki aşırı görüşleri arasında daha mutedil bir tavır ortaya koymuşlar ve tartışmalı konularda hüküm vermekten kaçınmışlardır. Büyük günah işleyen kişileri tekfir etmeyip bu kimseler hakkındaki hükmü Allah'ın takdirine bırakmışlar ve onu günahkar bir mümin olarak nitelemişlerdir.²⁸⁷

Hadis Ehli'nin imanı tanımlarken tasdik ve ameli ön plana çıkarmaları ameli imandan bir cüz olarak görmeyen Mürcie ve Cehmiyye gibi mezheplerin görüşlerini eleştirme maksadı taşımaktadır. Bundan dolayı fırkaların iman tanımlarında amel unsuru daha çok ön plana çıkmaktadır. İbn Mâce de iman ile ilgili tartışmalardan etkilenmiş ve Mukaddime'de iman konusu ile ilgili müstakil bir bâb oluşturmuş ve bu bâbda 19 hadis zikretmiştir.

2. Kader

Hicrî III. asırda insan fiillerinin özgür irade ile mi yoksa kader sonucu mu gerçekleştiği hususu tartışma konusu olmuştur. Mu'tezile adalet prensibi gereği bu fiillerde kulun özgür bir iradeye sahip olduğunu söylemiştir. Mutezili alimler Kur'an-ı Kerim'de insan iradesine vurgu yapan çokça âyetin olduğunu zikrederek haksızlıkların ilahi takdire havale edilmesi durumunda bunun Allah'ın adaleti ile çelişeceği görüşündedirler. Kur'an-ı Kerim'de kader hususunun odak noktasını oluşturan insan fiilleri konusunda isteyen kişinin inkar, dileyenin iman edebileceği; isyan ve itaatin insanın özgür iradesine bağlı olduğu; şahısların yaptıkları ameller neticesinde cehennem ya da cennete girecekleri; kötü fiillerin aleyhlerine, iyi işlerin

²⁸⁵ Fığlalı, **Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri**, s. 71.

²⁸⁶ Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, Cilt 11, s. 302.

²⁸⁷ Eş'âri, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn**, s. 293.

lehlere olduğu ve Allah'ın kimseye zulmetmediği zikredilmiştir.²⁸⁸ Dolayısıyla Mu'tezile mensupları mükellefiyeti ortaya çıkaran beşeri fiilleri kaza ve kaderin dışında tutmuşlardır.²⁸⁹

Ashâbü'l-Hadis'e göre kulların fiilleri de kendileri gibi mahluktur. Şâyet kul, fiilinin yaratıcısı kabul edilirse Allah'a şirk (eş) koşulmuş olur. İlâhi fiillerin hâdis olduğunu savunan Mu'tezile'nin, "insana ait olan fiillerin kendi kudret ve iradelerinin eseri olup Allah tarafından halk edilmemiş olduğunu" söylemesi müminlerin sahabe döneminden itibaren öğrendikleri ilimlere ters düşmektedir. İnsanlar yalnızca haklarında önceden Allah tarafından takdir ve tayin edilen fiilleri yaparlar. Saadet-şekâvet, hidâyet-dalalet hatta deli ve akıllı olmak da dahil olmak üzere kainattaki her şey kadere göre gerçekleşir. Bu durum birçok âyet ve hadiste açıkça ifade edilmiştir.²⁹⁰ İnsanların fiillerini Allah'ın iradesinin dışında tutmak, bu iradeyi sınırlandırmak ve dolayısıyla uluhiyet hakkında eksiklik ve acziyet düşünmek olacağı için mümkün değildir.

Ehl-i Hadis mensubu olarak İbn Mâce de rivâyetleri görüşlerinin delili olarak Mukaddime'de zikretmiştir. Kadere iman etmenin gerekliliği,²⁹¹ kulların cehennem ve cennetteki yerlerinin yazıldığı,²⁹² Hz. Adem'in günah işleyerek cennetten çıkarılmasının önceden takdir edilmiş bir kaderle olduğunu²⁹³ nakleden İbn Mâce kaza ve kadere inanmanın gerekliliğini ortaya koymak amacıyla Mukaddime'de kader ile ilgili müstakil bir bölüm açmış ve bu bölümde 17 hadis zikretmiştir.

3. Cehmiyye'nin İnkâr Ettiği Şeyler

İbn Mâce'nin bu bâbda zikretmiş olduğu hadisler, Kur'an-ı Kerim'de ve sünnette zikredilen sıfatları farklı şekilde yorumlayan felsefeciler, Cehmiyye ve Mu'tezile'ye karşı eleştiri mahiyeti taşımaktadır.²⁹⁴ Ehl-i Hadis Cehmiyye'ye karşı birçok eser yazmıştır. Bu kitaplarda Cehmiyye mezhebinin akaide yönelik görüşleri

²⁸⁸ Kehf 18/2; Secde 32/19-20; Sebe' 34/37-38; Yasin 36/54, 63-64.

²⁸⁹ Yücel, **Hadis Tarihi**, s. 72-73.

²⁹⁰ Muhammed Mustafa el-A'zamî, "Buhari", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1992, Cilt: 6, ss. 375-376.

²⁹¹ İbn Mâce, **es-Sünen**, Cilt: 1, s. 32.

²⁹² İbn Mâce, **es-Sünen**, Cilt: 1, s. 30.

²⁹³ İbn Mâce, **es-Sünen**, Cilt: 1, s. 31.

²⁹⁴ Bağcı, a.g.m. s. 39.

eleştiriye tabi tutulmuş ve bu görüşler reddedilmiştir. İbn Kuteybe'nin *el-İhtilaf li'l-Lafz ve'r-Red ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*'si, Dârimî'nin *er-Red ale'l-Cehmiyye*'si ile *er-Red ale'l-Merisi*'si, İbn Kayyim el-Cevziyye'nin *el-İctimâ'u'l-Cüyûşi'l-İslâmiyye*'si, Cemaleddin el-Kâsimî'nin *Tarihu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile*'si, Ahmed b. Hanbel'in *er-Red ale'z-Zanâdika ve'l-Cehmiyye*'si bunlardan bazılarıdır.²⁹⁵ Bu alanda yazılan kitapların isimlerine bakıldığı zaman tamamının Ehl-i Hadis görüşüne sahip olmaları ve telif ettikleri eserlerine er-Red ile başladıkları görülmektedir.

İbn Mâce bu bâbda toplam 26 hadis zikretmiştir. Bu hadislerden 5 tanesi rü'yetullah ile ilgili olup bunun dışında kalan 21 rivâyet ise Allah'ın isim ve sıfatlarını ispat etmeye yöneliktir.

Mu'tezile ilahi sıfatlar konusunda Ashâbü'l-Hadis'i tecsim ve teşbihle itham ederken, hadis ehli de Mu'tezile mezhebini haberi sıfatları ve ilahi filleri te'vil etmek suretiyle vasıfsız kıldıklarını hatta bu sıfatları inkar ettiklerini söylemişlerdir. Bu nedenle Mu'tezile, Ehl-i Hadis'i, müşebbihe, mücessime, haşviyye, Ehl-i Hadis ise Mu'tezile'yi nufât ve muattıla olarak isimlendirmiştir.²⁹⁶

İbn Mâce'nin rü'yetullah ile ilgili rivâyetleri Mukaddime'sinde zikretmesinden de anlaşılacağı üzere Allah'ın gözle görülüp görülmemesi meselesi itikadî fırkalar arasında tartışma konusu olmuştur. Hatta öyle bir hale gelmiştir ki bu mesele halife Me'mun zamanında halku'l-Kur'an ile birlikte mihne hadisesinin bir argümanı haline gelmiş ve rü'yetullahı kabul edenlere eziyet edilmiştir.²⁹⁷

İbn Mâce de *Sünen*'inin Mukaddime'sinde Cehmiyye'nin inkar ettiği şeylerin beyanı bâbında ele aldığı ilk mesele rü'yetullah konusu olmuştur ve bu bölümü Cehmiyye (Mu'tezile)'ye bir reddiye sadedinde tasnif etmiştir.²⁹⁸

²⁹⁵ Gölcük, "Cehmiyye", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 7, ss. 234-236.

²⁹⁶ Yücel, **Hadis Tarihi**, s. 76.

²⁹⁷ İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt: 10, s. 304-307.

²⁹⁸ İbn Mâce, **es-Sünen**, Cilt: 1, s. 63-66.

C. Sünen'in Diğer Bölümlerinde Yer Verilen İtikadî Konular Ve Rivâyetler

İbn Mâce'nin Mukaddime'de yer vermeyip *Sünen*'in diğer bölümlerinde yer verdiği itikadî konular; şefaât, kabir azabı ve ümmetin yetmiş üç fırkaya ayrılmasıdır.

1. Şefaât

Sözlükte, tek olan bir şeyi muadili ya da benzeri ile çift hale getirmek, birinin işinin görülmesi için başka birinin aracılığını talep etmek, birinin önüne düşüp işini görmeye çalışmak manalarındaki şef kökünden gelen şefaât, isteğinin yerine getirilmesi için bir kişiye aracılık etme ya da o kişinin affedilmesini istemek anlamına gelir.²⁹⁹ Terim olarak ise şefaât, günahlarının çok olması sebebiyle cehenneme girecek olan kimselerin affedilmeleri ve cehennemden kurtulabilmeleri için Allah'a niyazda bulunmak, bunların cennete kabul edilmelerini sağlamak demektir.³⁰⁰

İtikadi mezhepler şefaatin ahiret yaşamında geçerli olup olmadığına dair çeşitli görüşler ortaya koymuşlardır. Ehl-i Hadis şefaatin hak olduğunu söylerken Mu'tezile ve Hâricîler başta olmak üzere birçok mezhep şefaatin varlığını kabul etmemişlerdir. Şefaatin ahirette keyfiyeti ve vukuu konusunda mezhepler birbirlerine muhalif görüşler zikretmişlerdir. Şefaati reddeden Mu'tezile ile kabul eden Ehl-i Sünnet arasındaki polemikler meselenin şekillenmesinde etkili olmuştur.³⁰¹

Va'd ve vaid prensibi çerçevesinde şefaât konusuna yaklaşan Mutezili alim Kâdî Abdülcebbâr (ö. 415/1024) şefaatin büyük günah işleyen fasıklar için değil müminler için söz konusu olduğunu söyledikten sonra Hz. Muhammed'in (s.a.v.) "Şefaatim ümmetimden büyük günah işleyenler içindir." hadisini delil olarak gösteren Ehl-i Sünnet'i şu şekilde tenkit etmiştir: Bu hadis sahih bile olsa mütevatir seviyesinde olmadığı için delil olarak kullanılamaz. Çünkü ona göre haber-i vahid zan ifade ettiği

²⁹⁹ Mustafa Alıcı, "Şefaât", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2010, Cilt: 38, ss. 412-415.

³⁰⁰ Ahmet Lutfi Kazancı, **İslâm Akaidi**, Ensar Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2014, s. 251.

³⁰¹ Hasan Gümüsoğlu, "Ehl-i Sünnet'in Şefaât Anlayışının Oluşmasında İmam Maturidi'nin Görüşlerinin Önemi", **Ekev Akademi Dergisi**, Sayı: 78, 2019, ss. 299-314.

için itikadî yönden hüccet değildir. Yine o, günahkar bir müminin tövbe etmeden ölmesi halinde ebedi olarak cehennemde kalacağını söylemiştir.³⁰²

Şefaât, Mu'tezile'ye göre yalnızca tövbe eden ve itaatkar olan kullar için söz konusudur. Allah, itaat ve tövbe edenlere kıyamet gününde şefaât edecektir. Bu şefaate mazhar olanların sevapları artırılacak ve dereceleri yükseltilecektir.³⁰³

Şefaât inancı ile ilgili konuları Şiîlerin kaynak kitaplarında da görmekteyiz. Risalesinde bu konuyu ele alan Muhammed el-Kummî (ö. 381/991) şöyle demektedir: "Allah'ın dinini kabul eden kişi ister büyük günah işlesin ister küçük günah işlesin Allah'ın şefaatine nail olacaktır. Tövbe ederek günahlarından arınan kimselerin de şefaate ihtiyaçları yoktur. Onlara göre müminler de şefaât edeceklerdir. Fakat kafirler ve inkarlarında ısrar edenler, müşrikler, şüpheciler ve kafirler için şefaât mümkün olmayacaktır."³⁰⁴

Ebû Hanîfe (ö. 150/767) bütün peygamberlerin şefaatinin hak olduğunu söylemiş, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) büyük günah sahiplerine ve günahkar müminlere de şefaât edeceğini dile getirmiştir.³⁰⁵ İmam-ı Azam, *el-Vasiyye* isimli risalesinde Hz. Peygamber'in şefaatinin büyük günah işleyen aynı zamanda cennet ehli olan herkes için geçerli olduğunu söylemiştir.³⁰⁶ O, *Fıkhü'l-Ekber*'de bütün peygamberlerin şefaâtinden söz etmesine rağmen *el-Vasiyye*'de sadece Hz. Peygamber'in şefaâtinden bahsetmiştir.

İbn Mâce *Sünen* adlı eserinde itikadî konulardan biri olan şefaât ile ilgili hadislere yer vermektedir. Hz. Peygamber:

*"Her peygamberin kabul olunan bir duası vardır. Hepsi haklarını dünyada kullandı. Ben dua hakkımı kıyamet günü ümmetime şefaât etmek için sakladım. Bu sakladığım dua ümmetimden olup da Allah'a ortak koşmadan ölen herkese nasip olur."*³⁰⁷ ve *"Ben Ademoğlunun yani bütün insanların en büyüğüüm ve bunda böbürlenme yoktur. Kıyamet günü yerin yarılmasıyla kabirden ilk çıkacak olan da benim. Bununla beraber böbürlenme yoktur. İlk şefaât edecek ve şefaati ilk kabul olunacak kimse de benim ve bununla iftihar etmek yoktur. Kıyamet günü hamd bayrağı benim elimde bulunacak bununla beraber böbürlenme yoktur."*³⁰⁸

³⁰² Kâdî Abdülcebbar, **Mu'tezile'nin Beş İlkesi**, Cilt: 2, s. 608.

³⁰³ Emrullah Yüksel, "İslâm'da Şefaât Yetkisi", **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 5, İstanbul, 2002, ss. 17-31.

³⁰⁴ Ali b. Babaveyh el-Kummî, **Şiî İmamiyye'nin İman Esasları**, Trc. Ethem Ruhi Fırlı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1978, s. 74.

³⁰⁵ Ebû Hanîfe, **Fıkhü'l-Ekber**, s. 57.

³⁰⁶ Ebû Hanîfe, **el-Vasiyye**, s. 68.

³⁰⁷ İbn Mâce, *Zühd*, 37; Buhârî, *Deavât*, 1; Müslim, *İman*, 86.

³⁰⁸ İbn Mâce, *Zühd*, 37.

demoştur. Œefaata konusunda İbn Mâce'nin naklettiği hadisler bilhassa Hz. Muhammed'in (s.a.v.) kıyamet gününde Œefaataçı olacağı ile ilgilidir. Œehitler, melekler, siddiklar ve nebiler gibi diğer Œefaataçıların Œefaata etmesine ise dolaylı olarak temas edilmektedir.³⁰⁹

2. Kabir Azabı

İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren tartışma konusu olan meselelerden biri de kabir azabıdır. Bu konu ile alakalı akaide kitaplarında ayrıntılı bilgiler bulunmasına rağmen itirazlar da hiç eksilmemiştir. Kabir azabı ile ilgili tartışmaların olmasının temel sebebi bu konu hakkında delaleti açık bir nassın bulunmamasıdır. Bu nedenle kabir azabının var olduğunu söyleyenler daha çok hadisleri delil olarak göstermektedir. Muhalif görüşte olanlar ise konu ile ilgili hadislerin ahad haber kategorisinde olduğunu ileri sürerek kabir azabının varlığını reddetmektedirler.³¹⁰

Kur'an-ı Kerim'de kabir azabı ve hayatını açık bir şekilde ifade eden bir âyet bulunmamakla birlikte bazı âyetlerin kabir azabına delalet ettiğini söyleyen alimler de bulunmaktadır. Onlar,

“Diyecekler ki: Ya Rab, bizi iki defa öldürdün iki defa dirilttin. Œimdi günahlarımızı anladık fakat çıkmaya bir yol var mı derler”³¹¹, “Allah'ı nasıl inkar ediyorsunuz ki ölü idiniz sizleri diriltti. Sonra sizleri yine öldürecek sonra sizleri yine diriltecek sonra da ona döndürüleceksiniz”³¹², “Allah inananları dünya hayatında ve ahirette sağlam bir söz üzerinde tutar”³¹³

gibi âyetleri kabir hayatının varlığına delil olarak göstermişlerdir.

Kabir azabı ile ilgili hadis külliyyatında da birçok hadis bulunmaktadır. İbn Mâce'nin *Sünen*'inde bu konuyla ilgili yer verilen bazı rivâyetler şunlardır: Bir hadiste Hz. Peygamber: *“Kabir azabının çoğu bevlendir.”³¹⁴* buyurmuşlardır. Ayrıca Abdullah b. Ömer'den gelen bir rivâyette ise:

“Hiç şüphesiz yok ki sizden biri öldüğü zaman kendisine sabah akşam varacağı yer gösterilecektir. Ölü cennet ehlinde ise cennetliklerin makamlarından bir makam kendisine gösterilir. Œâyet ölü cehennemliklerdense cehennem ehlinin

³⁰⁹ Yüksel, a.g.m. s. 21.

³¹⁰ Mehmet Ödemiş, “Tartışmalı Bir Akide Problemi Olarak Kabir Azabı”, **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 30, 2017, ss. 503-567.

³¹¹ Mümin, 40/11.

³¹² Bakara, 2/28.

³¹³ İbrahim, 14/27.

³¹⁴ İbn Mâce, Taharet, 26.

hücrelerinden biri kendisine gösterilir. Ölüye: işte kıyamet günü diriltilinceye kadar senin durağın burasıdır denilir."³¹⁵

Diğer bir rivâyette ise Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

*"Allah, iman edenleri hem dünya hayatında hem ahirette sabit bir söz ile sağlam tutar"*³¹⁶ *âyeti kabir azabı hakkında inmiştir.. Ölüye kabirde senin Rabbin kim diye sorulur. O da Rabbim Allah'tır ve peygamberim Hz. Muhammed'dir cevabını verir. İşte mümin olan ölünün bu cevabı Allah'a iman edenleri hem dünya hem ahiret hayatında sabit bir söz ile sağlam tutar âyetinin canlı ifadesidir.*"³¹⁷

İbn Mâce'nin *Sünen*'inde kabir azabıyla ilgili rivâyetlere yer vermesi, onun kabir azabının varlığını kabul ettiğine işarettir.

Ehl-i Sünnet alimleri kabir azabının ve hayatının gerçek ve hak olduğunu söyleyerek yukarıda zikretmiş olduğumuz âyet ve hadisleri delil göstermişlerdir. Fakat bu azabın ve hayatın mahiyeti konusunda görüş birliğinde oldukları söylenemez. Söz konusu azabın bedene mi ruha mı yoksa her ikisine birden mi olduğu konularında birbirlerinden farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Âyetlerin delaletinin zanni olması ve rivâyetlerin bir kısmının mütevatir seviyesine ulaşmamış olması nedeniyle sübut yönünden kati bilgi ifade edecek yeterlilikte olmadıkları, bu yüzden kabir azabını kabul etmeyenlerin tekfir edilemeyeceği kanaatini paylaşmışlardır.³¹⁸

Kabir azabının olmadığını iddia eden ilk kişi Cehm b. Safvân'dır.³¹⁹ Cehm'den sonra Hâricîler ve Mu'tezile mezhepleri de böyle bir azabın olmadığını söylemişlerdir.³²⁰ Bu mesele hakkında düzeltilmesi gereken bazı bilgi eksiklikleri de bulunmaktadır. Nitekim Mutezili olan Kâdî Abdülcebbâr kabir azabının var olduğunu ısrarla savunan alimlerden birisidir.³²¹ Anlaşılan o ki ilk devir Mutezili kelamcılardan kabir azabı hususunda görüş farklılıkları bulunmaktadır. Kâdî (ö. 415/1025) *"Diyecekler ki: Ya Rab, bizi iki defa öldürdün, iki defa da dirilttin"*³²² âyetini delil olarak ortaya koyarak bu iki diriltme ve öldürmeden birinin kabir yaşamında gerçekleşeceğini belirtir. O, haklarında af bulunan küçük günahlar sebebiyle Allah'ın insanlara azap etmesi ile istidlal etmenin doğru olacağını nitekim burada maksadın

³¹⁵ İbn Mâce, Zühd, 32.

³¹⁶ İbrahim, 14/27.

³¹⁷ İbn Mâce, Zühd, 32.

³¹⁸ İlyas Çelebi, "Ölüm ve Sonrası", **Kelam**, (ed. Şaban Ali Düzgün), Grafiker Yayınları, Ankara, 2016, ss. 630-650.

³¹⁹ Sifil, **Muhtasar Tahâvî Akidesi Şerhi**, s. 232.

³²⁰ Gazâlî, **İtikadda Ortayol**, s. 203.

³²¹ Kâdî Abdülcebbâr, **Mu'tezile'nin Beş İlkesi**, Cilt: 2, s. 644-662.

³²² Mümin, 40/11.

yalnızca bu ikisinin büyük günah olmadığını ifade etmek için olduğunu söyler. Kâdî Abdülcebbâr kabir azabının yararlarından da bahsetmiş, fenalık işleyenlerin önce kabirde sonra da cehennemde azaba düçar olacakları bilgisinin onları eylemlerinden vazgeçireceğini belirtmiştir. Bu konu hakkındaki en ilginç görüş ise kabir azabının iki sura üfleme arasında yaşanacağıdır.³²³ Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere Mu'tezile'nin tamamının kabir azabını kabul etmediği genellemesinin yanlış olduğu ortaya çıkmaktadır.

Verilen bilgiler ışığında kabir azabını Ehl-i Sünnet'in tamamı ve Mu'tezile'nin bir kısmı kabul ederken Hâricîler ve Mu'tezile'nin büyük bir bölümü ise inkar etmektedir. Çünkü onlara göre ahad hadisler üzerine akide bina edilmemeli, hadisleri asıl kabul edip âyetleri te'vil etmek yerine Kur'an'ı esas alıp nasslar ona göre değerlendirmeye tabi tutulmalıdır. Kabir azabıyla ilgili sarîh âyetlerin bulunmaması ve hadisleri tamamının da zan ifade ettiğini iddia ederek Mutezili alimler ve Hâricîler kabir azabını reddetmişlerdir.³²⁴

3. Ümmetin Yetmiş Üç Fırkaya Ayrılması

Sözlükte fırka kelimesi açıklayıp hükme bağlamak, bölmek, ayırmak anlamlarına gelen “fark” kökünden türetilmiştir. Çoğulu fırak olan bu kelime insanların arasından ayrılmış bir topluluğu ya da grubu ifade eder. İstilahî olarak ise İslâm düşünce tarihinde kendilerine münhasır itikadî telakkilere ve siyasî düşüncelere sahip olan gruplar için itikadî mezhep manasında kullanılmıştır.³²⁵

Ümmetin yetmiş üç fırkaya bölüneceği ve yalnızca bu fırkalardan birinin kurtulacağını ifade eden iftirak hadisi İslâm tarihi boyunca hemen hemen her ekol ve mezhebin kendisini hak ve doğru yolda olduğunu savunması diğer taraftan kendi görüşlerine uymayan fırka ya da grupları reddetmek ya da eleştirmek maksadıyla herkesin referansta bulunduğu bir hadis olma özelliğine sahiptir. Bu minvalde “iftirak

³²³ Kâdî Abdülcebbâr, **Mu'tezile'nin Beş İlkesi**, Cilt: 2, s. 662-666.

³²⁴ Ödemiş, a.g.m. s. 554.

³²⁵ Bekir Topaloğlu, “Fırka”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1996, Cilt: 13, s. 35.

hadisi” olarak bilinen ve ümmetin 73 fırkaya bölüneceğini bildiren bu rivâyetler etkileri ve yansımalarıyla İslâm düşüncesine damgasını vurmuştur.³²⁶

Farklı rivâyet şekilleri mevcut olmakla birlikte bu hadisin en bilinen rivâyet şekli İbn Mâce’nin *Sünen*’inde şu şekilde geçmektedir:

“Yahudiler 71 fırkaya ayrıldılar. Birisi cennette 70’i cehennemdedir. Hristiyanlar 72 fırkaya bölündüler 71’i cehennemde birisi cennettedir. Muhammed’in nefsi kudret elinde olan Allah’a yemin olsun ki şüphesiz benim ümmetim de 73 fırkaya ayrılacaktır. Birisi cennete 72’si cehennemde olacaktır. Denildi ki: Ey Allah’ın Resulü! Onlar kimlerdir? Buyurdu ki: cemaattir.”³²⁷

Ümmetin 73 fırkaya bölünüp birinin cennete 72’sinin cehenneme gideceğine işaret eden hadisler ile Hâricîlerin okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkacakları³²⁸ ve Kaderiyye’nin ümmetin Mecusileri olduğu şeklinde³²⁹ gelen rivâyetler tekfir sorununun ortaya çıkmasına da sebep olmuştur. Hz. Muhammed’in (s.a.v.) cehenneme gideceklerini bildirdiği bu fırkalara mensup olan kişilerin imani durumları nasıl olacaktır? Şehristânî’nin (ö. 548/1153) bu noktada ifade ettiği gibi fıkıh usulcülerini arasında heva ehlinin tekfiri hususunda görüş birliği bulunmakla birlikte, mezhepte mutaassıp ve aşırı olan kimseler ise muhaliflerini dalalete ve küfre nispet ederken, hoşgörülü olanlar tekfir mekanizmasından uzak durarak arayış bulmaya çalışmaktadır.³³⁰

Gazâlî’ye (ö.505/1111) göre tekfir hem dünya hayatı hem de ahiret hayatı açısından sıkıntılı sonuçlar doğurabilir. Bir kişinin kafir olduğuna hükmedebilmek için ancak Hz. Peygamber’in getirdiği şeyleri yalanlaması gerekmektedir. Samimi bir şekilde kelime-i tevhide bağlı kalan kişilerin yolları ne kadar farklı olursa olsun bu kimseleri kafirlikle itham etmekten sakınmak gerekir. O, bu hadisin farklı bir rivâyeti olan “Ümmetim yetmiş küsur fırkaya ayrılacaktır. Zındıklar hariç hepsi cennetliktir.” şeklinde gelen hadisi tercih etmektedir. Gazâlî diğer meşhur rivâyet ile bu rivâyetin arasını da bulmaya çalışmıştır. Kesinlikle cehennemlik olan bir fırka vardır ki onların kurtulma imkanları yoktur. Bu kişiler zındıklardır. Bir diğer fırka ise sorgu ve suale tabi tutulmaksızın direkt cennete gidecektir. Bu iki grup arasında kalanlar ise sorguya

³²⁶ Muhammed Emin Eren, “Fırkalaşma Olgusu Bağlamında 73 Fırka Rivayetleri” (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014, s. 1.

³²⁷ İbn Mâce, Fiten, 17.

³²⁸ İbn Mâce, Mukaddime, 12.

³²⁹ İbn Mâce, Mukaddime, 12.

³³⁰ Kadir Gömbeyaz, “73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 2, Bursa, 2005, ss. 14-160.

çekilecek, bazısı günahları kadar cehennemde kalacak bazısı şefaate nail olacaktır. Bu durumda mutlak olarak kurtulması mümkün olmayanların ahvali sallantıda olacaktır³³¹ diyerek bu iki rivâyetin arasını bulmaya çalışmıştır.

Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037), Gazâlî (ö. 505/1111) kadar müsamahakar olmamış ve 72 fırka mensuplarını bazı yönlerden İslâm ümmetinden sayarken bazı yönlerden de onlardan sayılmayacağını iddia ederek bu fırkaları sapık fırkalar başlığı altında incelemeye tabi tutmuştur. Bu gruplara mensup olan kişiler ona göre, mescitte namaz kılmalarına engel olunmama, öldükleri zaman Müslüman mezarlığına gömülme, Müslümanlarla savaş yaptıkları zaman ganimet ve feyden pay alma gibi yönlerden İslâm ümmetinden kabul edilirlerken cenaze namazlarının kılınmaması, kestikleri kurbanların helal olmaması, sünni olan bir erkek ya da kadının izdivaç etmesinin helal olmaması, arkalarında namaza durulmaması gibi hükümlerde ümmet-i İslâm'dan kabul edilmezler³³² demektedir.

İftirak hadisi Kütüb-i Sitte müelliflerinden İmam Buhârî (ö. 256/870) ve İmam Müslim'in (ö. 261/875) *Sahih* 'leri ile Nesâî'nin (ö. 303/915) *Sünen* 'inde yer almamasına rağmen bir bütün halinde sahih kabul edilmiş ve hadis literatürüne de damga vurmuştur.³³³ Bu hadis hem makâlât türü kitapların muhteva ve biçimlerini aynı zamanda bu eserlerin müelliflerinin zihinlerini şekillendirici bir tesire sebep olmuştur. İtikadi mezhepleri tasnif etmeye çalışan müelliflerin çoğunluğu eserlerinde bu hadise kayıtsız kalamamış ve mihenk taşı olarak kabul etmişlerdir. Makâlât eserleri bu şekilde İslâm ümmeti içinde yer alan itikadî oluşum ve görüşleri tespit etmek yerine 73 fırkanın hangileri olduğunu tek tek sıralamışlar ve kendi mezheplerinin fırka-i naciye olduğunu, diğer mezheplerin hak yoldan saptıklarını söyleyerek eserlerini oluşturmuşlardır.³³⁴

³³¹ Ebû Hamid el-Gazâlî, **Faysalü't-Tefrika**, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1986, s. 134.

³³² Bağdâdî, **el-Fark beyne'l-fırak**, s. 11.

³³³ Eren, **Fırkalaşma Olgusu Bağlamında 73 Fırka Rivayetleri**, s. 6.

³³⁴ Bağdâdî, **el-Fark beyne'l-fırak**, s. 11.

II. İBN MÂCE’NİN MUKADDİME’Sİ ÇERÇEVESİNDE İTİKADÎ GÖRÜŞLERİ

A. İmanla İlgili Görüşleri

İman ve ilgili konuların tartışılması hicrî II. asırda başlamış ve bu tartışmalar hicrî III. asırda da devam etmiştir. Bu bağlamda imanın tanımı ve mahiyeti, artıp azalması, iman-amel ilişkisi ve iman ile İslâm kavramlarının özdeş olup olmadığı gibi meseleler tartışılmıştır. Bu tartışmalar İslâm toplumunda çeşitli görüş ayrılıklarına ve bu ayrılıklara dayanan çeşitli fikri düşüncelerin zuhuruca sebep olmuştur.³³⁵

1. İman-İslâm İlişkisi

İbn Mâce’nin Mukaddime’sindeki iman bölümü incelendiği zaman burada zikredilen hadisler doğrultusunda çoğunlukla Mürcie’nin iman doktrinine kısmen de Mu’tezile ve Kaderiyye’nin fikirlerine yönelik eleştiri mahiyetinde olduğu görülmektedir. Bu bâbdaki ilk hadisler imanı yalnızca Allah’ı bilmek ve tasdik etmek olarak ifade eden ve amelin imandan bir parça olmadığını savunan ve imanda ziyadelik ve noksanlık olmayacağını iddia eden Mürcie’ye yönelik reddiyedir. Diğer hadisler ise Kaderiyye ve Mürcie’yi yermektedir. Kaderiyye’nin yerilmesi kısmen insan fiillerindeki tayin ve takdiri kabul etmemeleri kısmen de iman ile ilgili görüşlerinden olması muhtemeldir.³³⁶

Bir yandan İbn Mâce, Mürcie mezhebinin akaidine yönelik tenkitler yöneltirken diğer yandan zikretmiş olduğu hadisler onun kelam anlayışıyla ilgili bize önemli ipuçları vermektedir. İbn Mâce’nin görüşleri hakkında müstakil bir çalışma yapılmamış olsa da Mukaddime’deki bâb başlıkları ve hadislerden de anlaşılacağı üzere o, iman, İslâm ve din kavramlarının özdeş olduğunu kabul etmiştir.

Ashâbü’l-Hadis’e göre din tasdikle başlamış ve cihat, namaz, oruç, zekat ve diğer ibadetlerle ikmale ermiş ve son halini almıştır. Bu bağlamda dinin getirmiş olduğu ibadetler ve emirler dinin bir cüzüdür ve hepsi dindendir.³³⁷ Dinin tamamının

³³⁵ Özpınar, *Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 237.

³³⁶ Bağcı, a.g.m. s. 25.

³³⁷ Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 151.

açıklanması mahiyetinde olan Cibril hadisini İbn Mâce iman bölümünde zikretmiştir. Bu hadise göre iman Allah’a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe, hayır ve şerriyle kadere iman etmek olarak tanımlanırken İslâm ise Allah’tan başka ilah olmadığına, Hz. Muhammed’in onun elçisi olduğuna inanmak, namaz kılmak, oruç tutmak ve zekat vermek şeklinde tanımlanmıştır.³³⁸ İbn Mâce’nin Mukaddime’de bu hadise yer vermekle iman ve İslâm olarak ifade edilen bütün amelleri imandan ve dinden saydığı görülmektedir. Durum bu şekilde olunca ameller din; din ise İslâm olmaktadır. Aynı şekilde taatlerin ve amellerin de dinin bir cüzü olduğu anlaşılmaktadır.³³⁹ O, imanın sadece kalp ile tasdik dil ile ikrardan oluşmadığını, taatlerin ve amellerin de din yani İslâm’dan olduğunu göstermek amacıyla bazı hadisleri zikretmiştir. Hz. Peygamber şöyle demiştir: *“Şüphesiz Allah’tan başka ilah olmadığına ve gerçekten benim Allah’ın resulü olduğuma şehadet edip, namazı dosdoğru kılincaya ve zekatı gerektiği şekilde verinceye dek insanlarla savaşmam bana emredildi.”*³⁴⁰

O, görüşlerini temellendirmek için *“Eğer tövbe ederler ve namazı kılıp, zekatı verilerse artık onları serbest bırakın.”*³⁴¹ ve *“Eğer tövbe eder, namazı kılar, zekatı verilerse dinde kardeşleriniz olurlar.”*³⁴² âyetlerini delil olarak göstermiştir.³⁴³

Cibril hadisinde iman ile İslâm’ın farklı tanımları yapılmış olsa da diğer bir hadiste iman ve İslâm terimlerinin tanımı içerisinde yer alan Allah’tan başka ilah olmadığına, Hz. Peygamber’in onun resulü olduğuna inanmak, namazı dosdoğru kılıp, zekatı hakkıyla vermek³⁴⁴ hadisinden anlaşılabacağı üzere iman ve İslâm kavramlarının birleştiği görülmektedir. Yukarıda zikredilen hadisler incelendiği zaman Hz. Peygamber’in (s.a.v.) bu tanımlamaları yapmasındaki maksat hadislerin sebep-i vürudları ve muhatap olan şahısların durumu göz önünde bulundurulduğunda iman ve İslâm kavramları arasında Hz. Peygamberin bir ayrıma gitmediği, daha doğru bir ifadeyle böyle bir ayrıma girmeye ihtiyaç duymadığı açıktır.³⁴⁵ Bu minvalde İslâm ve

³³⁸ İbn Mâce, Mukaddime, 9; Buhârî, İman, 50; Müslim, İman, 5.

³³⁹ Bağcı, a.g.m. s. 26.

³⁴⁰ İbn Mâce, Mukaddime, 9; Buhârî, İman, 25; Müslim, İman, 20.

³⁴¹ Tevbe, 10/5.

³⁴² Tevbe, 10/11.

³⁴³ İbn Mâce, **es-Sünen**, Cilt: 1, s. 27.

³⁴⁴ İbn Mâce, Mukaddime, 9.

³⁴⁵ Çakın, a.g.m. s. 193.

iman kavramlarının özdeş olduğunu ortaya koymaya çalışan İbn Mâce'ye hak verilebilir.

İman bâbında İbn Mâce'nin bu rivâyetleri zikretmesi, bir insanın kamil manada iman edebilmesi için kalp ile tasdik, dil ile ikrarın yeterli olmadığını, aynı şekilde amellerin de imanda zorunlu bir cüz olduğunu ortaya koyma amacı taşımaktadır. Mukaddime'de yer alan bu hadisler iman ve İslâm terimlerinin içinde geçen şeylerin tamamının iman edilmesi gereken şeyler olduğunu ve amellerin iman ve dinin bir cüzü olduğunu göstermektedir. İbn Mâce bu rivâyetlere yer vererek iman ve İslâm kavramlarının aynı anlamda olduğunu ifade etmeye çalışmış ve bu iki kavramı farklı tanımlayan Mürchie mezhebinin görüşlerini de âyet ve hadislerle tenkit etmiştir.³⁴⁶

2. İman-Amel İlişkisi

Hâricîlerin Cemel ve Sıffin savaşlarından sonra hakemleri, hakem olayını kabul edenleri, Hz. Ali ve taraftarlarını ve büyük günah işleyenleri kafirlikle itham etmeleri ve bilhassa Nafi b. Ezrak (ö. 65/684) ve müntesiplerinin, büyük günah işleyenlerin ebedi cehennemlik olduğunu söylemeleriyle İslâm tarihinde amel-iman münasebetiyle ilgili terimler tartışılmaya başlanmıştır. Onlar kendi görüşlerini kabul etmeyen müminlere de kafir muamelesi yaparak büyük günah işleyenin kafir olacağı ve ebedi olarak cehennemde kalacağı ilkesinden yola çıkarak Müslümanların canlarını ve mallarını helal görmüşlerdir.³⁴⁷

Hâricîlerin görüşlerine eleştiri mahiyetinde kendi iman nazariyelerini koyan Mürchie'ye göre iman, yüce Allah'ı ve peygamberi bilmekten ibarettir. İmanla birlikte masiyet zarar vermediği gibi küfürle beraber taat de fayda sağlamaz. Kim ki Allah'a ve onun peygamberine inanıyorsa o kimse mümindir.³⁴⁸ Bu fikirler hem Şîa hem Ehl-i Hadis hem de Hâricîlerin iman doktrinlerine eleştiri mahiyetindedir. Ashâbü'l-Hadis imanın ziyade ve noksanlık kabul edeceği, amellerin imandan bir parça olduğu gibi hususlarda Şîa ve Hâricîlerle aynı görüşü paylaşırken büyük günah işleyenin tekfir edilmesi ve ebedi olarak cehennemde kalması konusunda onlardan ayrılmaktadır.³⁴⁹

³⁴⁶ Bağcı, a.g.m. s. 27.

³⁴⁷ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, Cilt: 1, s. 118-120.

³⁴⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, Cilt: 1, s. 139.

³⁴⁹ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 19-20.

İman-amel ilişkisi meselesinde biri Ashâbü'l-Hadis diğeri Mürcie'ye ait olmak üzere iki ayrı iman doktrini ortaya koyulmuştur. Şîa ve Mu'tezile mezhepleri de Mürcie'nin karşısında tavır almıştır.³⁵⁰

Mürcie mezhebi ameli imandan bir cüz kabul etmeyip, onu tehir etmiş ve imana dahil etmemiştir. Ehl-i Hadis'e göre ise amel imandan bir parçadır. İbn Mâce de hadis taraftarlarından olduğu için iman bölümünde imanın tanımı ile ilgili olan şu hadisi nakletmiştir: *"İman kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve organlarla amel etmektir"*³⁵¹ Bu hadisten de anlaşılacağı üzere İbn Mâce'nin imanı kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve azalarla amel etmek olduğunu ifade etmesinden ötürü amellerin imandan bir cüz olduğu görüşünü kabul ettiği anlaşılmaktadır. Onun Mukaddime'de iman ile ilgili müstakil bir bölüm açması ve burada zikretmiş olduğu rivâyetler bu bâbı o dönemde iman nazariyesi konusundaki tartışmalardan hareketle oluşturduğu fikrini aklımıza getirmektedir.

Yukarıda Mürcie'nin imanın dil ile ikrar, kalp ile tasdikten ibaret olduğunu amellerin imandan bir cüz kabul etmediklerini söylemiştik. İbn Mâce Mürcie'nin iman nazariyesine reddiye olacak şekilde bâb başlığı açmış ve amellerin imandan bir cüz olduğunu gösteren hadislerle de yer vermiştir.³⁵²

İbn Mâce'ye göre amel ile iman arasında kuvvetli bir bağ bulunmaktadır. Söz konusu olan amele iman adı verilmesinden ziyade amelin tamamlayıcı ve ikmale erdirici rolüdür. Bu noktayı da iman bölümünde yer vermiş olduğu hadislerden anlıyoruz. *"Sizin hiçbiriniz kendi için istediğini din kardeşi için de istemedikçe (tam) iman etmiş olmaz."*³⁵³ Bu rivâyette dikkat edilmesi gereken nokta bir fiilin eksik olmasından ötürü kişinin tam iman etmiş olmayacağıdır. Bu hadiste amaçlanan şey imanın ikmale ermesidir. Daha açık bir ifadeyle kişi kendisi için arzu ettiği şeyi mümin kardeşi için de arzu etmedikçe iman kemal derecesine ermekte ve kişi kamil bir mümin olmamaktadır. Aksi takdirde bir amelin eksikliği kişiden mümin vasfını kaldırmamaktadır.³⁵⁴ Buradan anlaşılmaktadır ki İbn Mâce'ye göre sevgi kalbin fiilidir.

³⁵⁰ Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 21-24.

³⁵¹ İbn Mâce, Mukaddime, 9

³⁵² İbn Mâce, *es-Sünen*, Cilt: 1, s. 22-28.

³⁵³ İbn Mâce, Mukaddime, 9.

³⁵⁴ Çakın, a.g.m. s. 194-195.

Hadis taraftarlarının anlayışına göre Allah'ı bilmek (marifetullah), onu sevmek, ona saygılı olmak, onu ve ondan gelenleri kalp ile tasdik, dil ile ikrar etmek, düşmanlığı ve büyüklenmeyi terk etmek, ona boyun eğmek de imanın asli rükünlerindendir. Bu görüşler etrafında İbn Mâce şu hadisi rivâyet etmiştir: *“Hiçbiriniz ben kendisine evladından, babasından ve bütün insanlardan daha sevimli olmadıkça (tam) iman etmiş sayılamaz.”*³⁵⁵ İbn Mâce'nin, açmış olduğu bu bâbda amelin imandan bir parça olduğuna gösteren hadislerle yer vermesi bu görüşünü hadislerle ispat etmeye çalıştığını ortaya koymaktadır.

3. İmanın Artıp Eksilmesi

Ashâbü'l-Hadis ile Mürcie arasında iman meselesi ile ilgili yapılan tartışmalardan biri de imanın artıp artmayacağı konusudur. Ehl-i Hadis bu meseledeki görüşlerini iman; kalp ile tasdik, dil ile ikrar, organlarla ameldir, taatlerle artar, günah işlemekle azalır ya da söz ve ameldir, artar ve azalır diyerek formüle ederek, kendi görüşlerini destekleyen âyet ve hadislerle, ashâb ve tabiinden nakledilen sözlere ve akli te'villere başvurmaktadırlar.³⁵⁶

İbn Mâce de hadis taraftarlarının bu prensibini benimseyerek *Sünen*'in Mukaddime'sindeki iman bölümünde görüşlerini desteklemek için ashâbın bazılarının nakillerde bulunmuştur. Buna göre İbn Abbas (ö. 68/687) ve Ebû Hureyre (ö. 58/678) “İman fazlalaşır ve eksilir”³⁵⁷ demişlerdir. Diğer bir rivâyette de ashâbtan Ebü'd-Derda (ö.32/652) “İman ziyadeleşir ve noksanlaşır” demiştir.³⁵⁸ Mukaddime'de bu konuyla alakalı başka hadisler de bulunmaktadır. Bir hadiste Cündüb b. Abdullah şöyle demektedir: *“Biz ergenlik çağında birer genç iken peygamber'le beraber bulunuyorduk. Bizim Kur'an sayesinde imanımız fazlalaştı (kuvvetlendi).”*³⁵⁹ Bu gibi rivâyetler bize İbn Mâce'nin gerek iman tanımında amelin tehir edilmesi gerek imanda artma ve azalma olmayacağını savunan Mürcie'nin görüşlerini tenkit etmek içindir. O, bir yandan zikretmiş olduğu bu hadislerle Mürcie'nin iman doktrinini eleştirirken diğer bir yandan da el-Menzile beyne'l-Menzileteyn anlayışını savunan Mu'tezile ve

³⁵⁵ İbn Mâce, Mukaddime, 9; Müslim, İman, 70.

³⁵⁶ Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 131.

³⁵⁷ İbn Mâce, Mukaddime, 9.

³⁵⁸ İbn Mâce, Mukaddime, 9.

³⁵⁹ İbn Mâce, Mukaddime, 9.

büyük günah işleyen bir müminin dinden çıktığını iddia ederek kafirlikle itham eden Hâricîlerin görüşlerine itiraz etmektedir.³⁶⁰

Bu konuda şu hususa da dikkat çekmekte yarar vardır: Süyûtî (ö. 911/1505) imanının “artmayacağı ve eksilmeyeceğini; artmasının küfür, eksilmesinin şirk” olduğunu haber veren rivâyetlerin Mürctie tarafından, imanının artacağını ve azalacağını veya söz ve amel olduğunu, artıp azalacağını haber veren rivâyetlerin ise muhalifleri tarafından uydurulmuş olduğunu ileri sürmektedir.³⁶¹

İman bölümünde Mürctie ve Kaderiyye mezhepleri ile ilgili olarak “*Bu ümmetten iki sınıf vardır ki Müslümanlıkta onlar için pay yoktur. Bu zümreler Kaderiyye ve Mürctie mezheplerine mensup olanlardır*”³⁶² rivâyetine yer veren İbn Mâce’nin iman meselesinde bahsedilen konularda bilhassa Ashâbü’l-Hadis’in Mürctie ile, kader konusunda ise Kaderiyye mezhebi ile aralarındaki tartışmaların bir sonucu olarak bu rivâyetlere yer vermiş olması ihtimal dahilindedir.³⁶³

4. İman-Küfür Sınırı

İbn Mâce’nin günahkar müminin küfrüne hükmetmemekle beraber onun için fasık mümin sıfatını uygun gördüğü söylenebilir. Her ne kadar o bunu sarih bir şekilde ifade etmiyorsa da Abdullah b. Mesud’dan gelen bir rivâyete göre Hz. Muhammed (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “*Müslümana sövmek fısktır ve onunla savaşmak küfürdür.*”³⁶⁴ Bu hadisten hareketle İbn Mâce’nin fasıklık sıfatını günahkar bir mümin için uygun gördüğünü söylemek doğru bir değerlendirme olabilir. Nitekim yukarıda ifade edildiği gibi kişinin günah işlemesi ondan mümin olma sıfatını kaldırmamaktadır.

İbn Mâce, günah işlemesi sebebiyle müminin cehenneme girebileceği kanaatindedir. Fakat bu kişinin kalbinde zerre miktarı imanı varsa sonuçta mutlaka cennete girecektir. İbn Mâce’nin bu konudaki delili şu hadistir: “*Cennet ehli cennete, cehennem ehli de cehenneme girer. Sonra yüce Allah şöyle buyurur: Kalbinde bir*

³⁶⁰ Bağcı, a.g.m. s. 27.

³⁶¹ İbnü’l-Cevzî, **el-Mevzû’ât**, Darü’l-Fikr, Beyrut, 1983, Cilt: 1, s. 128-129.

³⁶² İbn Mâce, Mukaddime, 9.

³⁶³ Bağcı, a.g.m. s. 27-28.

³⁶⁴ İbn Mâce, Mukaddime, 9; Buhârî, İman, 36; Müslim, İman, 116.

dinar ağırlığınca iman olanları (cehennemden) çıkarın.”³⁶⁵ Günahkar bir kulun cehenneme girebileceği ile ilgili ikinci rivâyet şudur: “*Kalbinde hardal zerresi ağırlığınca kibir bulunan kişi cennete girmeyecek ve kalbinde hardal zerresi ağırlığınca iman bulunan kimse (ebedi) cehenneme girmeyecektir.*”³⁶⁶ İbn Mâce’nin bu hadislerle dikkat çektiği nokta günahkar bir müminin mutlak surette cehenneme gireceği değil şâyet Allah dilerse mümin bir kula günahından dolayı azap edileceğidir. Ayrıca mümin sırf iman etmesi sebebiyle cehennemden kurtulmaya hak kazanmasa da mümin olarak vefat eden bir kişinin ebedi olarak cehennemde kalmayacağı, günahlarının cezasını çektikten sonra mutlaka cennete gireceğini ifade etmek maksadıyla bu hadisleri zikretmiştir.³⁶⁷

5. İmanın Şubeleri

Ehl-i Hadis, amellerin imandan bir cüz olduğunu ispat etmek amacıyla âyet ve hadisleri kendi metodik yaklaşımları ve düşünce yapıları çerçevesinde yorumladıktan sonra amel-iman ilişkisini imanın delilleri, rükünleri, kısımları, bâbları, dereceleri, hasletleri ve genel olarak da şubeleri vb. adlar altında yaptıkları tasniflerle ortaya koymaya çalışmışlardır. İmanın şubeleri ile ilgili sınıflandırmalar imanın kaç şubeden oluştuğunu açıklayan hadisler doğrultusunda yapılmıştır. Hicrî II. ve III. asır Ashâbü’l-Hadis mensupları arasında iman meselesi hakkında kitap yazan Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), İbn Ebi Şeybe (ö. 235/849) ya da kitabına bu isimle bölümler yerleştiren İmam Buhârî (ö. 256/870), İmam Müslim (ö. 261/875), Nesâî (ö. 303/915) ve İbn Mâce (ö. 273/888) gibi muhaddisler imanın 60 küsur, 70 küsur ya da 99 şubeden oluştuğunu belirten ama bu şubelerin adlarını tek tek saymayan hadislere yer vermişlerdir.³⁶⁸

İbn Mâce de Hz. Peygamber’in hadislerinden bir kısmına yer verdiği Mukaddime’deki iman bölümünde imanın 60 veya 70 küsur şubesi olduğunu ve imanın bazısının kalple bazısının dille diğer bir kısmının da organlarla gerçekleştirildiğini ifade eden rivâyetlere yer vermiştir. Bu hadislerde yoldan zahmet

³⁶⁵ İbn Mâce, Mukaddime, 9; Buhârî, Tevhîd, 36.

³⁶⁶ İbn Mâce, Mukaddime, 9.

³⁶⁷ Çakın, a.g.m. s. 197-198.

³⁶⁸ Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 105.

verecek şeyleri kaldırmak organların bir fiili iken haya ise kalbin fiilidir. O, bu konuda şu hadisi nakletmiştir: “İman 60 veya 70 kûsur şubedir. Bu derecelerin en aşağısı yoldan eziyet verecek şeyleri gidermek, en yüksek derecesi ise lâ ilâhe illallah demektir. Haya da imandan bir şubedir.”³⁶⁹ Yukarıda zikredilen hadisten de anlaşılacağı üzere İbn Mâce imanın şubeleri olduğu fikrini kabul etmiş ve bu görüşünü temellendirmek amacıyla bu hadise yer vermiştir.

B. Allah’ın Sıfatları

İbn Mâce’nin Cehmiyye’nin inkar ettiği şeylerin beyanı bölümünde Allah’ın sıfatları ile ilgili olarak nakletmiş olduğu bazı rivâyetler Kur’an’da ve sünnette ifade edilen Allah’ın sıfatlarını nefyeden felsefeciler, Mu’tezile ve Cehmiyye mezheplerine karşı reddiye niteliği taşımaktadır. Ona göre bu rivâyetler Allah’a nispet edilen sıfatların tamamını ispat etmektedir. Bu hadislerde semi’ sıfatı, nur, gülme, rahmet ve gazap sıfatı, kibriya örtüsü, sağ el, parmaklar, kıyamet günü yerin kabzedilmesi ve kelim gibi sıfatlar zikredilmiştir. Onun bu vasıfları zikretmesinin sebebi bilhassa Cehmiyye mezhebinin bu sıfatları reddetmesinden dolayıdır. Cehm b. Safvân Allah’ın sıfatları meselesini tartışma konusu yapmış ve bu sıfatları Allah’tan nefyetmiştir. Bu sıfatları inkar etmesi sebebiyle o, hadis taraftarlarının şiddetli itirazlarına maruz kalmıştır.³⁷⁰

İbn Mâce de bu itirazlar bağlamında, Mukaddime’de Allah’ın sıfatları ile ilgili rivâyetleri zikretmiştir. Ebû Rezîn’den rivâyet edilen bir hadise göre: “Hz. Peygamber sıkıntılı olan hallerin yok olması yakın olmakla birlikte kullarının ye’s’e kapılmasına Allah güldü buyurdu. Ebû Rezîn’in ey Allah’ın resulü! Allah güler mi sorusuna evet cevabını verdi.”³⁷¹ Bu rivâyette fiili sıfatlardan kabul edilen gülme vasfı Allah’a izafe edilmektedir. Bazı te’villere göre Allah’ın gülmesi ile ihsan ve rahmetin bol olması ve hayır ve rızanın murat edilmesi kastedilmiştir. Diğer bir te’vile göre ise Allah’ın gülmesi Allah güldürdü şeklinde te’vil edilmelidir. Ehl-i Hadis’e göre gülme sıfatını kabul etmek gereklidir çünkü bu vasıf Allah’ın sıfatlarındandır. Bununla beraber Allah’ın her türlü teşbih ve tescimden uzak olduğu belirtmelidir. Nitekim hadis

³⁶⁹ İbn Mâce, Mukaddime, 9; Buhârî, İman, 3; Müslim, İman, 58; Nesâî, İman, 17.

³⁷⁰ Koçyiğit, **Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar**, s. 131.

³⁷¹ İbn Mâce, Mukaddime, 13.

tarafatlarının öncülerinden kabul edilen İmam Malik'e (ö. 179/795) istiva sorulunca "istiva malum, keyfiyeti meçhul, buna inanmak vacip, sual sormak ise bidattir"³⁷² demiştir.

İbn Ömer'in Hz. Peygamber'den naklettiği ifadede "*Mümin kul kıyamet günü Rabbine öyle bir derecede yaklaştırılır ki artık Rabbi onun sırrını mahşer ehlinden saklamış olur.*"³⁷³ şeklinde gelen rivâyette geçen yaklaşma fiili Allah'ın zâtına değil rahmetine yaklaştırılmak olarak anlaşılmıştır. Cabir b. Abdullah'tan gelen rivâyette ise "*Cennet ehli kendilerine verilen nimet içinde yaşarken onlara aniden bir nur çıkıp gelecek ve onların fevkinde onlara zuhur edecektir*"³⁷⁴ buyrulmuştur. Allah'ın o kulların üstlerinden nur olarak zuhur etmesi Allah için cihet tayini şeklinde anlaşılabilir. Fakat yapılan te'villere göre bu ifadeyle Allah'ın zâtının üstünlüğü ve yüceliği kast edilmektedir. Allah'ın onlara bakması ise onun rahmeti ile cennet ehline bakmasıdır.³⁷⁵

Bunların dışında kalan bir rivâyette ise "*Hz. Peygamber'e Ebû Rezîn "Allah mahlukatı yaratmadan evvel neredeydi diye sormuş peygamber efendimiz de ona: altında üstünde hava bulunmayan bir amâdaydı. Orada hiçbir yaratık yoktu. Rabbimizin arşı su üzerindedir.*"³⁷⁶ demiştir. Bu hadiste bahsi geçen "Rabbimiz nerede idi" sorusu ile ilgili çeşitli yorumlar yapılmıştır. Yapılan bazı te'villere göre burada kastedilen Allah'ın zâtı değil onun arşıdır.³⁷⁷ Bu sözü te'vil etmeyen bazı alimler ise Allah "amâ" (عماء), bulut içindeydi ibaresindeki bulut lafzının yerine "عمى" lafzının gelmesi gerektiğini söylemişlerdir. Bu şekilde olunca Allah ile birlikte hiçbir şey yoktu olur. Yani Rabbimiz için ne mahlukatı yaratmadan evvel ne de yarattıktan sonra mekan yoktur ve O, mekandan münezzehtir³⁷⁸ şeklinde yorumlanabilir.

Allah'ın konuşma sıfatı ile ilgili geçen "*Sizden hiç kimse yoktur ki Rabbi ahirette onunla konuşacak olmasın*"³⁷⁹ hadisiyle Allah'ın kelam sıfatı vurgulanmıştır. Hz. Âişe'den gelen bir hadiste ise Allah işitme sıfatıyla nitelenmektedir: "O, işitmesi

³⁷² M. Sadık Ebû'l-Hasan es-Sindî, *Sünenü İbn Mâce bi Şerhi'l-İmam Ebi'l-Hasen el-Hanefî el-Ma'rûf bi's-Sindî ve bi Hâşiyeti Ta'likâti Misbâhi'z-Zücâce fi Zevâidi İbn Mâce*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1996, Cilt: 1, 270.

³⁷³ İbn Mâce, Mukaddime, 13.

³⁷⁴ İbn Mâce, Mukaddime, 13.

³⁷⁵ Sindî, *Hâşiyetü's-Sindî ala İbn Mâce*, Cilt: 1, s. 170.

³⁷⁶ İbn Mâce, Mukaddime, 13.

³⁷⁷ Sindî, *Hâşiyetü's-Sindî ala İbn Mâce*, Cilt: 1, s. 168.

³⁷⁸ İbn Kuteybe, *Hadis Müdafaası*, s. 293-294.

³⁷⁹ İbn Mâce, Mukaddime, 13.

tüm sesleri ihata eden Allah’a hamd olsun” diyerek gayretli bir kadın olan Havle binti Salebe’nin kavlini Allah’ın duymasıyla ilgili hadiseyi anlatıp bu mesele hakkında inen âyeti zikretmektedir.³⁸⁰ Başka bir rivâyette ise Allah’ın vechi ve onun zâtı üzerindeki azamet ve kibriya örtüsünden bahsedilmektedir. Burada geçen rida kavramı ile Allah’ın azameti ve kibriyası kastedilmiştir. Buna göre Allah insanların kalplerini ve gözlerini kuvvetlendirmeyi istediği zaman azamet ve kibriya örtüsünü aralar ve cemalini dilediği kuluna gösterir. Rida kelimesi azametten kinayedir. Diğer bir rivâyette: “Allah’ın göğü sağ eli ile dürmesinden” bahsedilmektedir.³⁸¹ Bir diğerinde ise “Allah’ın kudret eli” şeklinde ifade geçmektedir.³⁸² Mukaddime’de geçen bu tür hadisleri te’vil eden şarihler Ashâbü’l-Hadis’in görüşleri çerçevesinde söz konusu olan bu sıfatlara olduğu gibi iman edilmesine, teşbihten uzak durulması ve yorumdan sakınılması gerektiğine dikkat çekmekteledir. Aynı şekilde zâtı ilahinin mahlukatın zâtına benzemediği gibi yaratılanların sıfatlarının da Allah’ın sıfatlarına benzemesinin söz konusu olamayacağını açıkça ifade etmişlerdir. Bu sıfatları hem İbn Mâce hem de diğer hadis musannifleri Allah’ın sıfatlarını inkar eden fırka ve mezheplere karşı Allah’ın birliğini ispat mahiyetinde zikretmişlerdir.

Ehl-i Hadis vech, kadem, yed gibi Allah’a izafe edilen bu sıfatları olduğu gibi almış, mahiyetini araştırmaya çalışmamışlardır. Allah’ın vahdaniyeti ve tenzihi için Kur’an-ı Kerim’de ve rivâyetlerde belirtilen sıfatlara olduğu gibi inanmışlar, “*O’nun benzeri hiçbir şey yoktur*”³⁸³ âyetine dayanarak yaratılmış olanların sıfatlarına benzemediğini de açıklamışlardır. Hadis taraftarlarına göre Allah bu sıfatların niteliğini bize bildirmemiş, Hz. Peygamber de bu konuda bir beyanda bulunmamıştır. Bu yüzden insanlar bu vasıfların keyfiyetini anlayamazlar. Dolayısıyla Allah’ın eli, yüzü, arşa istiva etmesi Allah’ın azametine ve şanına layık sıfatlardır.³⁸⁴ İbn Mâce’nin Mukaddime’de Allah’ın sıfatları ile ilgili rivâyetlere yer vermesi onun sıfatların tamamını kabul ettiğini göstermektedir.

³⁸⁰ İbn Mâce, Mukaddime, 13.

³⁸¹ İbn Mâce, Mukaddime, 13.

³⁸² İbn Mâce, Mukaddime, 13.

³⁸³ Şu’ra, 42/11.

³⁸⁴ Koçyiğit, **Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar**, s. 137-145.

C. Rü'yetullah

İbn Mâce Mukaddime’de Cehmiyye’nin inkar ettiği şeylerin beyanı bölümünün en başında rü’yetullah ile ilgili hadisleri vermiştir. O, bu bölümü Cehmiyye (Mu’tezile) mezhebine tenkit mahiyetinde tasnif etmiştir. Hadis taraftarları Allah’ın ahirette müminler tarafından görülmesinin hak olduğunu söylemişler, Kur’an-ı Kerim’den ve hadislerden kendi görüşlerini ispat edecek delilleri zikretmişlerdir. Her müminin buna inanması gerektiğini söyleyerek ashâb ve tabiinin bu yol üzerinde olduğunu ifade etmişlerdir. Bu bölümdeki rivâyetlerde: *“Nasıl ki insanlar Ay’ı dünyada itişip kakışmadan ve izdiham olmadan görüyorlarsa Allah’ı da ahiret gününde öyle göreceklerdir.”* Bir başa hadiste ise: *“Güneşi öğle vakti hiçbir bulut yokken nasıl görüyorsanız Allah’ı görmek için de hiçbir zahmet çekmeksizin göreceksiniz.”*³⁸⁵ denilmektedir.

Bu rivâyetlerin Mukaddime’de özellikle zikredildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Ashâbü’l-Hadis’e göre insanlar ahirette Allah’ın vechini göreceklerdir. Buna mukabil başlangıçta Cehm b. Safvân rü’yetullahın mümkün olmayacağını iddia etmiş ve bu görüşü daha sonra Hâricîler ve Mu’tezile benimsemiş ve Allah’ın zâtını ve cemalini görmenin aklen mümkün olmadığını iddia etmişlerdir. Cehmiyye mezhebi Allah’ın zâtının ve cemalinin değil fiillerinin görülebileceğini, *“O’nu gözler göremez, O ise bütün gözleri görür”*³⁸⁶ âyetini delil göstererek Allah’ın görülemeyeceğini, *“Bakmaz mısın Rabbine gölgeyi nasıl uzatmakta”*³⁸⁷ âyeti ise onun fiillerinin görülebileceğini ifade etmektedir. Bu fırkaya göre Allah’ın görülmesi aklen de imkansızdır. Çünkü söz konusu görme, mesafeyi gerektirir. Fakat onun yarattıkları arasında bir mesafeden bahsedilemez.³⁸⁸

Genelde hadis taraftarları özelde İbn Mâce Allah’ın ahirette görülmesinin mümkün olduğunu ispat etmek amacıyla âyetleri ve hadisleri kitaplarında zikretmişlerdir. Bu görüşü kabul etmeyen Hâricîler ve Mu’tezile ise bu âyetlerin böyle bir manaya gelmediğini söyleyerek âyetleri farklı şekilde te’vil etmişlerdir. Bu konuda mevcut olan rivâyetlerin de mütevatir olmadıkları gerekçesiyle hüccet olarak

³⁸⁵ İbn Mâce, Mukaddime, 13; Buhârî, Tevhîd, 24; Tirmizî, Mesâcid, 211; Ebû Dâvûd, Sünne, 20.

³⁸⁶ Enam, 6/103.

³⁸⁷ Furkan, 25/45

³⁸⁸ Gölcük, “Cehmiyye”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 7, ss. 234-236.

kullanılmasının söz konusu olmadığını ifade etmişlerdir.³⁸⁹ Allah'ın kıyamet günü müminler tarafından görülüp görülemeyeceğine dair hadisçiler ve kelamcılar arasında birbirine zıt görüşler ortaya konulmuştur. İbn Mâce de Ehl-i Hadis mensubu olarak hadisleri nakletmek suretiyle hem muhaliflerine cevap vermeyi hem de rû'yetullahın mümkün olduğunu ispat etmeye çalışmıştır.

D. Kaza-Kader

Kader ile ilgili Mukaddime'de müstakil bir bölüm açan İbn Mâce bu bâba kişinin anne karnındaki durumunu ifade eden *“Sizden birinizin yaratılışı annesinin karnında kırk günde tamamlanır. İnsan anne karnında önce alaka sonra et parçası haline gelir ve melek onun amelini, ecelini, rızkını ve sâid ve şakî olup olmadığını yazar.”*³⁹⁰ rivâyetiyle başlamaktadır. Genellikle muhaddisler kader konusunda yazmış oldukları kitaplara insanın kaderini önceden takdir ve tayin eden bu rivâyetle başlamayı uygun görmüşlerdir. İbn Mâce de bu geleneğe uyarak kader bölümüne bu hadisle başlamıştır. Bu rivayet özellikle Mu'tezile gibi muhalif mezheplere karşı hadis taraftarlarının en önemli delillerinden birini teşkil etmektedir. Bunun için Mutezili alimler önemli eleştiriler getirerek bu rivâyeti kabul etmemişlerdir. Amr b. Ubeyd de (ö. 145/762) bu hadisi şiddetle tenkit etmiştir. O insanın ana karnındaki durumuyla ilgili nakledilen hadisi *“Eğer bu hadisi el-Ames'ten duysaydım onun yalancı olduğunu söylerdim. Zeyd b. Vehb söylerken duysaydım ona cevap vermezdim. Abdullah b. Mesud söylerken duysaydım ona yalancı olduğunu söylerdim. Hz. Peygamber söylerken duysaydım reddederdim. Allah böyle söyleseydi sen bizimle böyle sözleşmemiştin derdim.”*³⁹¹ diyerek reddetmiştir.

Bu açıdan bakıldığı zaman İbn Mâce'nin bu hadisleri kader bölümünün girişinde zikretmesinin bir anlamı olduğu ortaya çıkmaktadır. O, Mu'tezile mezhebinin kader anlayışını Hz. Peygamber'in dilinden geçersiz hale getirmeye çalışmış ve onlara karşı doğrudan olmasa da dolaylı olarak cevap vermiştir. İbn Mâce'nin bu rivâyetleri savunma amacıyla ilgili olarak kendisinin herhangi bir beyanı

³⁸⁹ Bağcı, a.g.m. s. 40.

³⁹⁰ İbn Mâce, Mukaddime, 10; Buhârî, Kader, 82.

³⁹¹ Osman Aydın, “Mu'tezile”, **İslâm Mezhepleri Tarihi**, (ed. Hasan Onat, Sönmez Kutlu), Grafiker Yayınları, Ankara, 2015, s. 127-146.

bulunmamaktadır. Ama O, bu rivâyeti kader bölümünün başında zikretmekle onlara karşı fiili bir cevap vermiştir.³⁹²

İbn Mâce'nin Mukaddime'sinde zikretmiş olduğu şu rivâyet de Ehl-i Hadis ile Mu'tezile arasında münakaşa konusu olmuştur:

*"Hz. Adem ile Hz. Musa münakaşa ettiler. Hz. Musa Hz. Adem'e: Ey Adem! Sen bizim babamızsın sen işlediğin günahla bizi zarara soktun ve cennetten çıkardın dedi. Hz. Adem de ona: Ey Musa!. Allah seni insanların içinden seçip sana kelamını verdi. Tevrat'ı eliyle senin için yazdı. Allah'ın beni yaratmadan 40 yıl evvel bana takdir buyurmuş olduğu şeyden dolayı sen beni kınıyor musun? dedi. Adem Musa'ya galip geldi. Bu şekilde Hz. Peygamber: Adem Musa'yı yendi diyerek bu sözü üç kez tekrarladı."*³⁹³

İbn Mâce bu hadisi nakletmekle kaderin var olduğunu ispat etmeye çalışmıştır.

Aynı şekilde kader konusu ile ilgili olarak Hz. Âişe'den gelen bir rivâyet de Mukaddime'de zikredilmiştir. Hz. Âişe ergenlik çağına henüz gelmemiş bir çocuğun cenazesine davet edilen Hz. Peygamber'e şöyle demiştir:

*"Ey Allah'ın resulü! Ne mutlu bu çocuğa ki hiçbir günah işlemeyen ve hiçbir kötülük yapmadan cennet kuşlarından bir kuş olarak ahirete irtihal eyledi." Hz. Peygamber Hz. Ayşe'ye: Ey Ayşe! Bunu söylemektense susman daha münasip olur. Muhakkak ki Allah cennet için bir kısım insanlar yarattı. Onları bâbalarının sülbünde iken cennet için yarattı. Cehennem için de bazı insanları yarattı. Onları bâbalarının sülbünde iken cehennem için yarattı."*³⁹⁴

buyurdu. Bu rivâyete göre henüz ergenlik çağına ulaşmadan ölen çocuğun cennetlik olduğunu söyleyen Hz. Âişe, Hz. Peygamber tarafından uyarılmış ve bu konu hakkında susmasının daha münasip olduğunu söylemiştir. Sonra da insanların cennetlik veya cehennemlik olması durumunun daha yaratılmadan takdir ve tayin edilmiş olduğunu ifade etmiştir. İbn Mâce'nin bu hadisi Ehl-i Hadis'in kader anlayışını desteklediği için bu bölüme koyduğu anlaşılmaktadır.

Ashâb'ül-Hadis'e göre Hz. Muhammed (s.a.v.) kader meselesi hakkında müminlerin inanmaları gereken şeyleri açıklamış ama mahiyetinin insan idrakini aşması sebebiyle tartışma konusu yapılmasını ise yasaklamıştır. Hz. Peygamber ashâbına bu tür tartışmaları yasaklarken *"Sizden önceki kavimler bu yüzden helak olmuşlardır"*³⁹⁵ diyerek konunun önemini ve tartışmaların insanlara yarar değil felaketler getireceğini beyan etmiştir.³⁹⁶ İbn Mâce bu görüşleri temellendirecek hadislere yer vermiştir. Ebû Hureyre'den gelen bir rivâyete göre Kureysli müşrikler

³⁹² Bağcı, a.g.m. s. 28-29.

³⁹³ İbn Mâce, Mukaddime, 10; Müslim, Kader, 2652.

³⁹⁴ İbn Mâce, Mukaddime, 10.

³⁹⁵ İbn Mâce, Mukaddime, 10.

³⁹⁶ Koçyiğit, **Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar**, s. 163.

Hız. Peygamber'e gelip kader konusunda çekişme ve mücadelele girdiler. Bu olay üzerine řu âyetler inmiştir: *“O gün ki yüzleri üstü ateşe sürükleneceler. Tadın, neymiş cehennemnin o okşayışı diye. Haberiniz olsun ki biz her şeyi bir kaderle yaratmışızdır.”*³⁹⁷ Başka bir hadiste ise: *“Kim kader konusu ile ilgili az bir konuşma bile yapsa ahiret günü bu konuşmasından mesul tutulur ve kim ki bu konuda hiç konuşmaz ise niçin konuşmadı diye hesaba çekilmez”*³⁹⁸ buyrulmuştur. Verilen rivâyetlerden de anlaşılacağı üzere kader meselesi hakkında az konuşulsa dahi konuşanların sorumlu olacakları bildirilmektedir. O halde hadis taraftarlarına göre kader konusunda konuşmayıp susmak konuşmaktan ve tartışmaktan evladır. Bir diğer hadiste ise kader meselesi hakkında münakaşanın men edildiği ve Hız. Peygamberin buna çok öfkelenildiği belirtilmektedir:

*“Sahâbiler kendi aralarında kader konusunu tartışırken Allah'ın resulü onların yanına ansızın gelmiş ve onların münakaşa ettiklerini anlayınca öfkesinden yüzü nar tanesi gibi kıpkırmızı olmuştur. Sonra onlara bunun için mi yaratıldınız bununla mı emrolundunuz? Kur'an'ın bir kısmını diğer bir kısmıyla çarpıştırıyorsunuz. Sizden evvelkiler bu tartışmalar neticesinde helak oldular.”*³⁹⁹ demiştir.

Ehl-i Hadis kader meselesi hakkında tartışmaya girmemeye çalışmış ve varid olan âyet ve hadislere tabi olmuşlardır. Nitekim onlara göre kader bir sırdır ve tam anlamı ile idrak edilmesi mümkün değildir. Bu konu hakkında konuşmanın da anlamı yoktur. İbn Mâce de bu hadislere yer vererek hem kaderin var olduğunu ispat etmeye çalışmış hem de bu konuda münakaşa yapmanın uygun olmadığını ifade etmiştir.

III. İBN MÂCE'NİN MUHALİFLERİ HAKKINDA NAKLETTİĞİ RİVÂYETLER

Çalışmamızın bu bölümünde İbn Mâce'nin Mukaddime'sinde Hâricîler, Kaderiyye ve Mürcie ile ilgili nakletmiş olduğu rivâyetlere yer vereceğiz. Mu'tezile (Cehmiyye) ile ilgili rivâyetlere diğer bölümlerde değindiğimiz için burada tekrar edilmeyecek.

³⁹⁷ Kamer, 53/48-49.

³⁹⁸ İbn Mâce, Mukaddime, 10.

³⁹⁹ İbn Mâce, Mukaddime, 10; Tirmizî, Kader, 1.

A. Haricîler İle İlgili Rivâyetler

İslâm tarihinde başlangıçta siyasî bir grup olarak ortaya çıkan Hâricîler daha sonraki dönemlerde dînî bir fırka kimliğine sahip olmuştur. Başlangıçta Hz. Ali taraftarı olan bu fırka daha sonra hakem olayı ile birlikte ona karşı çıkmış ve “*Hüküm ancak Allah’ındır.*”⁴⁰⁰ âyetini delil göstererek Hz. Ali’yi kafir ilan etmişler ve işlemiş olduğu bu günahtan ötürü onu tövbeye davet etmişlerdir. Hâricîler işi Hz. Ali’yi şehit etmeye kadar götürmüşlerdir. Kısa bir süre içinde dînî bir kimliğe kavuşan bu fırka mensupları kendi düşünce yapılarını şu şekilde ortaya koymuşlardır: Onlar Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer’in halifeliğini sağlam yolla seçildikleri için itirazsız kabul etmişlerdir. Hz. Osman’ın halifeliğini de ilk altı yılda mezkûr halifelerin yolundan gittiği için geçerli saymışlardır. Diğer altı yılını akrabalarını iş başına getirmesi nedeniyle yok saymışlardır. Aynı şekilde Hz. Ali’nin hakem olayından sonraki ahvalini, tahkimi kabul edenleri, Muaviye taraftarlarını, Cemel ve Sıffin savaşlarına katılanları küfürle itham ederler. Hâricîlere göre amel imandan bir cüz olduğu için günah ile küfür arasında bir fark bulunmamaktadır.⁴⁰¹

Hâricîlere göre zalim imama karşı ayaklanmak vaciptir. Halifenin Kureyş’ten olma zorunluluğu olmayıp, o seçimle iş başına gelmelidir. Halife adil ve bilge olduğu müddetçe o mevkide kalabilir. Onlara göre hangi ırktan ya da kabileden olursa olsun halife adalet ve bilgi sahibiyse -Habeşli bir köle- de olsa halifelğe uygundur. Onlar büyük günah işleyenleri küfürle itham etmişlerdir. Hatta kendi görüşüyle hüküm verip hata yapanları dahi kafir ilan etmişlerdir. Hâricîlerin bu sert ve kaba tutumları yeri geldiğinde en küçük meselelerde bile birbirlerini tekfir etmelerine sebep olmuştur.⁴⁰²

Hicrî III. asırda Hâricîler ile diğer mezhepler arasında cereyan eden dînî ve siyasî tartışmalar neticesinde hadis taraftarları harekete geçmiş ve kitaplarında onları tenkit eden birçok değerlendirmede bulunmuşlardır. İbn Mâce de bu tartışmalardan etkilenmiş ve Mukaddime’de Hâricîlerle ilgili müstakil bir bâb açmış ve bu bâbın altında yer verdiği rivâyetlerle onlara cevap vermeyi amaçlamıştır. Bu rivâyetler incelendiği zaman onlar itikadî yönden diğer Müslümanlardan ayrılmışlar ve kendileri gibi düşünmeyen Müslümanların kanlarını ve mallarını kendilerine helal görmüşlerdir.

⁴⁰⁰ En’am, 6/57.

⁴⁰¹ Ebû Zehv, **Hadis ve Hadisçiler**, s. 113-116.

⁴⁰² Bağdâdî, **el-Fark beyne’l-fırak**, s. 55-56.

Bu mezhep mensupları akılları kıt, ilimleri az kişilerdir. Bununla birlikte takva sahibi kimseler olsalar da Kur'an'ı anlamadan, özüne inmeden, ahkamı bilmeden okurlar. Bu sebepten ötürü okun avını delip geçtiği gibi dinden öylece hızlı bir şekilde çıkarlar. Yine bu rivâyetlerde onların çokça Kur'an okumalarının ve çokça ibadet etmelerinin onlara bir fayda vermeyeceğinden bahsedilmiştir.⁴⁰³

İbn Mâce'nin Mukaddime'sinde Hâricîlerle ilgili yer verdiği ilk hadis Hz. Ali'nin "Kâbe'nin Rabbine and olsun ki bu sözü Resulullah'tan işittim ilavesiyle rivâyet etmektedir. Bu rivâyet şu şekildedir: *"Hâricîler arasında kolları doğuştan kısa olan bir adam vardı. Şâyet sizi amelleri bırakacak ve aşırı azgınlığa sebep olacak sevinmemiz endişesi olmasaydı, Hz. Muhammed'in lisanıyla Hâricîleri öldüren kişiler için Allah'ın vadettiği mükafata dair sözü size nakledecektim."*⁴⁰⁴ İbn Mâce bu hadisi rivâyet etmekle onları öldürmenin çok büyük sevap olduğuna işaret etmektedir. Öyle ki; onları öldürmenin mükafatını insanlar işitirse bu sevap onların tüm günahlarının affedilmesine ve cennetlik olmalarına vesile olacaktır. İbadetleri terk etmek ve günahlara dalma kaygısı olmasaydı Hz. Ali tarafından bu ödül açıklanacaktı. O bundan endişe ettiği için Allah'ın vadettiği mükafatı açıklamamıştır. Bu hadis aynı şekilde İbn Mâce'nin Hâricîlere bakış açısını da yansıtmaktadır.⁴⁰⁵

Başka bir hadiste ise adeta Hâricîlerin özellikleri açıklanmaktadır. Abdullah b. Mes'ud'dan gelen rivâyet şu şekildedir:

*"Kıyamete yakın bir zamanda yaşları küçük, akılları noksan bir grup ortaya çıkacaktır. Onlar insanların sözlerinin en hayırlısından bahsedecekler, Kur'an'ı okuyacaklar fakat okudukları bu Kur'an onların boğaz çemberlerinden öteye geçmeyecektir. Bunlar şiddetle atılan okun avını delip geçtiği gibi İslâm'dan çıkacaklardır. Bu nedenle kim onlarla karşılaşarsa onları öldürsün. Çünkü onları öldürmenin Allah katında ecir vardır."*⁴⁰⁶

Bu rivâyette ise Hâricîlerin okumuş olduğu Kur'an'ın boğaz çemberine bile ulaşamadığından, onların kalplerine girmesinin mümkün olmadığından bahsedilmiştir.⁴⁰⁷ İbn Ömer'den rivâyet edilen hadiste de: *"Onlardan bir grup ortaya çıktığında kökleri kazınmalıdır."*⁴⁰⁸ ibaresini Abdullah b. Ömer'in yirmiden fazla işittiğini söylemektedir. Bir diğerinde ise Ebû Zer *"Sonra onlar dine"*

⁴⁰³ Bağcı, a.g.m. s. 37.

⁴⁰⁴ İbn Mâce, Mukaddime, 12.

⁴⁰⁵ Hatipoğlu, **Sünen-i İbn Mâce Tercümesi ve Şerhi**, Cilt: 1, s. 295.

⁴⁰⁶ İbn Mâce, Mukaddime, 12.

⁴⁰⁷ Hatipoğlu, **Sünen-i İbn Mâce Tercümesi ve Şerhi**, Cilt: 1, s. 296.

⁴⁰⁸ İbn Mâce, Mukaddime, 12.

dönmeyeceklerdir. Onlar insanların ve hayvanların en kötüleridir."⁴⁰⁹ ifadesi geçmektedir.

Mukaddime’de bu bâb başlığı altında metinleri farklı olmakla birlikte anlamları Hâricîleri zemmeden iki hadis bulunmaktadır. Ebû Galip’ten gelen bir rivâyette Hz. Peygamber şöyle demiştir: *“Gök kubbe altında öldürülen (Hâricîler) öldürülenlerin en kötüleridir. Öldürülenlerin en hayırlısı da onların öldürdüğü kimselerdir. Hâricîler cehennem ehlinin köpekleridir. Bunlar Müslüman iken sonradan kafir oldular.*”⁴¹⁰ İbn Ebi Evfâ’dan gelen bir diğer rivâyette ise *“Hâricîler cehennem ehlinin köpekleridir.*”⁴¹¹ buyrulmuştur.

Bu hadisleri yorumlayan şarihler burada zikredilen kimselerin Hâricîler olduğunu belirtmişlerdir. Rivâyetlerden sadece birinde Havâric ibaresi geçmektedir. Fakat Mukaddime’de yer verilen rivâyetlerin tamamına bakıldığında bu fırkanın Hâricîler olduğu net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. İbn Mâce bu hadislerle şu görüşleri ortaya koymaktadır: Hâricîler’in Kur’an’ı yüzeysel okumaları sebebiyle anlamaları mümkün değildir. Onlar dinden okun avı delip geçtiği gibi çıkmaktadırlar. Bazıları, Hâricîlerin kafir olduklarına hükmetse de cumhur ulema Hâricîlerin kafir ilan edilmemesi görüşünü benimsemişlerdir.⁴¹²

B. Kaderiyye Ve Mürcie İle İlgili Rivâyetler

İbn Mâce Mukaddime’nin iman bölümünde Mürcie ve Kaderiyye mezheplerini yeren ve onların İslâm’dan paylarının olmadığını belirten bir hadise yer vermektedir. Bu hadisin, Ehl-i Hadis’in Mürcie ile iman konusunda, kader konusunda Kaderiyye mezhebi ile de yapılan tartışmaların bir neticesi olarak Mukaddime’ye dahil edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.⁴¹³ Abdullah b. Abbas’tan gelen bir rivâyete göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *“Ümmetim arasında iki sınıf vardır ki onların İslâm’dan nasipleri yoktur. Bunlar Mürcie ve Kaderiyye’dir.”*⁴¹⁴ İman mücerret olarak dilin ikrarından ibarettir diyerek küfürle birlikte iyi ameller fayda vermediği gibi

⁴⁰⁹ İbn Mâce, Mukaddime, 12.

⁴¹⁰ İbn Mâce, Mukaddime, 12.

⁴¹¹ İbn Mâce, Mukaddime, 12.

⁴¹² Sindî, *Hâşiyetü's-Sindî ala İbn Mâce*, Cilt: 1, s. 161.

⁴¹³ Bağcı, a.g.m. s. 27-28.

⁴¹⁴ İbn Mâce, Mukaddime, 9.

imanla birlikte kötü amellerin de zarar vermeyeceğini öne süren Mürcie ile insan fiillerinin önceden tayin ve takdir edildiği fikrini reddeden Kaderiyye mezhebini zemmetme söz konusudur. Hem kader hem iman nazariyesi konularında Ashâbü'l-Hadis ile bu iki mezhep sürekli tartışarak birbirlerinin görüşlerini tenkit etmişlerdir.⁴¹⁵

“Bu iki zümrenin İslâm’dan nasipleri yoktur” ifadesine ve bu konu hakkındaki benzer hadisleri delil göstererek bu fırkaların kafir olduğunu söyleyenler bulunmaktadır. Fakat cumhur ulema ehl-i kıbleyi tekfir etmemişlerdir. Özellikle itikadî konularda hakikati bulmak için var gücüyle gayret eden ve bazı âyet ve hadislerden delil getirmeye çalışan ama delillerin te’vil edilmesinde hataya düşenleri hemen tekfir etmemek gereklidir. Bu kimseler küfrü kendileri seçmemiş olup tüm gayretlerine rağmen Ehl-i Sünnet’in görüşlerinin haklılığı, onlarca tespit edilememiş ve kendi fikirlerinden uzaklaşmamışlardır. Sonuç itibariyle bu kimseler içtihat ederken hataya düşmüşlerdir. İslâm’dan payları yok ifadesi ile onların ahvalinin kötülüğüne, yanlış yola yöneldiklerine ve dolayısıyla da Müslümanlıktan nasiplerinin yok denecek kadar az olduğuna işaret edilmiştir.⁴¹⁶

IV. MUKADDİME’DE YER ALAN MÜTEŞABİH HADİSLER VE TEVİLİ

Erken dönemlerden itibaren haberi sıfatlara dair müşkil ve müteşabih rivâyetler alimlerin zihinlerini meşgul etmiştir. Onlar nezdinde anlaşılması en zor rivâyetlerin bunlar olduğu söylenebilir. Bu rivâyetlerin nasıl anlaşılması gerektiği aynı zamanda Mu’tezile ile Ehl-i Sünnet’in ihtilafa düştüğü önemli konulardan birisidir.

A. Müteşabih Hadis Kavramının Tahlili

Sözlük anlamı ile müteşabih, iki şeyin birbirine benzemesi anlamına gelen “teşabüh” mastarının ismi fâilidir. Teşabüh ise eş-Şibhu mastarının tefaul vezninde gelmiş halidir. Bu mastarlardan türetilmiş “şebbehe”, “eşbehe” ve “şâbehe” fiilleri de benzetmek manasına gelmektedir. Teşâbehe ise müteşabihin fiil şeklindeki kullanımı olup iki şey arasındaki ayırt edilemeyecek seviyedeki benzerliği ifade eder.⁴¹⁷ Bu

⁴¹⁵ Bağcı, a.g.m. s. 28.

⁴¹⁶ Hatipoğlu, *Sünen-i İbn Mâce Tercümesi ve Şerhi*, Cilt: 1, s. 94.

⁴¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Cilt: 13, s. 503.

anlamda müteşabihî iki şeyden birinin zihni ayırmaktan aciz bırakacak şekilde diğerine benzemesi olarak tanımlamak mümkündür.⁴¹⁸

Müteşabih teriminin ıstılahtaki yaygın kullanımı ise manası gizli ve te'vile ihtiyaç duyan, birçok manaya ihtimali olup bunlardan birini seçebilmek için ayrıca bir izaha ihtiyaç duyulan lafız şeklinde ifade etmek mümkündür.⁴¹⁹ İnsanların tüm yönleriyle anlamaktan aciz kaldıkları Allah'ın sıfatlarıyla ilgili nasslar, kevnî mucizeler, gaybî haberler tümüyle müteşabih kategorisine dahil edilmiştir.⁴²⁰ Nitekim müteşabih hadisler hakkında telif edilen eserlerde müteşabih kavramı ana hatları ile sıfat hadisleri hakkında kullanılmasından dolayı müteşabihin esas konusu bu şekilde belirlenmiştir.⁴²¹ Ne var ki bu tür hadislerde ontolojik açıdan birbirinden farklı iki varlıkla ilişkili bazı sıfatların müşterek kullanılması teşabühe neden olmaktadır. Bu nedenle bu konu hakkında yazılan müstakil kitaplarda teşabühü ortadan kaldırmak amacıyla te'vile gidilmiş ve müteşabih hadis kavramı, hadis ilminde böylece kullanılmaya başlanmıştır. Zira erken sayılabilecek bir dönemde hadis ilminin önemli isimlerinden olan Tahâvî (ö. 321/933) bazı âyetler gibi hadislerin de bir kısmının müteşabih olduğunu ifade etmiş, bunların muhkem hadislere müracaat edilmek şartıyla anlaşılacağını vurgulamıştır.⁴²²

B. Müteşabihlerin Yorumu İle İlgili Bazı Kavramlar

Müteşabih hadisler, hadislerin anlaşılması bakımından en zor bölümünü oluşturduğu için bunlar yorumlanırken sıklıkla diğer kavramların kullanıldığı görülmektedir. Te'vil, tefsir, muhkem, müşkil bunların en yaygın olanlarıdır.

⁴¹⁸ Fahreddin er-Râzî, **Allah'ın Aşkınlığı**, trc. İbrahim Coşkun, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 209.

⁴¹⁹ İsmail Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, TDV Yayınları, 18. Baskı, Ankara, 2009, s. 128.

⁴²⁰ Hayri Kırbasoğlu, **Müteşabihat Hakkındaki Yaklaşımların Değerlendirilmesi ve Yeni Bir Yaklaşım Önerisi** (1. Kur'an Sempozyumu, Tebliğ Müzakereler), Ankara, 1994, ss. 363-374.

⁴²¹ Hayri Kırbasoğlu, **Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları Ashâbü'l-Hadis'e Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi**, OTTO Yayınları, Ankara, 2011, s. 147.

⁴²² Osman Bodur, **Müteşâbih Hadislerin Yorumu**, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2016, s. 33.

1. Tefsir

Müteşabih hadislerin yorumuyla ilgili kullanılan kavramlardan biri tefsirdir. Sözlükte beyan etmek, açıklamak anlamındaki fersr kökünden türeyen bu kelime ortaya çıkarmak, açıklamak, kelime ya da sözdeki kapalılığı gidermek demektir. Tefsiri çeşitli tanımları bir araya getirecek şekilde şöyle tanımlamak mümkündür: Belagat, sarf, nahiv gibi dil bilimlerinden muhkem-müteşabih, esbâb-ı nüzul, nasih-mensuh gibi Kur'an ilimlerinden, tarih ve hadis gibi rivâyet ilimlerinden, fıkıh usulü ve mantık gibi yöntem bilimlerinden faydalanılarak Kur'an'ın manalarının beyan edilmesini ve ondan hüküm istinbat edilmesini öğreten ilimdir.⁴²³

2. Muhkem

Muhkem terimi de müteşabih denince akla gelen ilk kelimelerden biridir. Sağlam, güçlü, teçhizâtı ve dayanaklı gibi anlamlara gelen muhkem ıstılahta manası kolayca anlaşılabilen ve açık olan naslara verilen bir isimdir. Bu halde muhkem müteşabihiin zıddı olmakta ve hem âyet hem de hadisler için kullanılmaktadır.⁴²⁴ Bundan hareketle nasıl ki âyetlerde bulunan müteşabih lafızlar muhkem olanlara göre te'vile tabi tutuluyorsa hadislerde bulunan müteşabihler de mesajı net, manası açık olan muhkem hadislerden hareketle anlaşılmalıdır.⁴²⁵

3. Müşkil

Müteşabihlerin yorumunda çokça kullanılan terimlerden birisi de müşkildir. Bir şeyin karışık olması manasına gelen bu terim⁴²⁶ İslâmi literatürde âyet ve hadislerde mevcut olan zor ifadelerin yorumunu konu edinen bir terimdir.⁴²⁷

⁴²³ Abdulhamit Birişik, "Tefsir", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2011, Cilt: 40, ss. 290-294.

⁴²⁴ Tuncay Başoğlu, "Muhkem", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2006, Cilt: 31, ss. 42-44.

⁴²⁵ Bodur, **Müteşâbih Hadislerin Yorumu**, s. 35.

⁴²⁶ İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, Cilt: 11, s. 357.

⁴²⁷ Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 179.

4. Müşterek

Bu konuyla alakalı bir diğer kavram ise müşterektir. Müşterek, lügatte ortaklaşa kullanmak, bölüşmek, paylaşmak anlamlarına gelen şirket ve şirk mastarlarından türemiş bir terim olup ıstılahi olarak birden fazla manaya gelme ihtimali olan terimleri kapsamaktadır.⁴²⁸ Gazâlî Allah’a nispet edilen fevk, suret, nüzul gibi kelimelerin müşterek anlam taşıyan kelimeler olduğunu ifade etmiş, bu tür kelimelerin farklı anlamlarının incelenmesini önemsemiştir. Bu anlamda İbn Furek *Müşkilü’l-Hadis* Mukaddimesinde müteşabih hadisleri te’vil eden kişide bulunması gereken niteliklerin başında müşterek manaları kapsayan kelimeleri bilmeyi zikretmiştir. Hadislerde bulunan *gülmek, nüzul, parmak, maiyyet, ayak ve göz* gibi kelimelerin müşterek yapıda bulunduğunu ifade etmiş, müteşabih hadislerin yorumlanmasında bu kelimelerin farklı anlamlarını bilmenin önemine vurgu yapmıştır.⁴²⁹

5. Te’vil

Müteşabih hadislerin yorumu konusunda en önemli terimlerden biri de te’vildir. Müşkil ve müteşabih özellikleri taşıyan hadisleri yorumlayan İbn Kuteybe eserine, *Te’vilü Muhtelifi’l-Hadis* adını vermiş ve hadislerin açıklanmasında te’vil kelimesini sıkça kullanmıştır. Sözlükte bu kelime dönüp gelmek, dönüp varmak anlamındaki e-v-l fiilinin tefil sigasından türetilmiştir.⁴³⁰ İstılahi olarak ise aralarında yakınlık sağlayan bir delilin olması sebebiyle lafzın zahiri manasından alınarak muhtemel bulunduğu, Kur’an ve sünnete muvafık başka bir manaya hamledilmesidir.⁴³¹ Hadislerde te’vilin tefsir manasına geldiğine işaret edilmiştir. Hz. Peygamber’in Allah’tan İbn Abbas’a te’vili öğretmesi niyazında bulunurken Kur’an’ı açıklama ilmini kastettiği belirtilmektedir.⁴³²

⁴²⁸ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, Cilt: 10, s. 449.

⁴²⁹ İbn Fûrek, *Müşkilü’l-Hadis ve Beyanüh*, Thk. Mûsâ Muhammed Ali, Âlemü’l-Kütüb, Beyrut, 1985, s. 10.

⁴³⁰ Topaloğlu, Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s. 323.

⁴³¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Te’vil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 2012, Cilt: 41, ss. 28-31.

⁴³² Yavuz, “Te’vil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 41, ss. 28-31.

Te'vil, akli bir metot olarak Allah'ın zâtına yakışmayacak tasavvurları insan zihninden uzaklaştırmak amacıyla kullanılan ve vahiy ile sabit olan dînî inançlar ile akıl arasında bağdaştırıcı, yaklaştıracı bir araç olarak dinde mevcut olan bir unsurdur. Genel düşünce tarihinde uzun bir geçmişi vardır. İslâm dini gelmeden önce Hristiyan ve Yahudi mütekellimler buna benzer gayretler sarf etmişler ve özellikle İslâm dünyasında Eş'arî, Şîa ve Mu'tezile kelimcileri tecsim ve teşbih içeren tasavvurları zihinden uzaklaştırmak amacıyla çokça çaba sarf etmişlerdir.⁴³³

Te'vili yapılacak olan kavramlarla ilgili şu şartların bulunması gerektiği söylenmiştir:

a) Verilen mananın Allah hakkında sübutunun kati olması gerekmektedir. Örneğin "fevkiyyet" i derece üstünlüğü ile te'vil etmek gibi.⁴³⁴

b) Âyet ve hadisleri zahiriyle ele aldığımızda tecsim ve teşbihe götürüyorsa ya da Allah'a mekan isnadına varılacaksa o zaman te'vil cihetine gidilmelidir. Bu ancak, Allah'a nispet edilmesi aklen imkansız olan yaratılmışların niteliklerini Allah'a nispet gibi bir durum zuhur ettiği zaman yapılmalıdır.⁴³⁵

c) Te'vil edilecek olan kelimenin iki farklı manaya gelme ihtimali olmalıdır.

d) Te'vil sebebiyle dînî esaslardan birini yıkacak bir manaya ulaşmamamız gerekmektedir. Bu yüzdendir ki Râzî ve Gazâlî gibi Ehl-i Sünnet kelimcileri şu noktada ittifak etmişlerdir: "Dinin akide esasları ve önemli konularına taalluk etmeyen konulardaki te'vil sahibini küfre götürmez ama önemli akaid esasları konusundaki te'vil delilsiz bir şekilde zahirini tağyir eden kişinin tekfirini gerektirir."⁴³⁶

Netice itibariyle haberi sıfatları zât-ı ilahiye uygun bir şekilde te'vil etmenin, bunları dış anlamları üzere bırakıp keyfiyetinin bilinemeyeceğini ifade etmekten daha mantıklı ve daha faydalı ve tevhid akidesine daha uygun olduğu söylenebilir.

⁴³³ Abdülhamid, **İslâm'da İ'tikadî Mezhepler ve Akaid Esasları**, s. 220.

⁴³⁴ Gazâlî, **İnançta Hassas Ölçüler**, s. 50.

⁴³⁵ Abdülhamid, **İslâm'da İ'tikadî Mezhepler ve Akaid Esasları**, s. 227.

⁴³⁶ Abdülhamid, **İslâm'da İ'tikadî Mezhepler ve Akaid Esasları**, s. 227.

C. Müteşabih Hadislerin Yorumunda Genel Yaklaşımlar

1. Ehl-i Sünnet'in Yaklaşımı

Hız. Muhammed'in (s.a.v.) yakın ashâbı âyetlerin iniş ve vahyin arz etmiş olduğu farklılıkların sebeplerini bizzât Hız. Peygamber'den işitmek ve onun davranışlarından görmek suretiyle anlamaktaydılar. Hız. Peygamber'le yapmış oldukları sohbetlerin nuru onların üzerindeki tereddüt ve şüphe karanlığını kaldırmaktaydı.⁴³⁷

Sayılarının çokluğu ve tabakalarının farklılığına rağmen ashâb Hız. Peygamber'e Allah Teâlâ'nın Kur'an-ı Kerim'de ve sünnette kendisini nitelediği şeylerin anlamını sormaları ile ilgili sahih ya da zayıf herhangi bir rivâyet gelmemiştir. Onlar vahyin ilk muhatapları olmaları sebebiyle bu sıfatların manasını anlıyorlar ve sıfatlar meselesinde konuşmuyorlardı. Onlar yed, vech, ısbâ' gibi sıfatları kabul ediyorlar ve bunları mahlukatın özelliklerine benzetmekten nefyediyorlardı. Bu tarz sıfatları teşbih ve teciime düşmeden kabul ediyorlar ve Allah'ı ta'tilsiz tenzih ediyorlardı. Onlardan hiçbirisi bu meseleler hakkında te'vil cihetine yönelmemiştir. Tümü sıfatları olduğu gibi kabul etme hususunda fikir birliği etmişlerdir. Onlar daha çok namaz, oruç, hac, zekat gibi amelî meseleler üzerinde yoğunlaşmışlardır.⁴³⁸

Hız. Peygamber ve ashâbın yolunu takip eden selef alimleri Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde geçen müteşabihleri yorumlamaktan uzak durmuşlar, bunların bilgisinin Allah katında olduğunu dile getirmişlerdir.⁴³⁹

Selef'in çoğunluğu sıfatları zâtî, fiilî, haberi gibi ayrıma tabî tutmadan kabul ederek hepsini sıfat olarak tanımlamışlardır. Onlar yed, vech, ayn, ısbâ' gibi haberi sıfatları delilleriyle ispat etmeye çalışıyorlar, tevhid ilkesinden hareketle mahlukatta bulunan hiçbir şeyin Allah'a benzemesinin söz konusu olmadığını ifade ediyorlardı. Onlar "*Rahman arşa istiva etti*"⁴⁴⁰, "*İki elimle yarattım*"⁴⁴¹ gibi âyetler hakkında burada kastedilen manayı bilmekten aciziz demişlerdir. Onlara göre bu âyetlerin

⁴³⁷ Ebü'l-Vefâ et-Teftâzânî, **Kelâm İlminin Belli Başlı Meseleleri**, trc. Şerafettin Gölcük, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1980, s. 117.

⁴³⁸ Koçyiğit, **Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar**, s. 16.

⁴³⁹ Fığlalı, **Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri**, s. 24.

⁴⁴⁰ Taha, 20/5.

⁴⁴¹ Sâd, 38/75.

imtihan için indirilmiş olması mümkündür. Bundan ötürü bunlar üzerinde duraksama (tevakkuf etmek) ve nasıl geldilerse o şekilde iman etmek vaciptir demektirler. Zira insanlar tecsim ve teşbihi andıran bu âyetlerin te’vil ve tefsirlerini bilmekle sorumlu değildirler⁴⁴² demişlerdir.

Hanefi mezhebinin kurucusu olan Ebû Hanîfe (ö.150/767) de selef alimlerinden biri olarak Kur’an’da geçen “nefs”, “yed”, “vech” gibi sıfatların varlığını kabul ederken bunların keyfiyetinin ise bilinemeyeceğini ifade etmiştir. O, Allah’ın eli onun nimeti ya da kudretidir şeklindeki yorumları kabul etmemektedir. Zira bu durumda ona göre Allah’ın sıfatı iptal edilmiş olur. Onun elinin keyfiyetsiz olduğu gibi rızası ve gazabı da keyfiyetsiz sıfatlarındandır. O, Allah’ın sıfatlarını iptal edenlerin Kaderiyye ve Mu’tazile mezhepleri olduğunu söylemiştir.⁴⁴³ Her ne kadar Ebû Hanîfe fıkıh alanında akılcı olsa da itikatta selefidir. Bununla beraber o, teşbih fikrini de tenkit etmiştir.⁴⁴⁴

Yine Malik b. Enes (ö. 179/795) istiva hakkında soru sorulunca “istiva malum, keyfiyeti meçhul, ona inanmak vaciptir, ondan sormak ise bidattir” şeklinde cevap vermiştir. Onun bu sözü haberi sıfatlar konusunda selefin temel ilkesi olmuştur. Süfyan es-Sevrî (ö. 161/778), İshak b. Râhûye (ö. 238/853), Dâvûd b. Ali el-İsfahânî (ö. 270/883), Ahmed b. Hanbel gibi alimlerin de bu görüşe tabi oldukları ifade edilmiştir. Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857), Abdullah b. Said el-Küllâbî (ö. 240/854), Ebû’l-Abbas el-Kalânîsî de bu yoldan giderek selef itikadını güçlendiren alimler olmuşlardır.⁴⁴⁵

Kısaca haberi sıfatlar konusunda görüşlerini özetlediğimiz selef, Hz. Peygamber’in övgüsüne mazhar olup, itikatlarının berraklığı ve temizliği ile ümmetin parıldayan yıldızları olan Ehl-i Sünnet’i Hâssa’dır. Dört mezhep imamı da itikatta selefidir. Bu isimler sıfatlar hususunda da aynı görüşü paylaşmışlardır. Onlar müteşabihler hakkında te’vilden sakınmışlar, bunlara gönülden iman etmişler, şek ve şüpheden de uzak durmuşlardır.⁴⁴⁶

Selefin müteşabih âyetler ve hadisler karşısında böyle bir metot geliştirmelerinin sebeplerinden biri bu nassların içeriğinin metafizik alanına

⁴⁴² İbn Kesir, **el-Bidâye ve’n-Nihâye**, s. 25.

⁴⁴³ Ebû Hanîfe, **Fıkhü’l-Ekber**, s. 54.

⁴⁴⁴ Aydın, a.g.m. s. 136.

⁴⁴⁵ Şehristânî, **el-Milel ve’n-Nihâl**, Cilt: 1, s. 93.

⁴⁴⁶ Toprak, Gölcük, **Kelam**, s. 53.

girmesidir. Çünkü metafizik alana ait aktarılan bilgilerin kesin bir şekilde anlaşılmasının zorluğu ortadadır.⁴⁴⁷ Bunun sebebi ise te'vilin zan ifade etmesidir. Allah'ın sıfatları meselesinde zan ile hüküm vermek doğru değildir. Şâyet nasslar Allah'ın muradının dışında yorumlanırsa hataya düşülmüş olur.⁴⁴⁸ Te'vil, müfessirlerin dînî ve siyasî görüş açılmasına göre farklılık arz edebilir. Şâyet iş te'vile bırakılırsa birbirine taban tabana zıt kapılar açılmış olur. Bu durum ise ümmeti tefrikaya götürür. Ümmeti parçalamak haram olduğu gibi buna sebep olan şeyler de haramdır.⁴⁴⁹ Bu ilkelerden hareket eden selef alimleri müteşabih nassların te'viline şiddetle karşı çıkmışlardır. Onlar “*İki elimle yarattığıma secde etmekten seni men eden nedir?*”⁴⁵⁰ âyetini okurken ellerini oynatanın ellerinin kesilmesi gerektiğini söyleyecek kadar bu konu üzerinde titizlikle duruyorlardı. Bu sıfatlar Kur'an'da nasıl geldiyse o şekilde inanıyorlar, bunların tecsim ve teşbih içermediğini de ifade ediyorlardı.⁴⁵¹

2. Mu'tezile'nin Yaklaşımı

İslâm düşünce tarihinde müteşabih nassları akılcılıkla yorumlamaya çalışan ilk mezhep olarak bilinen Cehmiyye'nin en temel özelliği akla ciddi önem atfetmeleridir.⁴⁵² Akıl öyle bir şeydir ki yeri geldiğinde âyetlerdeki zahiri bilgiyi terk ettirebilecek bir donanıma sahiptir. Onlar sıfatları açıklarken hem teşbih ve teciime yönelmişler hem de sıfatları nefyederek Allah'ı bütün sıfatlardan soyutlayan kimseler olmuşlardır.⁴⁵³ Bu düşünce tarzını ilk ortaya koyan kişinin Cehm b. Safvân (ö. 128/745) olduğu belirtilirken bazı eserlerde ise öncü olan kişinin Ca'd b. Dirhem olduğu Cehm'in ise ondan etkilendiği iddia edilmiştir.⁴⁵⁴

Haberî sıfatların te'viline yönelen Cehmiyye mezhebine göre akılla nakil çeliştiği zaman naklin akla göre te'vil edilmesi gerekmektedir.⁴⁵⁵ Bu şekilde

⁴⁴⁷ Bodur, **Müteşâbih Hadislerin Yorumu**, s. 120

⁴⁴⁸ Aydın, a.g.m. s. 139.

⁴⁴⁹ Abdülhamid, **İslâm'da İ'tikadî Mezhepler ve Akaid Esasları**, s. 213.

⁴⁵⁰ Sad, 38/75.

⁴⁵¹ Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihâl**, Cilt: 1, s. 104.

⁴⁵² Gölcük, “Cehmiyye”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 7, ss. 234-236.

⁴⁵³ Toprak, Gölcük, **Kelam**, s. 214.

⁴⁵⁴ Koçyiğit, **Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar**, s. 133-134.

⁴⁵⁵ Gölcük, “Cehmiyye”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 7, ss. 234-236.

düşünmeleri onları Allah'ın sıfatlarını nefy, âyetleri kendi görüşleri etrafında te'vil, hadisleri de reddetmelerine yol açmıştır. Örnekle açıklamak gerekirse Cehmiyye kelam sıfatının Allah'a nispet edilmesinin yanlış olduğunu ileri sürmektedir. Bu anlayışa göre Hz. Musa ile Allah'ın konuşması, bir varlıkta ses çıkarması ve bunu Hz. Musa'ya işittirmesi şeklinde olmuştur.⁴⁵⁶ Akli merkeze koyup nakli ona göre incelemeye tabi tutan bu mezhep, fikirlerinin bir neticesi olarak Allah'a nispet edilen dıhk, rahmet, gazap, ferah gibi sıfatları da reddetmişlerdir.⁴⁵⁷

İtikadi bir mezhep olmaktan ziyade akli hiçbir gücün altına koymadan âyetleri te'vil etme metodu ile sistemleşen bu mezhep te'vil meselesi hakkında en çok Mu'tezile'yi etkilemiştir. Başlangıç itibariyle İslâm dinini değişik fikri akımlara karşı müdafaa etmek amacıyla ortaya çıkan Mu'tezile de akla ciddi manada önem atfetmiş ve müteşabih nassları beş temel ilkeleri etrafında te'vil etmeye çalışmışlardır.⁴⁵⁸ Bilhassa haberi sıfatların te'vilinde tevhid ilkesine getirmiş oldukları yorum dikkat çekicidir. Onlar bu anlayışları gereği Allah'ın zâtından gayrı sıfatlarını ondan nefyetmişler, müstakil sıfatları kabul etmenin Allah'a bazı şeyleri ortak koşmak anlamına geleceğini söylemişlerdir.⁴⁵⁹ Müteşabih hadisler hakkında da izahlar ortaya koyan Mu'tezile *"Kıyamet günü Rabbimizi ayın on dördünde kameri gördüğünüz gibi göreceksiniz, O'nu görmekte hiçbir sıkıntı çekmeyeceksiniz"*⁴⁶⁰ rivâyetini Allah'ın yaratılmış olanlarda bulunan bir vasıfla nitelemenin caiz olmayacağı görüşünden hareketle kabul etmemişlerdir.⁴⁶¹

Mu'tezile'nin Allah'ın sıfatlarını ondan nefyetmesinin sebebi Maniheizm'in düalizmine, Hristiyanlıktaki teslis akidesine karşı Allah'ın birliğini savunmaktır. Bu durum büyük ölçüde Haşeviyye, Müşebbihe, Mücessime ve bazı gulat Şîî mezhepler arasında görülen Allah'a cismaniyet atfedilmesinden şiddetle kaçınmanın bir neticesidir.⁴⁶²

⁴⁵⁶ Koçyiğit, **Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar**, s. 61.

⁴⁵⁷ Bodur, **Müteşâbih Hadislerin Yorumu**, s. 127.

⁴⁵⁸ Talat Koçyiğit, Cehmiyye (Mu'tezile)'de Akılcılık, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 1, Ankara, 1968, Cilt: 16, ss. 103-122.

⁴⁵⁹ Ali Budak, "Haberî Sıfatlara Dair Rivayetlerin Te'vil Yoluyla Çözümü Bağlamında Râzî'nin Esâsü't-Takdîs Adlı Eseri", **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 19, 2011, Cilt: 10, ss. 37-77.

⁴⁶⁰ İbn Mâce, Mukaddime, 13.

⁴⁶¹ Bodur, **Müteşâbih Hadislerin Yorumu**, s. 130.

⁴⁶² William Thomson, "İslâm ve Mezhepler", Trc. Adil Özdemir, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 1, İzmir, 1983, ss. 1-21.

Mu'tezile mezhebi te'vili akli bir metot olarak benimsemiş, Allah'ın zâtına uygun olmayan durumları, tasavvurları ve sıfatları zihinlerden uzaklaştırmanın yolunun mecazi te'vilden geçtiğini savunmuştur. Onlar Kur'an ve sünnette zahiri manaları esas alındığı takdirde tecsim ve teşbihe götürecek ve bu şekilde Allah'a bir takım insani sıfatlar, düşünceler ve duygular izafe ettirecek birtakım ifadeler görmüşlerdir. Onlar söz konusu sıfatların zahiri manalarından diğer mecazi manalara hamledilmelerinin zorunlu olduğunu söyleyerek ⁴⁶³ müteşabih nassların te'vil edilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir.

Müteşabih hadisleri antropomorfist bir şekilde ele alıp teşbih ve tecsime düşen fırkalara karşı tepki koyan Mu'tezile, hadislerde geçen bazı bilgileri akla aykırı olduğu gerekçesiyle reddetmiştir. İbn Kuteybe, "onlar akıl yürütmeyi önemseyip, Allah'tan teşbihi nefyederek tevhidi tesis etmeye çalışırken sıfatları iptal ettiler" şeklinde değerlendirmede bulunarak onların içinde bulunduğu durumu özetlemiştir. Sonuç itibariyle ifade etmek gerekirse Mu'tezile, tevhid ve tenzih akideleri gereğince müteşabihlerin yorumunda aklı öncelemiş ve müteşabih rivâyetler konusunda da bu sistemi takip etmiştir. Onlara göre aklın mahiyetini anlayıp kavrayamadığı rivâyetlerin kabul edilmesi mümkün değildir.⁴⁶⁴

D. Tecsim İfade Eden Rivâyetler

Müteşabih hadisleri konu edinen eserlerde teşbih ve tecsimi ihtiva eden hadisler tespit edilmiş, onları lafzi olarak kabul etmenin tevhid ilkesine aykırı olması sebebiyle te'vil edilmeleri gerektiği ifade edilmiştir.

1. Allah'ın Gülmesi

İbn Mâce Hz. Peygamber'e isnad edilen Allah'ın isim ve sıfatlarını ispat eden hadislere Mukaddime'sinde yer vermiştir. Bu isim ve sıfatlarla ilgili hadisler diğer hadis mecmualarında da bulunmaktadır. Mukaddime'de yer alan bazı rivâyetlerde Allah'ın dahki/gülmesinden haber verilmiştir.

⁴⁶³ Abdülhamid, **İslâm'da İ'tikadî Mezhepler ve Akaid Esasları**, s. 222.

⁴⁶⁴ Bodur, **Müteşâbih Hadislerin Yorumu**, s. 132.

عَنْ أَبِي رَزِينٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «ضَحِكُ رَبِّنَا مِنْ قُنُوطِ عِبَادِهِ، وَفُرْبِ غَيْرِهِ» قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَوْ يَضْحَكُ الرَّبُّ، قَالَ: «نَعَمْ»، قُلْتُ: لَنْ نَعْدَمَ مِنْ رَبِّ يَضْحَكُ خَيْرًا

Ebû Rezîn'den (r.a.) nakledildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *“Sıkıntılı durumların değişmesi yakın olmakla beraber kulların ümitsizliğe kapılmalarına Allah güldü. Ebû Rezîn: Hz. Peygamber’e Cenâb-ı Hak güler mi? diye sual ettim dedi. Hz. Peygamber (s.a.v.) Ebû Rezîn’e: Evet! dedi. Bu cevap üzerine Ebû Rezîn: Gülmek sıfatını taşıyan Allah ü Teâlâ’dan her zaman iyilik buluruz, dedim.”*⁴⁶⁵

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّ اللَّهَ يَضْحَكُ إِلَى رَجُلَيْنِ يَقْتُلُ أَحَدُهُمَا الْآخَرَ، كِلَاهُمَا دَخَلَ الْجَنَّةَ، يُقَاتِلُ هَذَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيُسْتَشْهِدُ، ثُمَّ يَتُوبُ اللَّهُ عَلَى قَاتِلِهِ فَيُسَلِّمُ، فَيُقَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيُسْتَشْهِدُ»

Ebû Hüreyre (r.a.)’den aktarılan bir hadise göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle demiştir: *“Birbirlerini öldürüp ikisi de cennete giren kimseler hakkında Allah güler. Onlardan birisi Allah yolunda cihat eder sonra şehit olur. Allah onu şehit eden kimsenin tövbesini kabul eder, o da Müslüman olup Allah yolunda cihada katılır ve şehit oluncaya dek mücadele verir ve şehit olur. Böylece her ikisi de cennette buluşurlar.”*⁴⁶⁶

عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " إِنْ اللَّهَ لَيَضْحَكُ إِلَى ثَلَاثَةٍ: لِلصَّافِّ فِي الصَّلَاةِ، وَلِلرَّجُلِ يُصَلِّي فِي جَوْفِ اللَّيْلِ، وَلِلرَّجُلِ يُقَاتِلُ، (أَرَأَاهُ قَالَ: خَلْفَ الْكُتَيْبَةِ) "

Ebû Saîd el-Hudrî’den (r.a.) nakledilen bir rivâyete göre Allah’ın Resulü’nün (s.a.v.) şöyle söylediği rivâyet edilmiştir: *“Allah, şüphesiz şu üç şeye çok güler, çokça razı olur: Namazda durulan safa, gecenin ortasında namazını ikame eden kişiye ve Allah yolunda savaşan kişiye.”*⁴⁶⁷

İbn Mâce’nin Mukaddime’sinde üç hadis, haberi sıfatlardan biri kabul edilen “dihk” yani (gülmek) ile ilgilidir. Hakiki manada gülmek fiili Allah’a isnat edilemeyeceği için bu konuda çeşitli te’viller yapılmış ve bu müteşâbih hadisler yorumlanma cihetine gidilmiştir.

Mezkûr hadislerde geçen “gülme” lafzı Allah’a nispet edilmekte ve onun fiili sıfatlarından kabul edilmektedir. Bazı alimlere göre Allah’ın gülmesi ile ihsan ve rahmetinin bolluğu, rıza ve hayrı dilemesi kastedilmiştir. Bazı muhakkik alimlere göre

⁴⁶⁵ İbn Mâce, Mukaddime, 13.

⁴⁶⁶ İbn Mâce, Mukaddime, 13; Buhârî, Cihâd, 28.

⁴⁶⁷ İbn Mâce, Mukaddime, 13.

de bir şeyin tesiri altında kalmak kabilinden olan gülmek ve benzeri sıfatlar Allah'a izafe edildiğinde o niteliğin sonucu kastedilmiş olur. Bu te'vile göre Allah'ın gülmesi, "Allah güldürdü ya da gülmek vasfının neticesi olan ikram ve rahmetini insanlara bahşetti" şeklinde te'vil edilmiştir. Ehl-i tahkikin anlayışına göre mezkûr vasıf Allah'ın sıfatlarından olup onu kabul etmek gerekir. Bununla beraber Allah'ın zâtı her türlü teşbih ve tecsimden tenzih edilir. Nitekim İmam Malik'e (ö. 179/795) istivanın mahiyeti sorulduğu zaman istiva malum, keyfiyeti meçhuldür, buna inanmak vacip, bundan sormak ise bid'attir⁴⁶⁸ demiştir.

Fahreddin Râzi (ö. 606/1210) bu lafız ile ilgili te'vil cihetine giden mütekellimlerden biridir. Kur'ân-ı Kerîm'de bu lafız geçmemekte olup hadislerde kullanılmaktadır. O, bu hadisi âyet ile te'vil etmeye çalışmış ve Kur'ân-ı Kerîm'den şu âyeti delil getirmiştir: "*Güldüren de O'dur ağlatan da.*"⁴⁶⁹ Zahirî anlamı ile gülmenin Allah Teâlâ için düşünülmesi muhaldir. Bu âyet ışığında hadise bakıldığı zaman gülmek ve ağlamak gibi yaratılmışlara ait özellikler Allah için söz konusu olamaz. Onun şanına, azametine layık olan güldüren de O ağlatan da O'dur⁴⁷⁰ demek sureti ile gülmenin değil insanları güldürenin Allah olduğu şeklinde yorumlamıştır.

İbn Cemâa'ya (ö. 733/1333) göre de dıhk kavramı Allah için muhal olduğuna göre te'vil cihetine gidilmelidir. O, İmam Buhârî'den aldığı bir nakli aktarmış ve Allah'ın gülmesinin Allah'ın rahmeti şeklinde te'vil edildiğini söylemiştir. Dıhk kavramı zahiri manada ele alınmamalıdır. İbn Cemâa,' Allah'ın gülmesi ibaresini Allah'ın kullarının yapmış olduğu iyilik, güzelliklerden razı ve hoşnut olması ve bunun neticesinde de kullarına kerem ve ihsanı ile lûtfetmesidir⁴⁷¹ şeklinde yorumlamıştır.

Hadislerde geçen gülme fiilinin hakiki manada Allah'a isnat edilmesinin teşbih ve tecsime götürmesi nedeniyle bu sıfat yorumlanmıştır. Bunun sonucunda iki görüş ortaya çıkmıştır: Allah gülmez, çünkü O güldüren ve ağlatandır. İkinci görüşe göre ise Allah'ın kullarının yapmış olduğu amellerden razı ve hoşnut olması yapılan bu eylemlere rızasının olması şeklinde te'vil edilmiştir.⁴⁷²

⁴⁶⁸ Sindî, *Hâşiyetü's-Sindî ala İbn Mâce*, Cilt: 1, s. 116

⁴⁶⁹ Necm, 53/43.

⁴⁷⁰ Râzî, *Allah'ın Aşkını*, s. 169-170.

⁴⁷¹ Bedruddîn İbn Cemâa, *İlahi Sıfatlara Dair Te'viller*, trc. Osman Bodur, Necla Bodur, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 155-156.

⁴⁷² Köktaş, *Tüm Yönleri ile Akâid Hadisleri*, s. 64.

2. Allah'ın Üstte Oluşu

Kur'an-ı Kerim'de ve Hz. Peygamber'den nakledilen bazı hadislerde “fevka” lafzının farklı anlamlara geldiği ve bu rivâyetler te'vil edilirken kelimenin en uygun anlamının tercih edildiği görülmektedir. İbn Mâce de Mukaddime'sinde “fevka” lafzı ile ilgili bir rivâyete yer vermiştir.

عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " بَيْنَا أَهْلُ الْجَنَّةِ فِي نَعِيمِهِمْ، إِذْ سَطَعَ لَهُمْ نُورٌ، فَرَفَعُوا رُءُوسَهُمْ، فَإِذَا الرَّبُّ قَدْ أَشْرَفَ عَلَيْهِمْ مِنْ فَوْقِهِمْ، فَقَالَ: السَّلَامُ عَلَيْكُمْ يَا أَهْلَ الْجَنَّةِ قَالَ: وَذَلِكَ قَوْلُ اللَّهِ: {سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبِّ رَحِيمٍ} [يس: 58] ، قَالَ فَيَنْظُرُ إِلَيْهِمْ، وَيَنْظُرُونَ إِلَيْهِ، فَلَا يَلْتَفِتُونَ إِلَى شَيْءٍ مِنَ النَّعِيمِ، مَا دَامُوا يَنْظُرُونَ إِلَيْهِ، حَتَّى يَحْتَجِبَ عَنْهُمْ، وَيَبْقَى نُورُهُ وَبَرَكَتُهُ عَلَيْهِمْ فِي دِيَارِهِمْ

Câbir b. Abdillâh'dan (r.a.) rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle demiştir:

“Cennet ashâbı kendilerine ihsan edilen nimetler içinde bulunurken ansızın onlara doğru bir nur yükselecektir. Cennet ehli başlarını havaya kaldırıp bu nuru göreceklerdir. Bu anda Cenâb-ı Hak şerefine uygun bir uluvv ve azametle onların üzerinde zuhur edecektir. Bundan sonra Allah: " سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبِّ رَحِيمٍ " “Selam olsun sizlere ey cennet ashâbı!”⁴⁷³ diye seslenecektir. Hz. Peygamber sonra şöyle dedi: Allah'ın cennet ashâbına vermiş olduğu selam Yasin Suresi'nde geçen bu âyette bulunan selamdır. Selam verildikten sonra Allah, cennet ashâbına bakar onlar da Cenâb-ı Hakk'a bakarlar. Onlar Cenâb-ı Hakk'a nazar ettikleri müddetçe başka bir şeye tenezzül etmezler. Sonunda Cenâb-ı Hak kendi zâtını onlar tarafından görünmez hale getirir. Lakin Allah'ın nuru ve bereketi cennet ashâbının mevkilerinde ve onların üstünde devam eder.”⁴⁷⁴

Hadiste geçen “Allah Teâlâ'nın şanına yaraşır bir yükseklik ve yücelikte onların fevkinde zuhur edecektir.” kısmının te'vile muhtaç olduğu ortadadır. Bu nedenle Allah için herhangi bir cihet olması düşünülemez. Bu itibarla onların üzerinde derken onların üstündeki bir mekan ya da semt kastedilmemiştir. Burada zât-ı ilahiye layık bir yücelik ve üstünlük murad edilmiştir. Aynı şekilde “Allah onlara bakar” cümlesi de te'vile muhtaçtır. Nitekim Allah her zaman kullarına bakar ve onları görür. Onun bakışından hiçbir şey gizli kalmaz. Mezkûr hadiste geçen bakıştan maksat ya cennet ehline önceden vermiş olduğu lütfun haricinde yeni bir rahmet nazarı ile bakmasıdır ya da Allah'a bakış cennet ehline herkes tarafından görülecek bir bakış olacaktır şeklinde yorumlanabilir. Bu rivâyette Allah'ı görenlerin cennet ehli olduğu ifade edilmiştir. Bu ifade genel bir ifade olup hem erkekleri hem de kadınları

⁴⁷³ Yasin, 36/58.

⁴⁷⁴ İbn Mâce, Mukaddime, 13.

kapsamaktadır. O halde bu hadis kadınların da cennette Allah'ı göreceklerine işaret eder. Nitekim kadınların Allah'ı görüp görmemeleri meselesi hakkında görüş farklılıkları bulunmaktadır.⁴⁷⁵

Yine bu hadis özelinde bakıldığında Allah'ın bakması (nazar) lafzının sadece bakmak anlamına gelmediği bilinmektedir. Bu kelimenin Arapça da beklemek, rahmet etmek, şefkat göstermek gibi nice anlamları da bulunmaktadır. Örneğin; "Allah sizin şekillerinize ve eylemlerinize bakmaz" hadisinde nazar kavramı Allah'ın insanların yapmış olduğu fiilleri ve amelleri önemsemesi anlamına gelmektedir.⁴⁷⁶ Nazar kelimesi hakiki manaya hamledilmesi durumunda bakmak için göz organına ihtiyaç duyulur. Allah için ayn (göz) organının muhal olması sebebiyle burada nazar kelimesi itibar göstermek, önemsemek, merhamet göstermek şeklinde te'vil edilebilir.

Kur'ân-ı Kerîm ve bazı hadislerde fevk edatı ile ilgili birtakım rivâyetler gelmiştir. Allah için herhangi bir cihet söz konusu olmadığı için zahiri anlamda yükseklik söz konusu değildir. İbn Arabî'ye (ö. 638/1240) göre bu edatın Cenâb-ı Hak için hem Kur'ân'da hem de hadis rivâyetlerinde kullanılması yücelik ve uluvv⁴⁷⁷ anlamına gelir.

Fahreddin Râzi fevkiyet edatını yorumlarken yine âyetlerden deliller getirme yoluna gitmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de mevcut olan şu âyet-i kerîmeler göz önünde bulundurularak yorumlanmalıdır. "*Firavun'un kavminden ileri gelenler dediler ki: "Seni ve tanrılarını bırakıp yeryüzünde bozgunculuk çıkarsınlar diye mi Musa'yı ve kavmini serbest bırakacaksın?" Firavun: "Biz onların oğullarını sürekli öldürüp kızlarını sağ bırakacağız. Elbette biz onları ezecek üstünlükteyiz" dedi.*"⁴⁷⁸ Ona göre nasslarda mevcut olan *fevka* edatı Allah'ın kudretine işaret etmektedir. Alemde ne var ne yok ise onun kuvvet, kudret ve saltanatının içindedir.⁴⁷⁹ İbn Cemâa'ya göre "فوق" edatını hiçbir alim yer yönünden yükseklik olarak yorumlamamıştır. Bu ibare kudret, konum ve mevki yönünden yükseklik anlamına gelmektedir. Bu lafız Allah için kullanıldığında kudret, güç ve mevki yönüyle Allah ü Teâlâ'nın şanına ve yüceliğine işaret eder.⁴⁸⁰

⁴⁷⁵ Hatipoğlu, *Sünen-i İbn Mâce Tercümesi ve Şerhi*, Cilt: 1, s. 322-323.

⁴⁷⁶ Bodur, *Mütesâbih Hadislerin Yorumu*, s. 229.

⁴⁷⁷ Bodur, *Mütesâbih Hadislerin Yorumu*, s. 207.

⁴⁷⁸ Araf, 7/127.

⁴⁷⁹ Râzî, *Allah'ın Aşkınılığı*, s. 185.

⁴⁸⁰ İbn Cemâa, *İlahi Sıfatlara Dair Te'viller*, s. 72-73.

3. Allah'ın Amâ'da Olması

İbn Mâce'nin Mukaddime'sinde yer alan bir rivâyette geçen "fî amen" terkinin Allah hakkında kullanıldığı zaman tevhid ve tenzih inancına zıt olması sebebiyle te'vil edilmesi gerekmektedir.

عَنْ أَبِي رَزِينٍ، قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَيْنَ كَانَ رَبُّنَا قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ خَلْقَهُ؟ قَالَ: «كَانَ فِي عَمَاءٍ، مَا تَحْتَهُ هَوَاءٌ، وَمَا فَوْقَهُ هَوَاءٌ، وَمَا تَمَّ خَلْقٌ، عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ»

Ebû Rezîn'den (r.a.) nakledilen bir rivâyete göre o Hz. Peygamber'e (s.a.v.): *"Ey Allah'ın Resulü! Rabbimiz kainatı yaratmadan evvel nerede bulunuyordu? diye sordu. Hz. Peygamber'de (s.a.v.) cevaben ona: Üstünde de altında da hava olan amâdaydı, bulut içindeydi dedi. Orada mahluk bulunmamaktaydı sonra Allah arşını su üzerinde yarattı buyurdu."*⁴⁸¹

Alimlerin çoğunluğu bu rivâyeti sıfat hadislerinden kabul etmişler ama manasına vakıf olamadıklarını, çözüm işini de ehline bıraktıklarını ifade etmişlerdir. Sindî bu hadis hakkında açıklamalar yapan alimlerin beyanlarını şu şekilde ifade etmiştir: "Bazı alimlere göre buradaki soru "Rabbimiz nerede?" değil "Rabbimiz'in arşı nerede idi?" sorusudur. Bu şekilde anlaşılırsa mahlukat ibaresinden arş müstesna olur. Bu yoruma göre hadisin açıklanamayan bir hali kalmamış olur. Çünkü netice itibariyle soru da cevap da arşa nispet edilmiş olmaktadır. Mezkûr hadiste geçen "amâ" bulut anlamına gelmektedir. Soruyu soran kişi hiçbir şey yaratılmamışken "Rabbimiz neredeydi?" diye sorduğuna göre cevap hiçbir şey yaratılmamışken Rabbimiz yaratılmış olan bulutun içindeydi cümlesinin doğru bir yorum olmadığı da ortadadır."⁴⁸²

Hadisin metninde geçen "ne altında hava var ne üstünde hava var" ifadesi Allah'a herhangi bir yer isnat edilmemesi için kullanılmıştır. Zira bulutun herhangi bir mekan kaplamadan var olması mümkün değildir. Ravinin sorusu mekana ait olduğu için cevap da mekan ile verilmiştir. Hiçbir şey yaratılmadan önce kendisi de bir yaratık olan bulutun olmaması mümkün olmadığından Allah için bir mekan düşünülemez."⁴⁸³

Hz. Peygamber'e Allah Teâlâ arşı yaratmadan önce neredeydi diye sorulmuş olup Hz. Muhammed de cevaben altı üstü hava olan "amâ"da idi diyerek cevap

⁴⁸¹ İbn Mâce, Mukaddime, 13.

⁴⁸² Sindî, *Hâşiyetü's-Sindî ala İbn Mâce*, Cilt: 1, s. 17.

⁴⁸³ Hatipoğlu, *Sünen-i İbn Mâce Tercümesi ve Şerhi*, Cilt: 1, s. 318.

vermiştir. Bu hadisin te'vil edilmesi oldukça güçtür. Arş ile ilgili rivâyetlerden önce bu “amâ” denilen yerin ve anlamının tespit edilmesi gerekmektedir.

İbn Kuteybe *Te'vil*'inde bu konuyu ele almış ve şu açıklamalarda bulunmuştur: O, bu hadis hakkında görüş farklılıklarının olduğunu belirtmiştir. Hadisin başka isnatları da mevcuttur. Rivâyet zincirinde bulunan Veki'nin durumu bilinmemektedir. Hadiste geçen “el-amâ” ibaresi Arapça'da bulut manasına gelir. “el-amâ” lafzı uzatma ile okunursa bulut demektir. Fakat uzatma olmadan okunursa körlük anlamına gelir. Bu şekilde hadisi anlama faaliyetinde bulunulursa Cenâb-ı Hakk'ın mahlukatın bilgisi dahilinde olmayan bir yerde olduğu ortaya çıkar. Altı üstü hava cümlesine gelince bazı kimseler ona bir olumsuzluk “mâ” sı ekleyerek “altında ve üstünde hava olmayan yerde” olarak te'vil etmeye çalıştılar. Nefiy “mâ” sı ilave edilince alt, üst ibareleri ortaya çıkmaktadır. Allah yer, yön gibi izaî şeylerden münezzehtir.⁴⁸⁴ İmam Beyhakî: “Hz. Peygamber, Allah (c.c.) mahlukatı halk etmeden önce kendinden gayrı hiçbir şeyin olmadığını söylemek bağlamında” demiştir. Meselenin esası ise şudur: haberi sıfatlar hakkında herhangi bir hüküm ortaya koyarken senedinde meçhul ravilerin olması ve hadisin zayıf olması sebebiyle kesin hüküm vermek imkân dahilinde değildir.⁴⁸⁵

4. Allah'ın Arş'ta Olması

Kur'an-ı Kerim'de “arş”, “küresi” ve Allah'ın bunlar üzerine istiva ettiğine dair zikri geçen âyetlere uygun olarak Hz. Peygamber'den de muhtelif hadisler rivâyet edilmiştir. Bu rivâyetlerden biri de İbn Mâce'nin Mukaddime'sinde yer almaktadır.

عَنْ عَبَّاسِ بْنِ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ، قَالَ: كُنْتُ بِالْبَطْحَاءِ فِي عَصَابَةٍ، وَفِيهِمْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَمَرَّتْ بِهِ سَحَابَةٌ فَتَنَظَّرَ إِلَيْهَا، فَقَالَ: «مَا تَسْمُونَ هَذِهِ؟» قَالُوا: السَّحَابُ، قَالَ: «وَالْمُزْنُ» قَالُوا: وَالْمُزْنُ، قَالَ: «وَالْعَنَانُ» قَالَ أَبُو بَكْرٍ: قَالُوا: وَالْعَنَانُ، قَالَ: «كَمْ تَرَوْنَ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ السَّمَاءِ؟» قَالُوا: لَا نَدْرِي، قَالَ: «فَإِنَّ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهَا إِمَّا وَاحِدًا، أَوْ اثْنَيْنِ، أَوْ ثَلَاثًا وَسَبْعِينَ سَنَةً، وَالسَّمَاءُ فَوْقَهَا كَذَلِكَ»، حَتَّى عَدَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ، «ثُمَّ فَوْقَ السَّمَاءِ السَّابِعَةِ بَحْرٌ، بَيْنَ أَعْلَاهُ وَأَسْفَلِهِ كَمَا بَيْنَ سَمَاءٍ إِلَى سَمَاءٍ، ثُمَّ فَوْقَ ذَلِكَ ثَمَانِيَةُ أَوْ عَالٍ، بَيْنَ أَظْلَافِهِنَّ وَرُكُوبِنَّ كَمَا بَيْنَ سَمَاءٍ إِلَى سَمَاءٍ، ثُمَّ عَلَى ظُهُورِهِنَّ الْعَرْشُ، بَيْنَ أَعْلَاهُ وَأَسْفَلِهِ كَمَا بَيْنَ سَمَاءٍ إِلَى سَمَاءٍ، ثُمَّ اللَّهُ فَوْقَ ذَلِكَ، تَبَارَكَ وَتَعَالَى»

Abbâs b. Abdülmuttalib (r.a.) şöyle demiştir:

⁴⁸⁴ İbn Kuteybe, *Hadis Müdafaası*, s. 293-294.

⁴⁸⁵ Köktaş, *Tüm Yönleri ile Akâid Hadisleri*, s. 51.

“Hz. Muhammed’in (s.a.v.) içlerinde olduğu bir grupla birlikte Bathâ adlı şehirdeydim. Bu sırada oradan geçen bir buluta bakan Hz. Peygamber: Bunu ne diye adlandırıyoruz? diye sorunca orada bulunanlar: Sehâb, diyoruz dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.): Müzn denildiği de oluyor mu? deyince onlar bu ismin de kullanıldığını söylediler. Hz. Peygamber (s.a.v.) Anân isminin de kullanılıp kullanılmadığını sorunca Hz. Ebû Bekir (r.a.) dedi ki orada bulunanlar bu adın da verildiğini söylediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.): Sizle gök arasında ne kadar mesafenin olduğunu biliyor musunuz? diye sorulduğunda, Oradakiler: Bilemiyoruz dediler. Buna binaen Hz. Peygamber (s.a.v.): Sizle ile gök arasında 71, 72, 73 senelik uzaklık vardır. Onun fevkinde bulunan gök de bu şekildedir. Allah’ın Resulü yedi katmanı sayarak her iki semanın arasında bu kadar uzaklık olduğunu belirtti. Daha sonra sema üzerinde bir deniz var ki altı ile üstü arasındaki uzaklık iki sema arasındaki uzaklık kadardır. Sonra onun daha fevkinde 8 melek mevcuttur ki çatal tırnakları ile sırtları arasındaki uzaklık iki sema arası mesafe kadardır. Bu meleklerin belinde arş mevcuttur. Arşın da altı ile üstü arasındaki uzaklık iki sema arası kadardır. Allah’ın hükmü ve saltanatı arşın fevkindedir.”⁴⁸⁶

Bu rivâyetin başka bir tarikinde Batha’daki mezkûr konuşmanın Hz. Abbas Müslüman olmadan önce meydana geldiğine dair işaretler bulunmaktadır. Batha’nın Mekke yakınında olması da bu işareti desteklemektedir. Orada bulunan topluluk Hz. Ebû Bekir istisna olmak üzere henüz İslâm’la tanışmış değillerdi. Hz. Peygamber de onları süflî alemden ulvî aleme yöneltmek, onların dikkatlerini yere, göklere ve melekut alemine çekmek sonra da Allah hakkında düşünmelerini sağlayarak Allah’a iman etmeye davet etmek istemiştir. Bu sebeple Hz. Peygamber başta bulutla alakalı bir soru sormuş sonra göklerin üstündeki denize, arşı taşıyanlara, arşa ve kainatın yaratıcısı olan Allah’a dikkat çekmiştir.⁴⁸⁷

Cenâb-ı Hak için parmaklarla gösterilebilecek herhangi bir yer yoktur. Böyle bir durumun olması Allah için bölünme, bölünmeme durumuna götürür ki bu da Allah için söz konusu değildir. Bölünme söz konusu olursa mürekkebe olur. Bu bölünme durumu olmazsa atom gibi olur ki bu da gayri mantıkidir.⁴⁸⁸ Arş kavramı Arapça’da padişahın tahtı, koltuğu ve evin çatısı demektir. Bir padişahın saltanatı devrilince o padişahın tahtı yıkıldı şeklinde veciz sözler bulunmaktadır. Evlerde bulunan çatıya da arş adı verilmektedir.

İstiva ile ne kastedildiğine gelince; ilk görüş bir şeyin tamamlanması anlamına geldiği yönündedir. Bu konuda: “O; (Musa) erginlik çağına ulaşmış olgunlaşınca...”⁴⁸⁹

⁴⁸⁶ İbn Mâce, Mukaddime, 13; Tirmizî, Tefsir, 69/1.

⁴⁸⁷ Hatipoğlu, *Sünen-i İbn Mâce Tercümesi ve Şerhi*, Cilt: 1, s. 342-343.

⁴⁸⁸ Râzî, *Allah’ın Aşkını*, s. 68-69.

⁴⁸⁹ Kasas, 28/14.

âyeti delil getirilmiştir. İstiva kelimesinin ikinci manası ise yönelmek, kast etmektir. Allah'ın arşa istiva etmesi, Allah'ın arşı yaratmaya yönelmesi diye te'vil edilmektedir.⁴⁹⁰“*Rahman arşa istiva etti*”⁴⁹¹ âyetinde geçen ve bir harf-i cerr olan "على" ibaresi farklı manalar içermektedir. Yer açısından yükseklik manasına geldiği gibi konum ve mevki bakımından da uluvv yani üstünlük manalarını muhtevidir.

Harf-i cer olarak "على" dikkate alındığında “*Muhakkak sen yüce ahlak üzerinesin*”⁴⁹² âyetinde olduğu gibi yer olarak değil manevi yükseklik yani konumu bildirmektedir. Burada söz konusu olan yükseklik herhangi bir yerin yüksekliği olmayıp sahiplik ve hükmetme manalarına da gelmektedir.⁴⁹³ Bu tür rivâyetleri te'vil cihetine giderken Allah'ın zamandan ve mekândan münezze olma ilkesi daima göz önünde bulundurulmalıdır. Allah arş da dahil olmak üzere hiçbir şeye muhtaç olmadığı gibi kâinatta var olan her şey ona muhtaçtır.

5. Allah'ın Yüzü

Kur'an-ı Kerim'de ve Hz Peygamber'den nakledilen pek çok rivâyette Allah'a “yüz/vech” kelimesi izafe edilmiştir. İbn Mâce de Mukaddime'sinde “vech” ile ilgili bir rivâyete yer vermiştir.

عَنِ الْأَشْعَرِيِّ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «جَنَّتَانِ مِنْ فَضَّةٍ، أُنْبِئُهُمَا وَمَا فِيهِمَا، وَجَنَّتَانِ مِنْ ذَهَبٍ، أُنْبِئُهُمَا وَمَا فِيهِمَا، وَمَا بَيْنَ الْقَوْمِ وَبَيْنَ أَنْ يَنْظُرُوا إِلَى رَبِّهِمْ تَبَارَكَ وَتَعَالَى إِلَّا رِذَاءُ الْكِبْرِيَاءِ عَلَى وَجْهِهِ فِي جَنَّةٍ عَذْنٍ»

Ebû Mûsa el-Eş'arî'den (r.a.) nakledilen bir hadise göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle demiştir: “*Gümüştten iki cennet vardır. Bunların kapları da içindekiler de gümüştendir. Altından da iki cennet vardır. Bunların kapları ve içindekiler de altındandır. Adn cennetinde bulunanların şanı yüce ve mübarek Rablerini görmeleri arasındaki tek engel yüzü üzerindeki Kibriya Rida'sıdır.*”⁴⁹⁴

Kur'an-ı Kerim ve hadislerde geçen ve Allah'a isnat edilen el, yüz, göz, parmak, ayak, varmak, gelmek, semaya inmek, arş üstünde karar kılmak gibi haberi

⁴⁹⁰ İbn Cemâa, *İlahi Sıfatlara Dair Te'viller*, s. 63-64.

⁴⁹¹ Taha, 20/5.

⁴⁹² Kalem, 68/4.

⁴⁹³ Bodur, *Müteşâbih Hadislerin Yorumu*, s. 213-214.

⁴⁹⁴ İbn Mâce, Mukaddime, 13.

sıfatlar Allah'ın sıfatları olup bunlara iman etmek ve te'vile gitmeden ve yaratılmışlara benzetmeden olduğu hal üzere kabul etmek gerekmektedir.⁴⁹⁵

Sadece hadis-i şeriflerde değil Kur'ân-ı Kerîm'de de vech lafzı Allah için kullanılmıştır. “*O’nun zâtı (vechi) hariç her şey helak olacaktır*”⁴⁹⁶ âyetinde bu lafzı yorumlamak için Arap dilinin zengin dil hazinesinden yararlanmak gerekir. Kur'ân-ı Kerîm'de geçen vech lafzı genellikle Allah'ın zâtı olarak tercüme edilmiştir. “Senin vechin için verdim” demek senin için verdim demekle aynı şeydir. Burada Cenâb-ı Hakk'ın zâtına vech lafzı ile kinaye yapılmıştır. Arapça minvalinde vech lafzına baktığımızda Allah'ın vechine Allah'ın zâtı demek mümkündür. Vechin zahir anlamı olan yüz manasında kullanılması Cenâb-ı Hak için muhaldir. Kıyamet kopup tüm yaratılmışlar kaybolunca ebedi olarak kalacak şey Rabbimizin sadece yüzü yani vechi değil bilakis Allah'ın zâtıdır.⁴⁹⁷

Fahreddin Râzi de vech kavramının te'vili konusunda İbn Cemâa ile aynı görüşü paylaşmaktadır. Ona göre de burada kastedilen şey hakiki manada olan yüz olamaz. Âyetler ve hadisler ışığında duruma bakınca vech ile iki şey kastedilmektedir: Birincisi, Cenâb-ı Hakk'ın zâtı, ikincisi ise O'nun razı olmasıdır. O'nun rızasını dil çerçevesinde şöyle yorumlayabiliriz: Kişi bir şeyi sevdiği zaman ona yönelirken yapılacak olan bir şeye meyilli olması hasebiyle kullanılan vech kelimesinin rızadan kinaye olması yerinde bir yorumdur.⁴⁹⁸

Sonuç itibariyle müteşâbih nassların te'vilinde mecazı göz önünde bulundurmak gereklidir. Bu şekilde âyet ve hadislerde geçen bazı lafızlar hakiki manaya hamledilmeyip mecazın kastedildiği anlaşılmaktadır. İlim ehli de bu metodu takip ederek, bu konuda mevcut olan hadisleri yorumlamaya gayret etmişler ve bu hadisleri inkar etmeye yönelmemişlerdir.⁴⁹⁹

Yukarıda zikredilen hadiste ele alınması gereken bir mesele de rida kelimesi ile ilgilidir. Günlük dilde kullanılan rida lafzının Allah'a isnat edilmesi aklen caiz değildir. Durum böyle olunca rida kelimesi tercüme edilirken Allah'ın azamet ve kibriyası olarak te'vil edilmiştir.⁵⁰⁰ Rida yani boydan elbisenin beşeri bütün yönleri ile

⁴⁹⁵ Sindî, *Hâşiyetü's-Sindî ala İbn Mâce*, Cilt: 1, s. 132.

⁴⁹⁶ Kasas, 28/88.

⁴⁹⁷ İbn Cemâa, *İlahi Sıfatlara Dair Te'viller*, s. 87, 88.

⁴⁹⁸ Râzî, *Allah'ın Aşkını*, s. 144-145.

⁴⁹⁹ Bodur, *Müteşâbih Hadislerin Yorumu*, s. 270.

⁵⁰⁰ İbn Cemâa, *İlahi Sıfatlara Dair Te'viller*, s. 174.

kuşatması gibi büyüklük ve azamet sahibi olan Allah'ın bu vasıfları, mahiyetini anlayamayacağımız şekilde bilakeyf kuşatmıştır.⁵⁰¹

6. Kalplerin Rahman'ın Parmakları Arasında Olması

İbn Mâce'nin Mukaddime'sinde yer verdiği bir rivâyette "ısba'" lafzının geçmesi hadisin müteşâbih kategorisinde değerlendirilmesine sebep olmuştur. Zira Allah'a bu gibi durumların izafe edilmesi teşbih ve tescimi çağrıştırdığı için mahzurlu kabul edilmiştir.

عَنِ النَّوَّاسِ بْنِ سَمْعَانَ الْكِلَابِيِّ، قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «مَا مِنْ قَلْبٍ إِلَّا بَيْنَ إصْبَعَيْنِ مِنْ أَصَابِعِ الرَّحْمَنِ، إِنْ شَاءَ أَقَامَهُ، وَإِنْ شَاءَ أَرَاغَهُ» وَكَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: "يَا مُتَّبِتِ الْقُلُوبِ، ثَبَّتْ قُلُوبَنَا عَلَى دِينِكَ. قَالَ: وَالْمِيزَانُ بِيَدِ الرَّحْمَنِ، يَرْفَعُ أَقْوَامًا وَيَخْفِضُ آخَرِينَ، إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ"

En-Nevvâs b. Sem'ân el-Kilâbî'den (r.a.) aktarıldığına göre O, Ben Allah'ın Resulünü (s.a.v.) şöyle derken duydum demiştir.

*"Kalpler Rahman'ın iki parmağı arasındadır. Onları dilediği gibi evirir çevirir, derdi. en-Nevvâs devam ederek şöyle dedi: Hz. Peygamber şöyle dua ederdi: Ey kalpleri çeviren Allah'ım! Kalbimi dinin üzerine sabit kıl, derdi. Sonra Hz. Peygamber şöyle dedi: Tartı Rahmân'ın elinde bulunmaktadır. Kıyamet günü gelene dek bazılarını yükseltir, onlardan bazılarını da alçaltır."*⁵⁰²

İmam Gazâlî bu hadisi *İlcâmü'l-Avâm*'da zikredip "Parmak lafzını duyan halk tabakası bilmelidir ki bu lafız et, kemik vs. den meydana gelen cisimleri oluşturan, belli özellikleri olan anlamına gelmemektedir. Âyetle verilen parmak lafzından bize düşen Allah'ı bu tür isnatlardan tenzih etmek ve olduğu şekilde inanmaktır⁵⁰³ notunu düşmüştür.

Yukarıda zikredilen bu hadiste Allah'a isnat edilen parmak lafzı müteşâbih nasslar kategorisine girmektedir. Allah'ın zâtını anlamak için bu tür ibarelere hadislerde rastlanmaktadır. Teşbih içerdiği için hadisin zahiri manası alınıp Allah'a parmak isnadı yapmak muhaldir. Isba' lafzını yorumlarken sonraki dönem ulema söz konusu lafzın Cenâb-ı Hakk'ın meşiet ve iradesine delalet ettiğini söylemektedirler. Bu lafzın çoğul değil de ikil olarak kullanılması Allah'ın kudretinin kalpte iyilik ve kötülük şeklinde ortaya çıkacağına delalet etmektedir. El değil de parmak lafzının

⁵⁰¹ Bodur, *Müteşâbih Hadislerin Yorumu*, s. 287.

⁵⁰² İbn Mâce, Mukaddime, 13; Tirmizî, Kader, 7; Nesâî, Nuût, 51.

⁵⁰³ Gazâlî, *İnançta Hassas Ölçüler*, s. 13-14.

kullanılması incelik ifade etmektedir. Parmakların hünerli olması kalbi değiştirmede daha kolay olmaktadır. Elin çok zor yapabileceği bir şeyi parmaklar zarif ve incelikle çok daha rahat ve kolay halledebilir.⁵⁰⁴ El yerine parmak lafzının kullanılması da bu minvalde değerlendirilebilir.

7. Allah'ın Hicabı

Arap dilinde “engel, perde” gibi anlamlara gelen “hicab” kelimesinin Allah’a izafe edilmesi teşabüh sebebi olmaktadır. İbn Mâce de Mukaddime’sinde Allah’a izafe edilen “hicab” kelimesi ile ilgili bir rivâyete yer vermiştir.

عَنْ أَبِي مُوسَى، قَالَ: قَامَ فِينَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِخَمْسِ كَلِمَاتٍ، فَقَالَ: «إِنَّ اللَّهَ لَا يَنَامُ، وَلَا يَنْبَغِي لَهُ أَنْ يَنَامَ، يَخْفِضُ الْقِسْطَ وَيَرْفَعُهُ، يُرْفَعُ إِلَيْهِ عَمَلُ اللَّيْلِ قَبْلَ عَمَلِ النَّهَارِ، وَعَمَلُ النَّهَارِ قَبْلَ عَمَلِ اللَّيْلِ، حِجَابُهُ النُّورُ، لَوْ كُشِفَهُ لَأُحْرِقَتْ سُبُحَاتُ وَجْهِهِ مَا أَنْتَهَى إِلَيْهِ بَصَرُهُ مِنْ خَلْقِهِ»

Ebû Mûsa'dan (r.a.) nakledilen bir hadise göre Hz. Peygamber (s.a.v.) aramızdayken ayağa kalkıp şu beş cümleyi söyledi:

“Allah ü Teâlâ hazretleri uyumaz zaten uyku ona yakışmaz. O, kıstı indirir ve kaldırır. Geceleyin yapılan amel gündüzün yapılandan önce, gündüzün yapılan amel de geceleyin yapılan amelden önce Allah’a yükseltilir. Onun perdesi nurdur. Şâyet o perdeyi açacak olursa cemal ve celali onun gördüğü bütün mahlukatını yakardı, buyurmuştur.”⁵⁰⁵

Hadiste geçen “Allah uyumaz” lafzını açıklarken Sindî, uyku, beden ve vücuttaki azaların dinlenmesi için söz konusu olup istirahat etmek ya da yorgunluk anlamına gelmesinden dolayı Allah’a isnat edilmesi muhaldir. Uyku, zayıflık ve acizliğin bir gereği olması sebebiyle Allah’ın azametine uygun değildir. “O kıstı aşağı indirir, yukarı kaldırır” cümlesi de farklı şekillerde yorumlanmıştır. Kıstın kelime anlamı olarak adalet ve pay anlamlarına gelmesi sebebiyle bu lafız ile adalet terazisinin kastedilmiş olması mümkündür. Allah kainat hakkında adalet terazine göre hüküm ve takdir etmiştir. Onun adalet terazisi ile varmış olduğu hüküm ve tasarruflar teraziye sahip olan kişinin elini indirip kaldırmasına benzer. Bu te’vile göre “Göklerde ve yerde bulunanlar ondan isterler. O, her gün yaratma halindedir.”⁵⁰⁶ âyetine Hz. Peygamber

⁵⁰⁴ İbn Teymiyye, **Mecmûu Fetâvâ**, Cilt: 18, s. 122-128.

⁵⁰⁵ İbn Mâce, Mukaddime, 13; Müslim, İman, 179.

⁵⁰⁶ Rahman, 55/29.

işaret etmiştir. Bu şekilde yorumlanırsa mülkünde sürekli adalet terazisi ile hüküm veren Allah hakkında nasıl uyku düşünülebilir⁵⁰⁷ şeklinde tevil edilebilir.

Yukarıda zikredilen hadiste Allah'ın hicabının nur olduğu söylenmiştir. Hicap kavramı yaratılmışlar için söz konusu olup Allah'ın örtülmesi, gölgelenmesi aklen caiz değildir. Yaratılmış olan her şey Cenâb-ı Hakk'ın yaratma perdesi ile örtüldüğü için mahlukattan gizlenmiştir. Bu âyette perdelene ve örtünme durumu alimler tarafından Allah'ın ahirette görülmesi olarak yorumlanmış, kafirlerin bu rü'yetten men edildiklerini ortaya koymak için söylenmiştir.⁵⁰⁸

Fahreddin Râzi bu hadisi yetkinliğe ulaşmak anlamında yorumlamıştır. İnsanların kemal yönünden Allah'a yaklaşımları söz konusu değildir. Allah'ın kemalatı karşısında insanın mükemmelliği yok hükmündedir. Mükemmelliği, insanın ruhunun anlama ve kaldırma gücü de yoktur. İnsanların ruhları yokluğa tabi olup, mükemmellik derecelerinin en alt katmanında bulunmaktadır. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadisinde "eğer Allah perdeyi kaldırırsa vechinin korkusundan ne var ne yok hepsi yanar" sözünden kastedilen mana budur.⁵⁰⁹

8. Allah'ın Eli

Arap dilinde yaygın bir kullanım olan ve Hz. Peygamber'den nakledilen birçok rivâyette görülen kinaye sanatı ile ilgili rivayetlere İbn Mâce de Mukaddime'sinde yer vermiştir.

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلَى نَفْسِهِ بِإِذْنِهِ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ الْخَلْقَ: رَحْمَتِي سَبَقَتْ غَضَبِي "

Ebû Hüreyre'den (r.a.) nakledilen bir hadise göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle demiştir: "Rabbiniz mahlukatı yaratmadan önce kendi kudret eliyle kendi zâtı üstüne benim rahmetim gazabıma sebkat etti yazdı."⁵¹⁰

⁵⁰⁷ Sindî, *Hâşiyetü's-Sindî ala İbn Mâce*, Cilt: 1, s. 128.

⁵⁰⁸ İbn Cemâa, *İlahi Sıfatlara Dair Te'viller*, s. 176.

⁵⁰⁹ Râzî, *Allah'ın Aşkını*, s. 123-124.

⁵¹⁰ İbn Mâce, *Mukaddime*, 13.

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: " يَمِينُ اللَّهِ مَلَأَى، لَا يَغِيضُهَا شَيْءٌ، سَحَاءَ اللَّيْلِ وَالنَّهَارَ، وَيَبِيدُهُ الْأُخْرَى الْمِيزَانُ، يَرْفَعُ الْقِسْطَ وَيَخْفِضُ، قَالَ: أَرَأَيْتَ مَا أَنْفَقَ مِنْذُ خَلَقَ اللَّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ؟ فَإِنَّهُ لَمْ يَنْقُصْ مِمَّا فِي يَدَيْهِ شَيْئًا"

Ebû Hüreyre'den (r.a.) nakledilen bir hadise göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle demiştir:

*"İkram hazineleri dolu olan Allah'tır. Hiçbir kuvvet onu noksanlaştıramaz. O, hiç durmadan gündüz ve gece akar. Allah'ın kudret elinde de bulunan terazi vardır. Onu yükseltir ve alçaltır. Hz. Muhammed (s.a.v.) sözüne devam ederek şöyle dedi: Cenâb-ı Hakk'ın semayı ve arzı halk ettiği günden bu zamana kadar sizlere ihsan ederek bahşettiği nimetlerin neliği ve keyfiyetini bana söyleyebilir misiniz? Muhakkak ki Allah'ın infak etmiş olduğu nimetler hazinesinde bulunan ikramlarından hiçbir şey noksanlaşmamıştır. Şüphesiz O'nun harcamış olduğu meblağ kudret elinde ve hazinesinde bulunan nimetlerden hiçbir şey eksiltmemiştir."*⁵¹¹

Mezkûr hadislerde geçen "el" ibaresi müteşabihlerden olup Allah'ın sıfatlarından birisidir. Alimlerden bazıları bu lafzın keyfiyetinin bilinemeyeceğini söylemişler, Mu'tezile mezhebinin "el" için getirdikleri kudret yorumunu kabul etmemişlerdir. Bu lafzın tevili üzerinde görüş birliği olmamakla beraber Ehl-i Sünnet'in bir kısmı te'vile karşı çıkarken, diğerleri ve Mu'tezili alimler "el" lafzından maksadın kudret olduğunu söylemişlerdir. "Zât üzerine yazdı" lafzını ise kesin bir misak ve ahitle üzerine aldı şeklinde yorumlamışlardır.⁵¹²

Yed lafzını hakiki manası ile Allah'a isnat edersek Allah'a mahlukatta mevcut bulunan bir organ atfetmiş oluruz. O yaratılmışlara benzemekten münezzehtir. İmam Gazâlî yed kavramını izah ederken misallere başvurmuştur. El kelimesi bazen cisim manasında kullanılmaz. Örneğin "şehir valinin elindedir" demek "elinin içindedir" anlamına gelmemektedir. Burada "şehrin gücü ve yönetimi valinin otoritesi ile gerçekleşmektedir" manasında kullanılmıştır. "Valiye hakiki manada cismani bir özellik olan el organı isnat etmek için değildir" demektedir.⁵¹³ İbn Cemâa'ya göre el kelimesi bilinen manada bir organ adıdır. Bunu Allah'a isnat etmek ise muhaldır. Onun için bu lafzın te'vili zorunludur. Ona göre yed lafzı ile kastedilen anlam nimet, kudret ve Allah'ın ihsanıdır. El kavramı Arapça'da mecaz olarak en çok kullanılan ibarelerden biridir. Bu lafız çoğu zaman bir şeyi vermek anlamına gelmektedir. Bir

⁵¹¹ İbn Mâce, Mukaddime, 13.

⁵¹² Hatipoğlu, *Sünen-i İbn Mâce Tercümesi ve Şerhi*, Cilt: 1, s. 331.

⁵¹³ Gazâlî, *İnançta Hassas Ölçüler*, s. 14.

kişi başkasına bir şeyi eliyle verir. Allah'ın da bize verdiği şey ona el organı isnat etmeksizin nimetleridir.⁵¹⁴

Mezkûr hadiste yer alan yemin kelimesi sağ el anlamına gelip müteşabih hadis kategorisine girmekte ve hadisin yorumlanması zorunlu görünmektedir. Bu halde yemin kelimesi, Allah'ın lütuflarından ve nimetlerinden kinayedir. “Kolu uzun olan” demek “eli en açık olan” anlamına gelir ki sağ el de cömertliğe ve ihsana işaret eder. Allah'ın hazineleri çoktur ve insanlara vermekle de tükenmez. Allah'ın mutlak manada gani olduğunu gösteren bir hadistir. Allah'ın yedi ile burada kastedilen bize lütfuyla hazinelerinden ve nimetlerinden ikram etmesidir⁵¹⁵ şeklinde yorumlanabilir.

İbn Kuteybe *Te'vîlü Muhtelifi'l-Hadîs* adlı eserinde bu hadisi yorumlayıp “Allah'ın burada murad-ı ilahisi ihsan, nimet ve bol bol insanlarla lütfetmesi anlamındadır. Allah nimetlerini insanların önüne serer ama bu onun nimet hazinesinden hiçbir şey eksiltmez”⁵¹⁶ diyerek Allah'ın keremine dikkat çekmiştir.

9. Allah'ın Göğü Sağ Eliyle Dürmesi

İbn Mâce'nin Mukaddime'sinde yer verdiği bir rivâyette geçen “Allah'ın göğü sağ eliyle dürmesi” ifadesi hadisin müteşabih kategorisinde değerlendirilmesine sebep olmuştur. Zira bu ve benzeri ifadeler teşbih ve tecsimi andırdığı için te'vil edilmesi gerekmektedir.

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ كَانَ يَقُولُ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «يَقْبِضُ اللَّهُ الْأَرْضَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَيَطْوِي السَّمَاءَ بِيَمِينِهِ ثُمَّ يَقُولُ أَنَا الْمَلِكُ أَيُّنَ مُلُوكِ الْأَرْضِ

Ebû Hureyre'den gelen bir rivâyete göre Hz. Peygamber şöyle demiştir: “*Yüce Allah kıyamet günü yer tabakalarını kudret eline alır. Göğü de sağ elinde dürer. Sonra: Melik benim hani yeryüzünün hükümdarları neredeler! diye hitap eder.*”⁵¹⁷

Sindî'ye göre bu hadis, “*Onlar Allah'ı hakkıyla takdir edemediler. Halbuki bütün yeryüzü kıyamet günü O'nun tasarrufunda olacak, gökler de onun kudreti ile*

⁵¹⁴ İbn Cemâa, *İlahi Sıfatlara Dair Te'viller*, s. 92.

⁵¹⁵ Bodur, *Müteşâbih Hadislerin Yorumu*, s. 262-263.

⁵¹⁶ İbn Kuteybe, *Hadis Müdafaası*, s. 279.

⁵¹⁷ İbn Mâce, Mukaddime, 13; Buhârî, Tevhîd, 6.

*dürülmüş olacaktır. Allah onların ortak koştuklarından münezzehtir, çok yücedir”*⁵¹⁸
âyetinde geçen nazm-ı celilin açıklaması gibidir.⁵¹⁹

Yukarıda zikredilen âyet ve hadiste Allah’ın kudretinin ve büyüklüğünün kemali dolayısıyla evren üzerinde tam ve mutlak tasarrufa sahip olduğu ifade edilmiş, onun mutlak kudrete sahip olmasının, elinde tutmuş olduğu gökleri ve yerleri ansızın değiştirmesinin onun için çok kolay olduğuna işaret edilmiştir. Bu konuda varid olan âyet ve hadislerin amacı insanın başını döndüren, aklını durduran büyük hadiselerin beyan edilen ilahi kudret ve azamet karşısında ve ona nispetle çok basit şeyler olduğuna işaret etmesidir.⁵²⁰

Gerek âyetlerde gerekse hadislerde Allah için mümkün olmayan el, avuç, gülmek gibi kelimeler kullanılmış, bunlar Ehl-i Sünnet alimlerince müteşabih hadisler olarak kabul edilmişlerdir. Teşbih ve tecsime düşmeden te’vil edilen bu kavramlardan olan “sağ el” kelimesi genellikle kudret olarak yorumlanmıştır ve mezkûr âyetle Allah’ın güç ve kudretine dikkat çekilmiştir.

V. MUKADDİME’NİN İTİKADÎ KONULAR AÇISINDAN KİTÂBÜ’S-SÜNNE’LERLE MUKAYESESİ

A. Kitâbü’s-Sünne

Sözlükte bir ana konudaki hadisleri ihtiva eden kitap veya çoğunlukla Kur’an-ı Kerim’de bulunan bir hükme, bir konuya dayalı olarak meydana getirilen ana bölüm⁵²¹ manalarına gelen kitap kelimesi Kitâbü’s-Sünne ifadesinde hem ilk hem de ikinci anlamıyla kullanılmaktadır. Ehl-i Sünnet alimlerine göre bidatin zıddı olarak kabul edilen “es-sünne” kavramı Kur’an-ı Kerim’de, Hz. Muhammed’in söz ve uygulamalarıyla, selef metodundan çıkan prensiplere uygun olan davranış ve hüküm anlamlarına gelir.⁵²² Bu tanımlardan hareketle Ehl-i Sünnet itikadını âyet, hadis, sahabe ve tabiin sözlerinden yola çıkarak ortaya koyan kitaplara Kitâbü’s-Sünne adı

⁵¹⁸ Zümer, 39/67.

⁵¹⁹ Sindî, *Hâşiyetü's-Sindî ala İbn Mâce*, Cilt: 1, s. 125.

⁵²⁰ Hatipoğlu, *Sünen-i İbn Mâce Tercümesi ve Şerhi*, Cilt: 1, s. 339-340.

⁵²¹ Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 9. Baskı, İstanbul, 2016, s. 150.

⁵²² Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 284.

verilmektedir. Bu türde yazılmış olan eserler akaide yönelik konulara ilişkin hadisleri bir araya getirmekle beraber bu kitaplarda zaman zaman zayıf hadislerle hatta mevzu hadislerle yer verilmesi, rivâyetlerin muhteva açısından eleştiriye tabi tutulmamış olması, tasnif ve tertiplerindeki düzensizlik sebebiyle sıkça eleştirilmiştir.⁵²³ Hadis taraftarları Kitâbü's-Sünne ismiyle birçok kitap yazmıştır. Buradaki “es-Sünne” terimi bütünüyle akideye yönelik Ehl-i Hadis'in inanç esaslarının tamamını ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Diğer bir tanımla “es-Sünne” Ashâbü'l-Hadis'in akaid sistemine verilmiş bir isimdir.⁵²⁴

Kitâbü's-Sünne türü kitaplarda bilhassa Müslüman çoğunluğun arzu, heva ve heveslerine uyarak doğru yoldan uzaklaştıklarından şikâyetle bu tehlikelerden kaçınabilmek için Hz. Peygamber'in sünnetine ve raşid halifelerin uygulamalarına tabi olunması tavsiye edilmektedir. Ayrıca Cehmiyye, Rafıza, Hâricîler, Mürcie ve Kaderiyye gibi fırkaların ehl-i bidat oldukları vurgulanıp onların fikirleri tenkit edilerek cemaat ehlinde uzaklaşmanın zararlarına dikkat çekilmektedir.⁵²⁵

B. Mukaddime'nin Kitâbü's-Sünne'lerle Mukayesesi

Hicrî III. asırda itikadî meseleler üzerinde yapılan tartışmalar ve artan ihtilaflar İslâm alemini meşgul etmiştir. Ehl-i Hadis'e mensup bazı alimler de belli başlı kelami konulara dair rivâyetleri bir araya getiren Kitâbü's-Sünneleri telif ederek hem Ehl-i Sünnet akidesini korumayı hem de muhaliflerine cevap vermeyi amaçlamışlardır.

1. Mukaddime'nin Ebû Davud'un Kitâbü's-Sünne'si ile Mukayesesi

Ebû Davud ile İbn Mâce'nin *Sünen*'lerinde bulunan es-Sünne bölümleri müstakil birer Kitâbü's-Sünne olmasa da bu iki rivâyet kaynağında da bölümler halinde Kitâbü's-Sünneler bulunmaktadır. Hicrî III. asrın düşünce yapısını yansıtmaları bakımından bu iki bölüm önemlidir. Nitekim bu asırda hadislerin tasnifine geçilmiş ve böylece rivâyetler konularına göre daha sistematik bir şekilde bir araya getirilmiştir.

⁵²³ İlyas Çelebi, “Kitâbü's-Sünne”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, Ankara, 2002, Cilt: 26, ss. 115-116.

⁵²⁴ Hayri Kırbaçoğlu, “*Ashâbü'l-Hadis'e Göre Allah'ın Sıfatları Problemi (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1983, s. 72.

⁵²⁵ Çelebi, “Kitâbü's-Sünne”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 26, ss. 115-116.

Ayrıca bu eserler o dönemin itikatla ilgili muhtevasını açık ve net bir şekilde yansıtmaktadır. O dönemde akaide yönelik tartışmaların sistematliğini karşılaştırabilmek için bu iki bölümün muhtevalarını mukayese etmek istiyoruz.

Ebû Davud'un (ö. 275/888) *Sünen*'inde bulunan Kitâbü's-Sünne bölümü 34 kitap olup 32 bâbdan müteşekkildir. Ümmetin 73 fırkaya bölüneceğini bildiren hadisle başlayıp, müteşabih nasları, cedele başvurmayı, ehl-i heva ile oturup kalkmayı, onlara selam vermeyi ve Kur'an-ı Kerim hakkında münakaşa etmeyi nehyeden hadislerle devam etmektedir. Sünnete ittibanın gerekliliği, ashâbın faziletleri, kader, rû'yetullah, fitne, hilafet, şefaât, müşrik çocuklarının ahiretteki durumu, kabir azabı, cennet, cehennem, ba's, sûr, havz gibi akaide yönelik konular ve Hâricîler, Cehmiyye, Mürcie gibi fırkaların görüşlerini reddeden rivâyetlerle nihâyete erer.⁵²⁶ Yukarıda zikredilen bâb başlıkları ve bu bâbların altında yer alan hadisler incelendiğinde musannif naklin akıldan önce geldiğini vurgulamış, bundan sonra naslara uymanın gerekliliğiyle ilgili rivâyetlere yer vermiştir. Akabinde akaide yönelik meseleler ile ilgili hadis rivâyetlerini serdetmiştir. Ayrıca Ehl-i Hadisin muhalifleri olarak addedilen mezhepleri eleştirmek için kullanılan bazı rivâyetleri de nakletmiştir.

İbn Mâce'nin Mukaddime'sinde, Hz. Peygamberin sünnetine tabi olmak, onun adına bilerek yalan uyduranlara karşı şiddetli bir tavır sergileme gibi konuların yanı sıra Ebû Davud'la benzer şekilde kıyas ve reyden kaçınmak, cedel ve bidatten sakınmak sahâbîlerin fazileti, kader, iman, Mürcie, Hâricîler ve Cehmiyye gibi konulara yer verilmiştir.

İçerik bakımından Mukaddime ile Ebû Davud'un sünnet bölümleri benzer muhtevaya sahip eserlerdir. Mukaddime'de 266 Ebû Davud'un *Sünne*'sinde ise 176 hadis bulunmaktadır. Akaid konularıyla alakalı olan Allah'ın sıfatları, kader, iman, rû'yetullah gibi itikadî meselelerle ilgili rivâyetler mezkûr iki kitapta da bulunmaktadır. Aynı şekilde Mürcie'nin iman doktrinini tenkit etmek, Hâricîlerin ve Cehmiyye'nin görüşlerini reddetmek amacıyla iki bölümde de rivâyetler yer almaktadır. Sahabenin faziletleri, imamet ve hilafet ile ilgili meseleler de iki kitapta mevcuttur. Sünnet bölümünde yer alıp Mukaddime'de yer almayan itikadî konular; şefaât, kabir azabı ve suali, cennet ve cehennem ile ilgili konulardır. İbn Mâce, kabir

⁵²⁶ Ebû Dâvûd es-Sicistânî, **es-Sünen**, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1999, Cilt: 4, s. 197-246.

azabı ve şefa'at ile ilgili hadislere Mukaddime'de değinmese de *Sünen*'in diğer bölümlerinde bu konularla ilgili rivâyetlere yer vermiştir. Ayrıca İbn Mâce'nin *Sünen*'inde Mukaddime'de yer vermeyip diğer bölümlerde zikretmiş olduğu ümmetin 73 fırkaya ayrılacağını bildiren rivâyet Ebû Davud'un sünnet bölümünde naklettiği ilk hadistir. Bu iki bölümün benzer muhtevaya sahip olduğu görülmekle birlikte yer yer birbirlerinin eserlerinde yer almayan konu ve hadisleri de bu iki muhaddis eserlerinde zikretmişlerdir. Hem Ebû Davud'un sünnet bölümü hem İbn Mâce'nin Mukaddime'si akaidle ilgili yazılmış olan *Kitâbü's-Sünne*lerle de benzer muhtevaya sahiptir.

2. Mukaddime'nin Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü's-Sünne*'si ile

Mukayesesi

Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Kitâbü's-Sünne*'si Mukaddime hariç üç bölümden oluşmaktadır. Bu kitapta yer alan konular ise şu şekildedir: Birinci bölümde halku'l-Kur'an meselesi, Bişr el-Merisî, Cehm b. Safvân, vakife, rü'yet, kürsi, rü'yetullah, ulemanın Cehmiyye ve bu fırkaya tabi olanların arkasında namaz kılınması hususundaki görüşleri, Abdullah b. Mübarek'in Ebû Hanîfe hakkındaki görüşleri, Kaderiyye ve Kaderiyye mezhebi müntesiplerinin arasında namaz kılma meselesi, Mürcie fırkasına reddiye, iman bahsi, Allah'ın kelam sıfatını reddedip putlara tapmak bölümü ve kürsi bahisleri yer almaktadır.⁵²⁷

İkinci bölümde ise; Deccal, melekler, Cehmiyye mezhebini tenkit etmek amacıyla zikredilen âyetler, yine Cehmiyye mezhebi ile ilgili hükümler, Kaderiyye'nin hükmü, kader meselesi ve bu konu hakkında varid olan hadisler gibi itikadî konulara yer verilmiştir.⁵²⁸

Kitabın son bölümünde Hâricîler hakkındaki rivâyetler ve onların cehennem köpeği olduğunu belirten rivâyet ve kabir azabı ile ilgili konulara yer verilmiştir.⁵²⁹

Ahmed b. Hanbel'in bu kitabı incelemeye tabi tutulduğunda meselelerin bir akide sistematiği içinde ele alınmayıp daha ziyade hadislerin gelişi güzel bir araya getirilmiş olduğu görülmektedir. Ahmed b. Hanbel ve bu kitabın ravisi olan oğlu Abdullah'ın mütekellim olmamaları, kelam ilmini ve metodunu benimsememeleri

⁵²⁷ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-Sünne*, Cilt: 1 s. 103-384.

⁵²⁸ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-Sünne*, Cilt: 2, s. 186-671.

⁵²⁹ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-Sünne*, Cilt: 2, s. 618-648.

yahut kitabın telif edildiği zamanda henüz sistematik bir kelim sisteminin bulunmaması bunun muhtemel sebebi olabilir. Nitekim bu muhtemel nedenler bir tarafa bırakılırsa Ahmed b. Hanbel'in Ehl-i Sünnet'in esasını oluşturan Ashâbü'l-Hadis'e mensup, hadis ilmine damgasını vurmuş bir alim olarak mezkûr eserindeki hadisleri aktarmasının asıl maksadı bir akide sistemi oluşturmaktan ziyade hadis taraftarlarının itikat ile ilgili görüş ve fikir sistemini bidat ehli olarak tanımladığı fırkaların menfi etkilerinden korumaya çalıştığı anlaşılmaktadır.⁵³⁰

Kitâbü's-Sünne alanında yazılmış olan eserlerin ilklerinden sayılan Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) Kitâbü's-Sünne'si muhteva açısından belirli bir düzene sahip değildir. Bu kitapta akaidle ilgili olarak Mürcie, Hâricîler ve Kaderiyye'den, Cehmiyye fırkası ve ulemanın bu fırka hakkındaki görüşleri, Kur'an'ın yaratılmış olmadığı fikrinden hareketle Allah'ın kelim sıfatının var olması, Allah'ın ahirette görülebileceği ve kabir azabı gibi konulara değinilmiştir.

İbn Mâce'nin Mukaddime'si ile Ahmed b. Hanbel'in Kitâbü's-Sünne'si akaide dair meseleler yönünden mukayese edildiği zaman muhteva açısından çok ciddi benzerlikler görülmektedir. Allah'ın sıfatları, rü'yetullah, iman bahisleri, büyük günah işleyenlerin ahvali, kader gibi itikadî meseleler söz konusu iki kitapta da yer almaktadır. Bunun dışında Ehl-i Hadis ile aralarında sürekli tartışmaların olduğu Cehmiyye, Kaderiyye, Hâricîler ve Mürcie gibi mezhepleri ve görüşlerini eleştirmek amacıyla birçok rivâyet bu iki kitapta nakledilmiştir.

Kitâbü's-Sünne'de yer alan ama İbn Mâce'nin Mukaddime'sinde bulunmayan kürsi ve arş bahisleri, halku'l-Kur'an, kabir azabı ve suali, deccal ve meleklerle ilgili konular Kitâbü's-Sünne'de yer alırken Mukaddime'de bu meselelere ilişkin rivâyetler bulunmamaktadır. Mukaddime'de yer verilen akaide yönelik bütün konular es-Sünne'de yer almaktadır. Bu bilgilerden hareketle İbn Mâce'nin *Sünen*'ine giriş mahiyetinde yazmış olduğu Mukaddime bölümü diğer Kitâbü's-Sünne'ler kadar geniş ve hacimli olmamakla beraber küçük bir Kitâbü's-Sünne kitabı kabul edilebilir.

Telif yöntemi açısından mezkûr iki kitap mukayese edilirse, Ahmed b. Hanbel hadis taraftarlarının düşünce yapısına uygun olarak kendisine sorulan sorulara hadislerle cevap vermeye çalışmış, ortaya çıkan problemlerin çözümünü Kur'an ve

⁵³⁰ Hatice Saliş, “Hadis Edebiyatında Kitâbü's-Sünne'ler ve Ahmed b. Hanbel'in Kitâbü's-Sünne'si (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011, s. 85.

sünnetten bulmayı amaçlamıştır. Bu yüzden *Kitâbü's-Sünne* adlı eseri tamamen nakillerden meydana gelmiştir. O, akaide dair konulara nassa dayalı cevaplar sunma maksadını ortaya koymak için âyet, hadis, sahabe ve tabiin sözlerini delil olarak kullanmıştır. Bunların haricinde gerek duymadıkça konulara herhangi bir yorum getirmemiştir. Bu kitapta sahih hadislerin dışında mevzu rivâyetler de bulunmaktadır. Farklı yerlerde yer yer aynı rivâyetler kullanılmıştır.⁵³¹

İbn Mâce'nin Mukaddime'si de Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü's-Sünne*'si gibi Ehl-i Hadis'in düşünce yapısını gösteren mahiyette tasnif edilmiştir. O da d bütün dini meselelerin muhakkak bir nassa dayanması gerektiğini ortaya koyma maksadıyla rivâyetleri nakletmiş, gerekmediği müddetçe kendi yorumunu ortaya koymaktan sakınmıştır. Mukaddime de tamamen nakillerden oluşmaktadır. Yine ortak bir husus da sözü geçen iki kitapta da zayıf rivâyetlere yer verilmesidir.

Tasnif dönemi diğer hadis kitaplarında olduğu gibi hem Ahmed b. Hanbel'in hem de İbn Mâce'nin eserleri muhaliflerine karşı savunmacı ve tepkisel bir içeriğe sahip olup Ehl-i Hadis'in akide sistemini muhafaza etmek amacıyla yazıldıkları görülmektedir. Gerek İbn Mâce'nin Mukaddime mahiyetinde yer vermiş olduğu *Kitabu İttibau's Sünne* bölümü gerekse Ahmed b. Hanbel'in *es-Sünne*'si bu eserlerin telif ve tasnif amaçlarını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

3. Mukaddime'nin Diğer Kitâbü's-Sünne'lerle Mukayesesi

Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Kitâbü's-Sünne*'si dışında bu alanda yazılmış ve matbu halde bulunan eserler: İbn Ebî Âsım (ö. 287/900), Ebü'l-Kasım el-Lâlekâî (ö. 418/1027) ve Ebû Bekir el-Hallâl'in *Kitâbü's-Sünne*'leridir.⁵³²

Bu kitapların muhtevalarına bakıldığında zaman akaide yönelik bütün konulara yer verilmemekle birlikte Ashâbü'l-Hadis'in düşünce yapısı ile bağdaşmayan ve fırkalar arasında meydana gelen tartışmalara konu olan kelami problemlere yer verilmektedir. Bilhassa; Allah'ın isimleri, sıfatları, fiilleri, tevhid, iman gibi ilahiyatla, melekler ve nübüvvet gibi nübüvvetle; kabir azabı, kıyamet ve ahiret ahvali gibi semiyatla ilgili meseleleri içeren bu kitapların muhtevaları birebir aynı olmayıp yazarın tercihi ve

⁵³¹ Saliş, *Hadis Edebiyatında Kitâbü's-Sünne'ler* s. 106.

⁵³² Çelebi, "Kitâbü's-Sünne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 26, ss. 115-116.

yaşadığı devrin şartlarına göre çeşitlilik göstermektedir. Bazı Kitâbü's-Sünneler akaidle alakalı konularda mevcut olan rivâyetleri sistematik bir şekilde ortaya koyarken diğer bir kısmı da rivâyetleri gelişi güzel bir şekilde toplamıştır.⁵³³

Ebû Bekir el-Hallâl'ın (ö. 311/923) *Kitâbü's-Sünne*'sinde hilafet ve imamet konuları, kader, imanın tanımı ve mahiyeti, iman-İslâm ilişkisi, imanda artma azalma gibi akaide yönelik konuların yanı sıra Cehmiyye, Kaderiyye, Rafıza ve Mürcie mezheplerinin görüşlerinin tenkide tabi tutularak reddedildiği bölümler bulunmaktadır.⁵³⁴

Ebü'l-Kasım el-Lâlekâî'nin (ö. 418/1027) *Şerhu İ'tikadi Ehli's-Sünne*'sinde ise Ehl-i Sünnet itikadı, sünnete ittiba, Allah'ın ahirette görülmesi, halku'l- Kur'an, kader, Allah'ın sıfatları, teşbih ve tescim konuları, imanın tanımı ve mahiyeti, iman-amel ilişkisi, iman-İslâm ilişkisi gibi konular bulunmaktadır. Ayrıca Mürcie mezhebinin görüşlerinin reddedildiği bir bölüm de mevcuttur.⁵³⁵

İbn Ebî Âsım'ın (ö. 287/900) mezkûr eserinde ise sünnete tabi olma, kader, imanın mahiyeti, kıyamet alametleri, kabir azabı, şefaât, rû'yetullah, büyük günah işleyenlerin durumu, Allah'ın sıfatları gibi itikadî meselelerin yanı sıra Rafiziler ve Mürcie mezheplerinin görüşlerinin tenkit edildiği bölümler de bulunmaktadır.⁵³⁶

Yukarıda isimleri geçen Kitâbü's-Sünnelerin muhtevası ile İbn Mâce'nin Mukaddime'sinde yer vermiş olduğu konular arasında ciddi benzerlikler söz konusudur. İtikadi meselelerden olan Allah'ın isim ve sıfatları, kader ve iman konularına hem Kitâbü's-Sünnelerde hem de Mukaddime de yer verilmiştir. Rû'yetullah meselesi hakkında ise İbn Ebî Âsım ve el-Lâlekâî'nin Sünnelerinde bu konu mevcut olup aynı şekilde İbn Mâce'de de bulunmaktadır. Diğer itikadî meseleler hakkında kitabında bölümler bulunan Ebû Bekr el-Hallâl'ın *Sünne*'sinde rû'yetullah bahsi bulunmamaktadır. Bu Kitâbü's-Sünneler'de kabir azabı ile ilgili rivâyetlere yer verilirken İbn Mâce Mukaddime'de değil *Sünen*'inin diğer bölümlerinde bu konu ile ilgili rivâyetleri nakletmiştir. Hem Mukaddime'de hem de mezkûr Kitâbü's-

⁵³³ Saliş, *Hadis Edebiyatında Kitâbü's-Sünne'ler*, s. 57-58.

⁵³⁴ Ebû Bekir el-Hallâl, *es-Sünne*, thk. Atıyye Zuhârî, Dârü'r-Râye, Riyad, 1988, Cilt: 3, s. 526; Cilt: 3, s. 562; Cilt: 7, s. 526-600.

⁵³⁵ Ebü'l Kasım el-Lâlekâî, *Şerhu Usûli İ'tikâdi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa*, thk. Ahmed b. Sa'd b. Hamdan el-Ğâmidi, Dârü't-Taybe, Riyâd, 2003, Cilt: 2, s. 216; Cilt: 3, s. 520-578, Cilt: 4, s. 889.

⁵³⁶ Ebû Bekr b. Ebi Asım, *es-Sünne*, thk. Muhammed Nâsır el-Albânî, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1979, Cilt: 1, s. 55-149; Cilt: 1, s. 185-246.

Sünnelerde Cehmiyye, Kaderiyye, Rafıza, Hâricîler ve Mürcie mezhebinin görüşlerinin tenkit edildiği bölümler bulunmaktadır. Sadece İbn Ebî Âsım'ın eserinde Cehmiyye mezhebinin görüşleri ile ilgili bilgilere rastlanmamaktadır.



SONUÇ

İran sınırları içerisinde Kazvîn şehrinde 209/824 yılında dünyaya gelen ve 273/886 yılında aynı yerde vefat eden İbn Mâce, Horasan, Mısır, Rey, Şam, Basra, Kûfe, Bağdat gibi ilim merkezlerine yolculuklar yapmış, başta Ali b. Muhammed et-Tanâfisî (ö. 233/847) ve Ebû Bekr b. Ebi Şeybe gibi zamanın önde gelen muhaddislerinden hadis rivâyetinde bulunmuştur. O, Hicrî VII. asırdan itibaren Kütüb-i Sitte'ye dahil edilen *es-Sünen* adlı eseriyle de tanınan hadis alimlerinden biridir. Onun eseri Mukaddime hariç 37 kitap, 1515 bâb ve 4341 rivâyetten oluşmaktadır. Bu rivâyetlerden 3002 tanesi Kütüb-i Hamse musanniflerinin hepsi veya bir kısmı tarafından tahrir edilmiştir. 1339 rivâyet ise bu beş kitabın rivâyetlerine ziyadedir. Bunlardan ricali sika, isnadı sahih olan rivâyet adedi 428, isnadı hasen olan 199, isnadı zayıf olan 613, isnadı yok hükmünde olan rivâyet adedi ise 99'dur.

Hicrî III. asırda yaşamış olan hadis alimlerinden biri olan İbn Mâce *es-Sünen* adlı eserine yazdığı Mukaddime'de imanın tanımı ve mahiyeti, iman-amel ilişkisi, iman-İslâm ilişkisi, imanda artma ve azalma, kader, rü'yetullah, Allah'ın sıfatları gibi itikadî konuların yanı sıra Hâricîler, Cehmiyye (Mu'tezile), Mürcie ve Kaderiyye gibi mezheplerin inkar ettiği hususları konu başlıkları altında ele almıştır.

Hadis tarihinde görebildiğimiz kadarıyla temel hadis kitapları olarak kabul edilen Kütüb-i Tis'a içerisinde İbn Mâce'nin *Sünen*'ine yazdığı Mukaddime dışında Müslim'in *Sahih*'ine ve Dârimî'nin (ö. 255/869) *Sünen*'ine yazdığı Mukaddime meşhurdur.

Akaide yönelik bazı meseleler üzerinde cereyan eden tartışmalar ve artan ihtilaflar İbn Mâce'nin yaşadığı dönemde İslâm dünyasının gündemini meşgul etmiştir. Ashâbü'l-Hadis olarak isimlendirilen bir grup alim de bu tartışmalara etkin bir şekilde katılmışlardır. Onlar itikadî meseleler hakkında kendi düşünce yapılarını muhafaza etmek, muhaliflerine de cevap vermek maksadıyla çeşitli eserler tasnif etmişlerdir. Cami ve *Sünen*'lerde bir bölüm olarak karşımıza çıkan ve kelami konulara dair hadisleri kapsayan bu eserler Ehl-i Hadis itikadını Kur'an ve sünnet ekseninde ortaya koymasının yanı sıra onların kelami görüşlerini yansıtmaları açısından da önemlidir.

İbn Mâce'nin mezkûr eserine Mukaddime ile başlaması dolaylı yoldan da olsa eserin yazılma amacını göstermesi açısından dikkat çekmektedir. Bu Mukaddime bir yönden onun zihniyetini ve düşünce yapısını ortaya koyması bir yönden de bu kitabın hangi amaçla telif edildiğini gösteren konu başlıkları ve bu başlıkların altına yerleştirilen rivâyetlerin o dönemin ilmi, fikri ve siyasî yapısını ortaya koyması sebebiyle değerlidir. O, Mukaddime'sini yazarken döneminin hem dînî ve kültürel yapısından hem de o dönemdeki itikadî meseleler hakkında yapılan tartışmalardan etkilenmiştir. Bu yüzden İbn Mâce Mukaddime'sini o devirde yoğunluklu olarak tartışılan konulara ayırmış, bâb başlıkları ve bu bâbların altına koyduğu hadislerle muhaliflerinin görüşlerini tenkit ederek onlara cevap vermeyi amaçlamıştır.

Ehl-i Hadis, Cehmiyye, Hâricîler ve Mu'tezile mezhepleri arasında zuhur eden ve hicrî III. asırda şiddetlenen görüş ayrılıkları hadis taraftarlarının, Hz. Peygamber'in sünneti eksenindeki amel ve itikadını, mütekellimlerin akli muhakemelerinden ve te'vilci etkilerinden muhafaza etmek gayesiyle yoğun bir tasnif ve tedvin faaliyeti ile meşgul olmalarına vesile olmuştur. Bu sebeple İbn Mâce ve diğer muhaddislerin çoğu Müslümanların şer'i ihtiyaçlarını karşılamak ve tasnif edilen kitaplarda mezkûr mezheplerin fikirlerini çürütecek rivâyetleri bir araya getirmeye özellikle dikkat etmişlerdir. Onun, Mukaddime'de hadisin önemi, kasten yalan söylemenin kötülüğü, kader, iman, rü'yetullah, Allah'ın sıfatları gibi itikadî konuların yanı sıra Mürcie, Mu'tezile ve Hâricîlerin inkar ettiği hususları Kur'an-ı Kerim ve sünnetten deliller getirerek ispat etmeye çalışması, bu eserin tepkisel ve savunmacı bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

Abdülhamid, İrfan. **İslâm'da İ'tikadî Mezhepler ve Akaid Esasları**, trc. Mustafa Saim Yeprem, TDV Yayınları, Ankara, 2015.

Ahmed b. Hanbel, eş-Şeybânî el-Mervezî. **Kitâbü's-Sünne**, Dâru İbn Kayyim, Riyad, 1986.

Alıcı, Mustafa. “Şefaat”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2010, Cilt: 38, ss. 412-415.

Arca, Abdullah. **“Fahreddin Râzî'ye Göre Allah'ın Sıfatları** (Yayınlanmamış Doktora Tezi)”, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Arslan, Hulusi. “Ebû Hanîfe'nin İtikadi Görüşleri”, **Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, Sayı: 24, 2019, ss. 37-68.

Aydın, Ömer. “Haberî Sıfatları Anlama Yolları”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 1, 2005, ss.133-158.

Aydınlı, Abdullah. “Ehl-i Hadîs”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, Cilt: 10, ss.507-508.

Aydınlı, Abdullah. **Hadis İstılahları Sözlüğü**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2016.

Aydınlı, Osman. “Mu'tezile”, **İslâm Mezhepleri Tarihi**, (ed. Hasan Onat, Sönmez Kutlu), Grafiker Yayınları, Ankara, 2015, ss.127-150.

el-A'zamî, Muhammed Mustafa. “Buhârî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1992, Cilt: 6, ss. 375-376.

el-A'zamî, Muhammed Mustafa. **Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı** trc. Recep Çetintaş, İz Yayıncılık, İstanbul, 1988.

Bağcı, H. Musa. “el-Buhârî'nin Kader Konusunda Mu'tezile ile Münakaşaları”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 1, 2005, ss. 21-42.

Bağcı, H. Musa. “İbn Mâce'nin es-Sünen Adlı Eserinin Mukaddime'sinin Tahlili”, **e Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, Sayı: 3, 2010, ss.16-44.

el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed. **el-Fark beyne'l-fırak**, Daru'l-Afâk, Beyrut, 1977.

Başoğlu, Tuncay. “Muhkem”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2006, Cilt: 31, ss. 42-44.

Beyâzîzâde, Ahmed Efendi. **el-Usûlü'l-Münîfe İmam-ı Âzam'ın İtikâdî Görüşleri**, trc. İlyas Çelebi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.

Birişik, Abdulhamit. “Tefsir”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2011, Cilt: 40, ss. 290-294.

Bodur, Osman. **Müteşâbih Hadislerin Yorumu**, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2016.

Budak, Ali. “Haberî Sıfatlara Dair Rivâyetlerin Te'vil Yoluyla Çözümü Bağlamında Râzî'nin Esâsü't-Takdîs Adlı Eseri”, **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 19, 2011, ss. 37-77.

el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, **el-Câmiu's-Sahîh**, thk. Mustafa dîb el-Bugâ, Dârü'l-Ulûmi'l-İnsaniyye, Dimaşk, 1993.

Bulut, Halil İbrahim. **İslâm Mezhepleri Tarihi**, DİB Yayınları, Ankara, 2016.

el-Bûsîrî, Ahmed b. Ebî Bekr b. İsmail. **Misbahu'z-Zücâce fî Zevâidi İbn Mâce**, Darü'l-Arabiyye, Beyrut, 1983.

Cerrahoğlu, İsmail. **Tefsir Usûlü**, TDV Yayınları, 18. Baskı, Ankara, 2009.

Çağatay, Neşet, İbrahim Agâh Çubukçu. **İslâm Mezhepleri Tarihi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1985.

Çakan, İsmail Lütfî. **Hadis Edebiyatı**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2014.

Çakın, Kâmil. “Buhârî'nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması”, **Ankara Üniversite İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 32, 1992, ss.183-198.

Çelebi, İlyas. “Kitâbü's-Sünne”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, Ankara, 2002, Cilt: 26, ss. 115-116.

Çelebi, İlyas. “Ölüm ve Sonrası”, **Kelam**, (ed. Şaban Ali Düzgün), Grafiker Yayınları, Ankara, 2016, ss. 630-650.

Çelebi, İlyas. “Sıfat”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, Cilt: 37, ss.100-106.

ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân, **es-Sünen**, thk. Mustafa dîb el-Bugâ, Dârü'l-Mustafa, Dımaşk, 2007.

Durmuş, İsmail. “Mukaddime”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2006, Cilt: 31, ss.115-117.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. **es-Sünen**, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1999.

Ebû Hanîfe, Nu‘mân b. Sâbit. **el-Âlim ve’l-Müteallim, İmam-ı Âzam’ın Beş Eseri**, trc. Mustafa Öz, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2017.

Ebû Hanîfe, Nu‘mân b. Sâbit. **el-Fıkhü’l-Ebsat, İmam-ı Âzam’ın Beş Eseri**, trc. Mustafa Öz, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2017.

Ebû Hanîfe Nu‘mân b. Sâbit. **el-Fıkhü’l-Ekber, İmam-ı Âzam’ın Beş Eseri**, trc. Mustafa Öz, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2017.

Ebû Hanîfe, Nu‘mân b. Sâbit. **el-Vasiyye, İmam-ı Âzam’ın Beş Eseri**, trc. Mustafa Öz, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2017.

Ebû Zehra, Muhammed. **İslâm’da Siyasî ve İtikâdi Mezhepler Tarihi**, trc. Abdülkadir Şener, Hisar Yayınevi, İstanbul, 1983.

Ebû Zehv, Muhammed. **Hadis ve Hadisçiler**, trc. Selman Başaran, M. Ali Sönmez, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2016.

Eren, Muhammed Emin. **“Fırkalaşma Olgusu Bağlamında 73 Fırka Rivâyetleri”** (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014.

Erkaya, Musa. **İbn Mâce’nin Hadis Kültüründeki Yeri** (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2017.

el-Eş‘arî, Ebû’l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. **Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü’l-Musallîn**, thk. Hellmut Ritter, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1980.

Fığlalı, Ethem Ruhi. **Çağımızda İtikâdi İslâm Mezhepleri**, Selçuk Yayınları, Ankara, 1991.

el-Gazâlî, Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid. **Faysalü't-Tefrika**, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1986.

el-Gazâlî, Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid. **İnançta Hassas Ölçüler**, trc. Nedim Yılmaz, Hisar Yayınevi, İstanbul, 1984.

el-Gazâlî, Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid. **İtikadda Ortayol**, trc. Kemal Işık, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971.

Gölcük, Şerafettin. “Cehmiyye”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1993, Cilt: 7, ss. 234-236.

Gölcük, Şerafettin. **İslâm Akâidi**, Kitap Dünyası Yayınları, Konya, 1997.

Gömbeyaz, Kadir. “73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 2, 2005, ss. 14-160.

Gümüsoğlu, Hasan. “İmanın Artması-Eksilmesi Meselesi ve Amel ile İlişkisi”, **Diyanet İlmi Dergi**, Sayı: 2, 2008, ss. 127-144.

Gümüsoğlu, Hasan. “Ehl-i Sünnet'in Şefa'at Anlayışının Oluşmasında İmam Maturidi'nin Görüşlerinin Önemi”, **Ekev Akademi Dergisi**, Sayı: 78, 2019, ss. 299-314.

Gürler, Kadir. **Ehl-i Hadisin Düşünce Yapısı İlk Dönem Ehl-i Hadis Örneği**, Emin Yayınları, Bursa, 2007.

el-Hallâl, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hârûn. **es-Sünne**, thk. Atıyye Zuhrânî, Dârü'r-Râye, Riyad, 1988.

Hânsu, Hüseyin. **Mu'tezile ve Hadis**, OTTO Yayınları, Ankara, 2018.

Hatipoğlu, Haydar. **Sünen-i İbni Mâce Tercümesi ve Şerhi**, Kahraman Yayınları, İstanbul, 2012.

İbn Cemâa, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. İbrâhîm. **İlahi Sıfatlara Dair Te'viller**, trc. Osman Bodur, Necla Bodur, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2017.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. **el-Mevzû'ât**, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1983.

İbn Ebî Âsım, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk. **es-Sünne**, thk. Muhammed Nâsır el-Albânî, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1979.

İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. **Müşkilü'l-Hadîs ve Beyânüh**, thk. Mûsâ Muhammed Ali, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1985.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. **Fethü'l-Bârî**, Dârü'l-Marife, Beyrut, 1959.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. **Tehzîbü't-Tehzîb**, Dârü Sadr, Beyrut, 1908.

İbn Hallikan, Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr. **Vefayâtü'l-A'yân ve Enbâü'z-Zamân**, Dâru Sadr, Beyrut, 1995.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İsmâîl b. Şihâbiddîn. **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1988.

İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim. **Hadis Müdafaası**, Kayıhan Yayınları, trc. Mehmet Hayri Kırbaçoğlu, İstanbul, 1979.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvînî. **es-Sünen**, thk. Muhammed Fuâd Abdulbakî, Dârü'l-İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, Mısır, 1952.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid Mâce el-Kazvînî. **es-Sünen**, thk. Şuayb el-Arnâvût, Darü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Beyrut, 2009.

İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. **Lisânü'l-Arab**, Beyrut, 1955.

İbn Mende, Muhammed b. İshak b. Muhammed. **Kitâbü'l-İman**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1987.

İbn Sa'd, Muhammed b. Menî' el-Katib el-Haşimî. **et-Tabakâtü'l-Kübra**, Dârü Sadr, Beyrut, 1968.

İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdulhalim b. Abdüsselam Takiyüddin. **Mecmûu Fetâvâ**, Dârü'l-Vefa, Kahire, 1997.

İzmirli, İsmail Hakkı. **Hadis Tarihi**, Erkam Matbaası, İstanbul, 2002.

Kâdî, Ebû'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed. **Mu'tezile'nin Beş İlkesi**, trc. İlyas Çelebi, Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2013.

Kandemir, M. Yaşar. "Hadis", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1997, Cilt: 15, ss. 27-64.

Kandemir, M. Yaşar. "İbn Mâce", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1999, Cilt: 20, ss.161-162.

Karaağaç, Hilmi. "İtikadi Mezheplerde İman-İslâm İlişkisi", **Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 2, Aralık 2012, ss. 103-120.

Kasar, Veysel. "Doğuş Sürecinde Kelam Problemleri", **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 13, 2004, ss. 127-158.

Katip Çelebi, Muhammed b. Abdullah H. Halife. **Keşfü’z-Zunûn an Esâmi’l-Kütüb ve’l-Fünûn**, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut, 1941.

Kazancı, Ahmet Lütfi. **İslâm Akaidi**, Ensar Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2014.

Keskin, Mehmet. **Eş‘arîliğin Teşekkül Süreci “el-Eş‘arî Dönemi”** (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005.

el-Kettâni, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca‘fer b. İdrîs. **Hadis Literatürü**, trc. Yusuf Özbek, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994.

Kılavuz, Ahmet Saim. **İman Küfür Sınırı Tekfir Meselesi**, Marifet Yayınları, İstanbul, 1990.

Kılıçer, M. Esat. “Ehl-i Re’y”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, Cilt: 10, ss. 520-524.

Kırbaçoğlu, Hayri. **“Ashâbü’l-Hadis’e Göre Allah’ın Sıfatları Problemi** (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1983.

Kırbaçoğlu, Hayri. **Ehl-i Sünnet’in Kurucu Ataları Ashâbü’l-Hadis’e Göre Allah’ın Sıfatları Meselesi**, OTTO Yayınları, Ankara, 2011.

Kırbaçoğlu, Hayri. **Müteşabihat Hakkındaki Yaklaşımların Değerlendirilmesi ve Yeni Bir Yaklaşım Önerisi** (1. Kur’an Sempozyumu, Tebliğ Müzakereler), Ankara, 1994, ss. 363-374.

Koçyiğit, Talat. Cehmiyye (Mu’tezile)’de Akılcılık, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 1, 1968, ss. 103-122.

Koçyiğit, Talat. **Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1975.

Koçyiğit, Talat. **Hadis Tarihi**, TDV Yayınları, Ankara, 2014.

Köktaş, Yavuz. **Tüm Yönleri ile Akâid Hadisleri**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015.

el-Kummî, Ali b. Bâbaveyh. **Şîî İmamiyye'nin İman Esasları**, trc. Ethem Ruhi Fırlalı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1978.

Kutlu, Sönmez. “Ehl-i Sünnet” **İslâm Mezhepleri Tarihi** (ed. Hasan Onat, Sönmez Kutlu), Grafiker Yayınları, Ankara, 2015.

Kutlu, Sönmez. “Mürchie”, **İslâm Mezhepleri Tarihi**, (ed. Hasan Onat, Sönmez Kutlu), Grafiker Yayınları, Ankara, 2015, ss.91-118.

Kutlu, Sönmez. “Mürchie Mezhebi, Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 1, 2002, ss.168-210.

Kutlu, Sönmez. “Mürchie”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2006, Cilt: 32, ss.41-45.

Kutlu, Sönmez. **Selefiliğin Fikrî Arka Planı İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler**, OTTO Yayınları, Ankara, 2017.

Kuzudişli, Bekir. **Hadis Tarihi**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2017.

el-Lâlekâî, Ebü'l-Kasım Hibetullâh b. el-Hasen. **Şerhu Usûli İ'tikâdi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa**, thk. Ahmed b. Sa'd b. Hamdan el-Ğâmidî, Dârü't-Taybe, Riyâd, 2003.

el-Makdîsî, Ebü'l-Fadl Muhammed b. Tâhir. **Şürûtu'l-Eimmeti's-Sitte**, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1984.

el-Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf. **Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1992.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. **el-Câmiu's-Sahîh**, thk. Muhammed Fuâd Abdulbakî, Dârü'l-Hadîs, Kahire, 1997.

en-Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, **-el-Müctebâ mine's-Sünen**, thk., Abdulfettah Ebû Ğudde, Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, Haleb, 1986.

en-Nu'mânî, Muhammed Abdurreşîd. **el-Îmâm İbn Mâce ve Kitâbü'hü's-Sünen**, Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, Beyrut, 1991.

Onat, Hasan, Orhan Ateş. "Hâricîlik", **İslâm Mezhepleri Tarihi**, (ed. Hasan Onat, Sönmez Kutlu), Grafiker Yayınları, Ankara, 2015, ss.63-86.

Ödemiş, Mehmet. "Tartışmalı Bir Akide Problemi Olarak Kabir Azabı", **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 30, 2017, ss. 503-567.

Öğüt, Salim. "Ehl-i Hadis", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, Cilt: 10, ss. 508-511.

Öz, Mustafa. "Ehl-i Beyt", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, Cilt: 10, ss. 498-501.

Özler, Mevlüt. **İslâm Düşüncesinde Tevhid**, Nun Yayıncılık, İstanbul, 1995.

Özpınar, Ömer. **Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatının Oluşumunda İlmi ve Fikri Hareketlerin Etkisi Buhârî Örneği**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2004.

er-Rafî, Ebü'l-Kasım Abdulkerîm b. Muhammed. **et-Tedvîn fi Ahbâri Kazvîn**, Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1987.

er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. **Allah'ın Aşkınlığı**, trc. İbrahim Coşkun, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006.

er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. **Kelama Giriş**, trc. Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 2002.

es-Sâbûnî, Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr. **Mâturîdiyye Akâidi**, trc. Bekir Topaloğlu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1998.

Saliş, Hatice. “**Hadis Edebiyatında Kitâbü's-Sünne'ler ve Ahmed b. Hanbel'in Kitâbü's Sünne'si** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011.

Sezgin, M. Fuat. **Tarihu't-Türâsi'l-Arabî**, yy. Riyad, 1991.

Sinanoğlu, Mustafa. “İman”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2000, Cilt: 22, ss. 212-214.

es-Sindî, M. Sadık Ebü'l-Hasan. **Sünenü İbn Mâce bi Şerhi'l-İmam Ebi'l-Hasen el-Hanefî el-Ma'rûf bi's-Sindî ve bi Hâşiyeti Ta'likâti Misbâhi'z-Zücâce fi Zevâidi İbn Mâce**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1996.

Söylemez, M. Mahfuz. **Bedevilikten Hadariliğe Kûfe**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015.

Şaşa, Mehmet. “Teorik Anlamı ve Pratik Değeri Bakımında İman-İslâm İlişkisi”, **Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 1, 2014, ss.119-139.

eş-Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. **el-Milel ve'n-Nihâl**, thk. Abdülazîz el-Vekîl, Müessesetü'l-Halebi, Mısır, 1968.

et-Taftâzânî, Muhammed Ebü'l-Vefâ el-Guneymî. **Kelam İlminin Belli Başlı Meseleleri**, trc. Şerafettin Gölcük, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1980.

et-Taftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn. **Kelam İlmi ve İslâm Akâidi**, trc. Talha Hakan Alp, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2018.

et-Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme. **Ehl-i Sünnet Akaidi Muhtasar Tahâvî Akidesi Şerhi**, trc. ve şerh. Ebûbekir Sifil, Rihle Kitap Yayınları, İstanbul, 2016.

Thomson, William. “İslâm ve Mezhepler”, trc. Adil Özdemir, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 1, 1983, ss. 1-21.

et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, **es-Sünen**, thk., Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1998.

Topaloğlu, Bekir. “Fırka”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1996, Cilt: 13, s. 35.

Topaloğlu, Bekir, İlyas Çelebi. **Kelam Terimleri Sözlüğü**, İSAM Yayınları, İstanbul, 2010.

Topaloğlu, Bekir. “Allah”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1989, Cilt: 2, ss.471-498.

Toprak, Süleyman, Şerafettin Gölcük. **Kelam (Tarih-Ekoller-Problemler)**, Tekin Kitabevi, Konya, 2019.

Uğur, Mücteba. **Hadis İlimleri Edebiyatı**, TDV Yayınları, Ankara, 1996.

Uludağ, Süleyman. “Amel”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1991, Cilt: 3, ss. 16-20.

Uyar, Mazlum. **İmamiyye Şîa’sında Düşünce Ekolleri**, Ayışığı Kitapları Yayınları, İstanbul, 2000.

Ünalın, Abdullah. **Şîa’da Hadis Usûlü**, İsrak Yayınları, İstanbul, 2008.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Te’vîl”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2012, Cilt: 41, ss.27-28.

Yeşilyurt, Temel. “Rü’yetullah”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2008, Cilt: 35, ss.311-314.

Yurdağür, Metin. **Âyet ve Hadislerde Esma-i Hüsna Allah’ın İsimleri**, Marifet Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2006.

Yücel, Ahmet. **Hadis Tarihi**, Marmara İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015.

Yüksel, Emrullah. “Buhârî’de İman Anlayışı”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:10, 1991, ss.1-8.

Yüksel, Emrullah. “İslâm’da Şefa’at Yetkisi”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 5, 2002, ss. 17-31.

Yüksel, Emrullah. **Sistematik Kelam**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2020.

ez-Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman. **Siyeru A'lâmi'n-Nübela**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1983.

ez-Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman. **Tezkiretü'l-Huffâz**, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1998.

